महाकविश्रीभासप्रणीतं प्रतिमानाटकं
पात्र – परिचयः

पुरुषपात्राणि

1.	सूत्रधारः	–	नाटकस्य स्थापकः।
2.	राजा	–	अयोध्यापतिः दशरथः।
3.	रामः	–	दशरथस्य ज्येष्ठात्मजः नाटकनायकः।
4.	लक्ष्मणः	–	रामानुजः सुमित्रातनयः दशरथस्य तृतीयात्मजः।
5.	भरतः	–	कैकेयीनन्दनः, दशरथस्य द्वितीयात्मजः।
6.	शत्रुघ्नः	–	सुमित्रातनयः लक्ष्मणस्य सहोदरः।
7.	सुमन्त्रः	–	दशरथस्य अमात्यः (मन्त्री) सारथिश्च।
8.	सूतः	–	भरतस्य सारथिः।
9.	रावणः	–	नाटकस्य प्रतिनायकः लङ्काधिपः।
10.	देवकुलिकः	–	प्रतिमागृहस्य देवपूजकः।
11.	वृद्धतापसौ	–	युद्धदर्शकौ।
12.	नन्दिलकः	–	तपस्विपरिजनः।
13.	तपसः	–	दण्डकारण्यतपस्वी।
14.	भटः	–	राजपुरुषः।
15.	सुधाकारः	–	प्रतिमागृहस्य सुधालेपकः।
16.	काञ्चुकीयः	–	अन्तःपुरस्थः वृद्धसेवकः।

स्त्रीपात्राणि

1.	नटी	–	सूत्रधारस्य स्त्री।
2.	कौसल्या	–	दशरथस्य प्रथमपत्नी रामस्य जननी।
3.	कैकेयी	–	दशरथस्य द्वितीयपत्नी भरतस्य माता।
4.	सुमित्रा	–	दशरथस्य तृतीयपत्नी लक्ष्मणस्य शत्रुघ्नस्य च माता।
5.	सीता	–	मिथिलाधिपतिजनकस्य पुत्री रामस्य भार्या च।
6.	अवदातिका	–	सीतायाः सखी।
7.	प्रतिहारी	–	अन्तःपुरस्थ द्वारपालिका।
8.	विजया	–	कैकेय्याः अन्तःपुरस्थ प्रतिहारी।
9.	नन्दिनिका	–	कैकेय्याः परिचारिका।
10.	तापसी	–	दण्डकारण्यस्य तपस्विनी।
11.	चेटी	–	सीतायाः दासी।

महाकविश्रीभासप्रणीतं प्रतिमानाटकस्य
कथासारः

प्रथमोऽङ्कः -

प्रथमाङ्कस्य प्रारम्भे सूत्रधारः रंगमञ्चोपरि आगत्य नाटकीयकथावस्तु सूचयन् प्रस्तावनां करोति। अयोध्यास्थितमहाराजस्य दशरथस्य राजप्रासादे राज्याभिषेकस्य सिद्धता प्रचलति। प्रतिहारी महाराजस्य दशरथस्य आशाविषये काञ्चुकीतः सम्पूर्णवार्तां ज्ञातुमिच्छति। राजछत्रं राजसिंहासनं हेममयाः घटाश्च अभिषेकस्थले निवेशिताः सन्ति।

अन्यत्र जानकी परिचारिकाभिः सह मनोविनोदं कुर्वती अस्ति। एतस्मिन् एव समये सीतायाः एका परिचारिका नाट्यशालायाः संरक्षिकाम् अनुक्त्वा एव नाट्यशालातः एकं वल्कलवस्त्रं स्वीकृत्य तत्रागच्छति। सीता परिचारिकां वल्कलं प्रत्यावर्तितुमादिशति किन्तु कौतुकवशात् सीता स्वयं तत्वल्कलं धरति। अपरस्मिन् भागे राजपण्डिताः राज्याभिषेकार्थं महाराजदशरथस्य आदेशस्य प्रतीक्षां कुर्वन्तः आसन्। अकस्मादेव वाद्ययन्त्राणां मङ्गलध्वनिः पिहितः, सम्पूर्णराजभवनम् औदासीन्येन पूरितम्। तदनन्तरं रामः सीतायाः समीपम् आगच्छति। सीता अपि राज्याभिषेक- स्थगनस्य कारणं ज्ञात्वा स्तब्धा भवति। तस्मिन्नेव समये महाराजदशरथः मोहमुपगतः। एषः समाचारः सर्वत्र प्रसरति तथापि रामः तातस्य वचनं पालयितुं सहर्षं वनं गन्तुं सिद्धः भवति। पुनः सीतायाः लक्ष्मणस्य च अनुरोधं श्रुत्वा रामः सीतया लक्ष्मणेन च सह वनं प्रति प्रस्थानं करोति।

द्वितीयोऽङ्कः -

एतस्मिन् अङ्के शोकेन पीडितस्य महाराजदशरथस्य मार्मिकचित्रणम् अस्ति। रामस्य वनगमनं वारयितुं असमर्थः महाराजदशरथः शोकोन्मत्तः सञ्जातः पुनः पुनश्च मोहमुपगच्छति। स भूमौ जलरहितं मीनवत् व्याकुलो भवति। कौशल्या सुमित्रा च महाराजाय धैर्यं धारयतः। तदा एव रामं, लक्ष्मणं सीतां च अयोध्यायात् बहिः परिव्रज्य सुमन्त्रः आगच्छति। सुमन्त्रस्य आगमनस्य तथा च रामस्य वनगमनस्य समाचारं श्रुत्वा महाराजदशरथः मूर्छितो भूत्वा पतति प्राणान् त्यजति च।

तृतीयोऽङ्कः -

भरतः द्वादशवर्षानन्तरं तातस्य अस्वस्थतायाः समाचारं श्रुत्वा मातुलगृहात् अयोध्याम् आगच्छन् अस्ति। दिवङ्गतानां रघुवंशिराज्ञां यस्मिन् स्थले प्रतिमाः स्थापिताः सन्ति तस्य एव स्थानस्य स्वच्छताकार्यं चलति। दिवङ्गतस्य महाराजदशरथस्य प्रतिमा स्थापिता भवन्ती आसीत्। एतस्मिन् अवसरे सर्वाः अपि राज्यः राजप्रासादात् प्रतिमागृहम् आमन्त्र्यः आसन्। भरतः "शुभवेलायाम् अयोध्यायां प्रवेशः कर्त्तव्यः" इति गुरुजनानाम् आदेशं प्राप्य अयोध्यायाः सीमाप्रान्ते निर्मितं प्रतिमागृहं विश्रान्तिं कर्तुं गच्छति। सः तत्र गत्वा दिवंगतानां राज्ञां प्रतिमाः प्रणमति। तदा देवकुलिकः आगत्य भरतं वदति यत् एताः देवप्रतिमाः न अपितु इक्ष्वाकुवंशीयदिवङ्गतानां राज्ञां प्रतिमाः सन्ति। एतासां प्रतिमानां दर्शनकाले देवकुलिकः भरताय क्रमशः दिलीपस्य, रघोः, अजस्य दशरथस्य च परिचयं कारयति, दशरथस्य प्रतिमां दृष्ट्वा भरतः मोहमुपगच्छति। भरतः यदा चेतनां प्राप्नोति तदा रामस्य वनगमनं दशरथस्य मरणं च श्रुत्वा पुनः चेतनाशून्यः भवति। एतस्मिन्नेव समये कौशल्या, सुमित्रा कैकेयी चापि प्रतिमागृहमागच्छन्ति। भरतः सम्पूर्णदोषारोपणं स्वकीय-अम्बायाः कैकेय्याः उपरि एव करोति। अत एव कौसल्यायाः सुमित्रायाः च अभिवादनं करोति किन्तु

कैकेय्याः अभिवादनं न करोति। सः कैकेय्याः उपालम्भनं करोति। अंकस्य अन्ते रामम् अरण्यात् पुनः अयोध्यामानेतुं भरतः सुमन्त्रेण सह अयोध्यातः प्रस्थानं करोति।

चतुर्थोऽङ्कः –

रामः सीतया लक्ष्मणेन च सह दण्डकारण्ये तपस्विरूपेण निवसति। यदा सुमन्त्रेण सह भरतः रामस्य पर्णकुटीरम् आगच्छति तदा भरतस्य स्वरेण भरतं परिज्ञाय रामः तेन सह मेलितुम् उत्सुकोः सञ्जातः। भरतः रामं प्रार्थयति यत् सः अपि रामेण सहैव वने निवासं कुर्यात्। किन्तु रामः स्वकीयां चरणपादुकां प्रदाय भरतं बोधयित्वा अयोध्यां प्रेषयितुम् इच्छति। भरतः प्रतिज्ञां करोति यत् यावत् चतुर्दशवर्षानन्तरं रामस्य वनवासव्रतस्य समाप्तिः न भविष्यति तावत्कालपर्यन्तं भवतः पादुकयोः आज्ञाकारिरूपेण स्थास्यामि तथा च चतुर्दशवर्षान्ते भवान् पुनः राज्यं प्रतिग्रहीष्यति इति। विषयद्वयस्य कृते रामस्य स्वीकृतिं स्वीकृत्य भरतः अयोध्यां गन्तुम् अनुमतिं स्वीकरोति।

पञ्चमोऽङ्कः –

रामः चिन्तितः अस्ति यत् अरण्ये तातस्य दशरथस्य संवत्सरश्राद्धविधिः विधिपूर्वकं कथं भविष्यति? तदा एव परिव्राजकवेषरूपेण रावणः तत्र आगच्छति। वार्तालापक्रमे सः आत्मानं शास्त्रज्ञः वदति। यदा रामः ज्ञातवान् यत् एषः प्राचेतसः श्राद्धकल्पं जानाति तदा रामः परिव्राजकं पृच्छति यत् "भगवन्! निर्वपनक्रियाकाले (पिण्डदानकाले) केन पितॄंस्तर्पयामि"? तदा रावणः वदति यत् हिमवतः सप्तमे शृङ्गे काञ्चनपार्श्वा नाम मृगाः निवसन्ति। तैः काञ्चनपार्श्वहरिणैः सन्तुष्टाः पितृगणाः पुत्रोत्पत्तिप्रयोजनं प्राप्नुवन्ति। तदा रामः तान् मृगान् आनेतुं हिमालयं गन्तुं सिद्धः भवति। तस्मिन् एव समये रावणः स्वमायया काञ्चनपार्श्वमृगं तत्रैव प्रकटीकरोति। रामः तं मृगमनुसृत्य दूरं गच्छति तथा च लक्ष्मणः पूर्वकालादेव तीर्थयात्रातः उपावर्तमानकुलपतेः स्वागतार्थं कुटीरात् बहिः गतः आसीत्। अतिथिसत्कारार्थं सीता कुटीरात् बहिः एव आसीत्। छद्मरूपकधारकः रावणः सीतायै स्वकीयं वास्तविकं परिचयं ददाति तथा च भयम् उत्पाद्य बलात् तस्याः अपहरणं करोति। अपहृतायाः सीतायाः करुणक्रन्दनं श्रुत्वा जटायुः सीतायाः रक्षां कर्तुमागच्छति।

षष्ठोऽङ्कः –

रावणेन सह युद्धं कुर्वन् जटायुः वीरगतिं प्राप्नोति। दण्डकारण्यस्य द्वौ तपस्विजनौ सीताहरणं जटायुमरणं च घटनां श्रावयितुं रामस्यान्वेषणं कुरुतः। पुनः रामस्य समाचारं ज्ञातुं दण्डकारण्यमायातः सुमन्त्रः अपि अयोध्याम् आगत्य रावणेन सीता अपहृता तथा च रामः ऋष्यमूकपर्वतं गतः इति सूचनां भरताय ददाति। सीताहरणेन शोकाकुलो भूत्वा भरतः कैकेय्याः उपरि एव कोपं प्रकटयति किन्तु कैकेय्याः अनुमतिं प्राप्य सुमन्त्रः अन्धमुनिना दशरथाय यः शापः दत्तः, तस्य सम्पूर्णवार्त्तां श्रावयति। एतत् श्रुत्वा भरतस्य कोपः शान्तः भवति। पुनः कैकेयी वदति यत् व्याकुलतावशात् तस्याः मुखात् चतुर्दशदिनानि स्थाने चतुर्दशवर्षाणि निर्गतं तथा च वशिष्ठादि ऋषिजनानाम् आज्ञानुसारमेव सा एतत् कार्यं कृतवती। भरतः कैकेय्याः वचनात् सन्तुष्टो भूत्वा रावणस्योपरि आक्रमणं कर्त्तुं सैन्यशक्तिम् एकत्रितं करोति।

सप्तमोऽङ्कः –

रावणं समूलं नाशयित्वा विशुद्धां सीतां तथा च लक्ष्मणं स्वीकृत्य रामः पुनः दण्डाकारण्यम् आगच्छति। तत्रागत्य ते सर्वे पुरातनानि दिनानि संस्मृत्य सुखम् अनुभवन्ति। पुनः किञ्चिदग्रे गत्वा सैन्यसहितं मातृभिः सह भरतः आगच्छति। तत्र सर्वेषां मधुरमेलनं भवति। चतुर्दशवर्षाणां वनवास-अवधिः समागतः। अतः भरतः राज्यभारं ग्रहीतुं रामं प्रार्थयति। कैकेय्याः अनुमतिं स्वीकृत्य रामः स्वकीयं राज्याभिषेकं कारयति। तत्पश्चात् पुष्पकविमानम् आरुह्य ते सर्वे अयोध्यां प्रति प्रस्थानं कुर्वन्ति।

महाकविश्रीभासप्रणीतं
'प्रतिमानाटकम्'

अथ प्रथमोऽङ्कः

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः।)

सूत्रधारः -

सीताभवः पातु सुमन्त्रतुष्टः सुग्रीवरामः सह लक्ष्मणश्च।
यो रावणार्यप्रतिमश्च देव्या विभीषणात्मा भरतोऽनुसर्गम्॥१॥

प्रसङ्गः - प्रस्तुतश्लोके सूत्रधारः कथयति यत् सीतासुमन्त्रसुग्रीवलक्ष्मणविभीषणभरतसहितं रामः अस्माकं रक्षां कुर्यात्।

अन्वयः - यः देव्याः रावणार्यप्रतिमः, विभीषणात्मा सीताभवः, सुमन्त्रतुष्टः सह लक्ष्मणः भरतः च सुग्रीवरामः अनुसर्गं पातु।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - यः = रामः, देव्याः = सीतायाः, रावणार्यप्रतिमः = सीतापहरणकारणेन रावणस्य शत्रुः, अप्रतिमः = निरूपमः, विभीषणात्मा = रावणस्यानुजस्य प्रियकर्त्ता, भयङ्करस्वरूपश्च, सीताभवः = सीतायाः भवः, क्षेमकारकः, सुमन्त्रतुष्टः = शोभनमन्त्रेण, तुष्टः = मुदितः, यद्वा सुमन्त्रनाम्ना दशरथसारथिभूतेन सचिवेन तुष्टः सह लक्ष्मणः = लक्ष्मण सहितः, भरतः च = भरणकर्ता, भरतेन सह वा, सुग्रीवरामः = सुग्रीवश्चांसौ रामश्च शोभनकण्ठश्च रामः, अनुसर्गं = सर्गे-सर्गे, जन्मनि-जन्मनि, प्रादुर्भाववानसौ रामः, पातु = विघ्नापनयनपूर्वकमस्मान् सामाजिकांश्च रक्षतु।

(ख) भावार्थः - यः मर्यादापुरुषोत्तमः रामः जानक्याः क्षेमकारकः, शोभनमन्त्रैः मुदितः (सन्तुष्टः) अथवा सुमन्त्रनाम्नासारथिना तुष्टः, लक्ष्मणेन सह वर्तमानः अथवा शोभनचिह्नयुक्तः, सीतापहरणकारणेन रावणस्य शत्रुः अप्रतिद्वन्द्वी रावणानुजस्य प्रियकर्त्ता अथवा दुष्टानां कृते भयंकरस्वरूपश्च, भरणकर्त्ता अथवा भरतेन सह शोभनकण्ठो राघवः अथवा सुग्रीवसहितः रामः सर्वदा (विघ्नापनयनपूर्वकं) युष्मान् अस्माश्च (सामाजिकांश्च) रक्षतु।

विशेषः - अस्मिन् श्लोके उपजातिछन्दः अस्ति। उपजातिछन्दसि इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा चानयोः मिश्रणं भवति। लक्षणमिदं -

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः।
उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ॥
अनन्तरोदीरित लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः।

अत्र हेतु-अलङ्कारः परिकरालङ्कारश्च स्तः।

साहित्यदर्पणकारेण उक्तम् -

नान्दी - आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नन्दीति संज्ञिता॥

सूत्रधारः - सूत्रं धारयतीति सूत्रधारः।

उक्तं च - नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात् सबीजकम्।
सङ्गदैवतपूजाकृत्सूत्रधार उदीरितः॥

अपि च - वर्तनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते।

सङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते।

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)

आर्ये! इतस्तावत्

(प्रविश्य)

नटी – अय्य! इअह्मि। [आर्य! इयमस्मि]

सूत्रधारः – आर्ये! इममेवेदानीं शरत्कालमधिकृत्य गीयतां तावत्।

नटी – अय्य! तह [आर्य! तथा।] (गायति)

सूत्रधारः – अस्मिन् हि काले,

चरति पुलिनेषु हंसी काशांशुकवासिनी सुसंहृष्टा।

(नेपथ्ये)

अय्य! अय्य! [आर्य! आर्य!]

(आकर्ण्य)

सूत्रधारः – भवतु विज्ञातम्।

मुदिता नरेन्द्रभवने त्वरिता प्रतिहाररक्षीव॥२॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके सूत्रधारः शरत्ऋतोः वर्णनं कुर्वन् अस्ति।

अन्वयः – काशांशुकवासिनी सुसंहृष्टा हंसी पुलिनेषु मुदिता त्वरिता प्रतिहाररक्षी इव नरेन्द्रभवने चरति॥

व्याख्या -(क) पर्यायपदानि – काशांशुकवासिनी = काशांशु काशपुष्पप्रभा कवासिनी, जलवासिनी च, अथवा श्वेतकुसुमवस्त्रावृत्तं नदीतीरं तत्र वासिनी, सुसंहृष्टा = अतीव प्रसन्ना, हंसी = वरटा, पुलिनेषु = नदीसैकतस्थलीषु। मुदिता = सन्तुष्टा, त्वरिता = कार्यवशात् सञ्जाततत्वरा, प्रतिहाररक्षीव = द्वाराधिकृतेव, (सा = हंसी) नरेन्द्रभवने = नरेन्द्रस्य दशरथस्य भवने, चरति = गमनागमनं करोति।

(ख) भावार्थः – श्वेतकुसुमवस्त्रेणावृत्तं जलवासिनी अतीव प्रसन्ना वरटा (हंसी) नदीबालुकास्थलेषु विहरति। यथा नृपस्य – दशरथस्य भवने (शुभ्रवसना) प्रसन्ना ससभ्रमा (शीघ्रतापूर्वकं) द्वारपालिका भ्रमति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् आर्या छन्दोऽस्ति। अस्य लक्षणमिदं –

यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या॥

(निष्क्रान्तौ)

स्थापना

(प्रविश्य)

प्रतिहारी – अय्य! को इह कञ्चुईआणां सण्णिहिदो। [आर्य! क इह काञ्चुकीयानां सन्निहितः।]

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः – भवति अयमस्मि। किं क्रियताम्?

प्रतिहारी – अय्य! महाराओ देवासुरसङ्गामेसु अप्पडिहदमहारहो दसरहो आणवेदि – सिग्धं

भट्टिदारअस्स रामस्स रज्जप हासङ्गाअकारआ अहिसेअसम्भारा आणीअन्तुत्ति। [आर्य! महाराजो देवासुरसङ्ग्रामेष्वप्रतिहतमहारथो दशरथ आज्ञापयति – शीघ्रं भर्तृदारकस्य रामस्य राज्यप्रभावसंयोगकारका अभिषेकसम्भारा आनीयन्तामिति।]

काञ्चुकीयः – भवति! यदाज्ञप्तं महाराजेन तत् सर्वं सङ्कल्पितम्। पश्य –

छत्रं सव्यजनं सनन्दिपटहं भद्रासनं कल्पितं
न्यस्ता हेममयाः सदर्भकुसुमास्तीर्थाम्बुपूर्णाः घटाः।
युक्तः पुष्यरथश्च मन्त्रिसहिताः पौराः समभ्यागताः
सर्वस्यास्य हि मङ्गलं स भगवान् वेद्यां वसिष्ठः स्थितः॥३॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके महाराजदशरथस्य आज्ञानुसारं राजकुमाररामस्य राज्याभिषेकस्य सिद्धतायाः वर्णनं कृतमस्ति।

अन्वयः –छत्रं, सव्यजनं, सनन्दिपटहं, भद्रासनं (च) कल्पितम्। सदर्भकुसुमाः तीर्थाम्बुपूर्णाः हेममया घटाः न्यस्ताः। पुष्यरथश्च युक्तः। मन्त्रिसहिताः पौराः समभ्यागताः। अस्य सर्वस्य हि मंगलं स भगवान् वसिष्ठः वेद्यां स्थितः अस्ति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – छत्रं = राजधारणीयं, धवलमातपत्रं, सव्यजनं = वीजनसाधनसहितं, सचामरं, सनन्दिपटहं = नन्दिरानन्दस्तस्य तत्कालोपयुक्तः पटहो नन्दिपटहस्तत्सहितं, भद्रासनं = सिंहासनं, कल्पितम् = उपस्थापितं, सदर्भकुसुमाः = दर्भैः = कुशैः, कुसुमैः = पुष्पैश्च सहिताः, तीर्थाम्बूपूर्णाः = गंगादितीर्थविशेषोदकपूर्णाः, हेममयाः = सौवर्णाः, घटाः = कलशाः, न्यस्ताः = अभिषेकभूमौ निवेशिताः। पुष्यरथश्च = क्रीडाविहारप्रयोजनो रथविशेषश्च, युक्तः = योजितः। मन्त्रिसहिताः = सचिवैः संयुक्ताः, पौराः = नगरवासिनो जनाः, समभ्यागताः = अभिषेकदर्शनेन निजाक्षीणि सफलयितुमुपस्थिताः। अस्य = पूर्वकथितस्य, सर्वस्य = मंगलोपकरणस्य, हि = यतः, मंगलं = कुशलकारणं, सः = असौ, भगवान् वसिष्ठः = गुरुवसिष्ठः, वेद्याम् = अनुष्ठानस्थाने, स्थितः = अनुष्ठापकत्वेन वर्तमान इति।

(ख) भावार्थः – चामरसहितं राजधारणीयं धवलतमालपत्रं माङ्गलिककपटहवाद्ययुक्तं राजसिंहासनम् उपस्थापितमस्ति। कुशैः पुष्पैश्च सहिता गङ्गादितीर्थविशेषोदकपूर्णाः सौवर्णाः कलशाः अभिषेकभूमौ निवेशिताः सन्ति। क्रीडाविहारप्रयोजनो रथविशेषः अश्वैः संयुक्तो विलसति। सचिवैः युक्ताः नगरवासिनो जनाः राज्याभिषेकदर्शनार्थम् उपस्थिताः। (राज्याभिषेकदर्शनेन निजाक्षीणि सफलयितुमुपस्थिताः) पूर्वकथितस्य मङ्गलोपकरणस्य निश्चयेन क्षेमकारणं प्रसिद्धः सङ्ैश्वर्यवान् पूज्यगुरुवशिष्ठः अनुष्ठानस्थले अनुष्ठापकत्वेन विराजते।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। अस्य लक्षणमिदं –

'सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्।'

अत्र स्वाभाविकवर्णनकारणात् स्वभावोक्तिरलङ्कारोऽपि अस्ति।

प्रतिहारी – जइ एव्वं, सोहणं किदम्। [यद्येवं शोभनं कृतम्]

काञ्चुकीयः – हन्त भोः!

इदानीं भूमिपालेन कृत्कृत्याः कृताः प्रजा।
रामाभिधानं मेदिन्यां शशाङ्कमभिषिञ्चता॥४॥

प्रसङ्गः – एतस्मिन् श्लोके राजकुमाररामस्य राज्याभिषेकस्य तथा च प्रजायाः प्रसन्नतायाः वर्णनमस्ति।

अन्वयः -इदानीं भूमिपालेन मेदिन्यां रामाभिधानं, शशांकम् अभिषिञ्चता प्रजाः कृतकृत्याः कृताः।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - इदानीम् = अधुना, भूमिपालेन = राज्ञा, मेदिन्यां = पृथिव्यां, रामाभिधानं = रामनामकं, शशांकं = चन्द्रमसम्, अभिषिञ्चता = राज्ये अभिषेच्यता, प्रजाः = जनाः, कृतकृत्याः = फलितमनोरथाः, कृताः = विहिताः।

(ख) भावार्थः - अधुना पृथिव्यां रामनामकं चन्द्रमसं सिंहासने राज्ये अभिषेञ्चता राज्ञा दशरथेन प्रजाजनाः कृतकृत्याः फलितमनोरथाः विहिताः।

विशेषः - अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दः रूपकालङ्कारश्च अस्ति।

प्रतिहारी - तुवरदु तुवरदु दाणिं अय्यो। [त्वरतां त्वरतामिदानीमार्यः]

काञ्चुकीयः - भवति ! इदं त्वर्यते।

(निष्क्रान्तः)

प्रतिहारी - अय्य! संभवअ! संभवअ! गच्छ, तुवं वि महाराअवअणेण अय्यपुरोहिदं जहोपआरेण तुवारेहि। सारसिए! सारसिए! सङ्गीदसालं गच्छिअ नाडईआणं विण्णवेहि - कालसंवादिणा णाडएण सज्जा होहत्ति। जाव अहं वि सव्वं किदं त्ति महाराअस्स णिवेदेमि। (परिक्रम्यावलोक्य) [आर्य! सम्भवक! सम्भवक! गच्छ, त्वमपि महाराजवचनेनार्यपुरोहितं यथोपचारेण त्वरय। (अन्यतो गत्वा) सारसिके! सारसिके! सङ्गीतशालां गत्वा नाटकीयानां विज्ञापय - कालसंवादिना नाटकेन सज्जा भवतेति। यावदहमपि सर्वं कृतमिति महाराजाय निवेदयामि।]

(निष्क्रान्ता)

(ततः प्रविशत्यवदातिका वल्कलं गृहीत्वा)

अवदातिका - अहो अच्चाहिदं परिहासेण वि इमं वक्कलं उवणअन्तीए मम एत्तिअं भअं आसी, किं पुण लोभेण परधणं हरन्तस्स। हसिदुं विअ इच्छामि। ण खु एआइणीए हसिदव्वं। [अहो अत्याहितम्। परिहासेनापीमं वल्कलमुपनयन्त्या ममैतावद् भयमासीत्, किं पुनर्लोभेन परधनं हरतः। हसितुमिवेच्छामि। न खल्वेकाकिन्या हसितव्यम्।]

(ततः प्रविशति सीता सपरिवारा)

सीता - हञ्जे! ओदादिआ परिसङ्किदवण्णा विअ दिस्सइ। किंणुहु विअ एदं। [हञ्जे! अवदातिका परिशङ्कितवर्णेव दृश्यते। किन्नु खल्वितैतत्।]

चेटी - भिट्टिणि! सुलहावराहो परिअणो णाम। अवरज्झा भविस्सदि। [भट्टिनि! सुलभापराधः परिजनो नाम। अपराद्धा भविष्यति।]

सीता - णहि णहि, हसिदुं विअ इच्छदि। [नहि नहि, हसितुमिवेच्छति।]

अवदातिका - (उपसृत्य) जेदु भट्टिणि। भट्टिणि! ण खलु अहं अवरज्झा। [जयतु भट्टिनि, भट्टिनि! न खल्वहमपराद्धा।]

सीता - का तुमं पुच्छदि। ओदादिए! किं एदं वामहत्थ परिगहिदं। [का त्वां पृच्छति। अवदातिके! किमेतद् वामहस्तपरिगृहीतम्।]

अवदातिका - भट्टिणि! इदं वक्कलं। [भट्टिनि! इदं वल्कलम्।]

सीता – वक्कलं किस्स आणीदं। [वल्कलं कस्मादानीतम्]

अवदातिका – सुणादु भट्टिणि। णेवच्छपालिणी अय्यरेवा णिव्वुत्त रङ्गप्पओअणं असोहरुक्खस्स एकं किसलअं अह्मेहि जाइदा आसि। ण अ ताए दिण्णं। तदो अरिहदि अवराहो त्ति इदं गहिदं। [शृणोतु भट्टिनि। नेपथ्यपालिन्यार्य रेवा निवृत्तरङ्गप्रयोजनमशोकवृक्षस्यैकं किसलयमस्माभिर्याचितमासीत्। न च तया दत्तम् ततोऽर्हत्यपराध इतीदं गृहीतम्।]

सीता – पावअं किदं! गच्छ, णिय्यादेहि। [पापकं कृतम्। गच्छ, निर्यातय।]

अवदातिका – भट्टिणि! परिहासनिमित्तं खु मए एदं आणीदं। [भट्टिनि! परिहासनिमित्तं खलु मयैतदानीतम्।]

सीता – उन्मत्तिए! एव्वं दोसो वड्ढइ। गच्छ, णिय्यादेहि णिय्यादेहि। [उन्मत्तिके? एवं दोषो वर्धते। गच्छ, निर्यातय निर्यातय।]

अवदातिका – जं भट्टिणि आणवेदि। [यद् भट्टिन्याज्ञापयति।] (प्रस्थातुमिच्छति)

सीता – हला एहि दाव। [हला एहि तावत्।]

अवदातिका – भट्टिणि! इअह्मि। [भट्टिनि! इयमस्मि।]

सीता – हला! किंणुहु मम वि दाव सोहदि। [हला! किन्नु खलु ममापि तावत् शोभते।]

अवदातिका – भट्टिणि! सव्वसोहणीअं सुरूवं णाम। अलङ्करोतु भट्टिणि। [भट्टिनि! सर्वशोभनीयं सुरूपं नाम। अलङ्करोतु भट्टिनि।]

सीता – आणेहि दाव! हला! पेक्ख, किं दाणि सोहदि? [आनय तावत् (गृहीत्वालंकृत्य) हला! पश्य, किमिदानीं शोभते?]

अवदातिका – तव खु सोहदि णाम। सौवण्णिअं विअ वक्कलं संवुत्तं। [तव खलु शोभते नाम। सौवर्णिकमिव वल्कलं संवृत्तम्।]

सीता – हञ्जे! तुवं किञ्चि ण भणसि। [हञ्जे! त्वं किञ्चिन्न भणसि।]

चेटी – णत्थि वाआए पओअणं। इमे पहरिसिदा तणूरुहा। [नास्ति वाचा प्रयोजनम्। इमानि प्रहृषितानि तनूरुहाणि।]

सीता – हञ्जे! आदंसअं दाव आणेहि। [हञ्जे! आदर्शं तावदानय।]

चेटी – जं भट्टिणि आणवेदि। [यद् भट्टिन्याज्ञापयति।] (निष्क्रम्य प्रविश्य)

भट्टिणि! अजं आदंसओ। [भट्टिनि! अयमादर्शः।]

सीता – (चेटीमुखं विलोक्य) चिट्ठदु दाव आदंसओ। तुवं किं वि वत्तुकामा विअ। [तिष्ठतु तावदादर्शः। त्वं किमपि वक्तुकामेव।]

चेटी – भट्टिणि! एवं मए सुदं। अय्यबालाई कंचुई भणादि अहिसेओ अहिसेओ त्ति। [भट्टिनि! एवं मया श्रुतम्। आर्यबालाकिः कञ्चुकी भणति अभिषेकोऽभिषेक इति।]

सीता – को वि भट्टा रज्जे भविस्सदि। [कोऽपि भर्ता राज्ये भविष्यति।]

(प्रविश्यापरा)

चेटी – भट्टिणि! पिअक्खाणिअं पिअक्खाणिअं। [भट्टिनि! प्रियाख्यानिकं प्रियाख्यानिकम्।]

सीता – किं किं पडिच्छिअ मन्तेसि। [किं किं प्रतीष्य मन्त्रयसे।]

चेटी – भट्टिदारिओ किल अहिसिञ्चीअदि। [भर्तृदारक: किलाभिषिच्यते।]

सीता – अवि तादो कुसली। [अपि तात: कुशली।]

चेटी – महाराएण एव्व अहिसिञ्चीअदि। [महाराजेनैवाभिषिच्यते।]

सीता – जइ एव्वं, दुदीअं में पिअं सुदं। विसालदरं उच्छङ्गं करेहि। [यद्येवं, द्वितीयं मे प्रियं श्रुतम्। विशालतरमुत्सङ्गं कुरु।]

चेटी – भट्टिणि ! तह। [भट्टिनि ! तथा।] (तथा करोति)

सीता – आभरणन्यवमुच्य ददाति।

चेटी – भट्टिणि ! पटहसद्दो विअ। [भट्टिनि ! पटहशब्द इव।]

सीता – सो एव्व। [स एव।]

चेटी – एक्कपदे ओघट्टिअतुह्णीओ पटहसद्दो संवुत्तो। [एकपदे अवघट्टिततूष्णीक: पटहशब्द: संवृत्त:।]

सीता – कोणु खु उग्घादो अहिसेअस्स। अहव बहुवुत्तन्ताणि राअउलाणि णाम। [को नु खलूद्घातोऽभिषेकस्य। अथवा बहुवृत्तान्तानि राजकुलानि नाम।]

चेटी – भट्टिणि ! एवं मए सुदं – भट्टिदारअं अहिसिञ्चअ महाराओ वर्ण गमिस्सदित्ति। [भट्टिनि ! एवं मया श्रुतं भर्तृदारकमभिषिच्य महाराजो वनं गमिष्यतीति।]

सीता – जइ एव्वं, ण सो अहिसेदओ, मुहोदअं णाम। [यद्येवं, न तदभिषेकोदकं मुखोदकं नाम।]

(तत: प्रविशति राम:)

राम: – हन्त: भो: !

आरब्धे पटहे स्थिते गुरुजने भद्रासने लङ्घिते
स्कन्धोच्चारणनम्यमानवदनप्रच्योतितोये घटे।
राज्ञाहूय विसर्जिते मयि जनो धैर्येण मे विस्मित:
स्व: पुत्र: कुरुते पितुर्यदि वच: कस्तत्र भो: ! विस्मय: ॥५॥

प्रसङ्ग: – प्रस्तुतश्लोके रामस्य राज्याभिषेककार्यक्रम: चलति। तस्मिन् एव अवसरे रामस्य पितृभक्ति: आज्ञाकारिता च दर्शिता अस्ति।

अन्वय: – पटहे आरब्धे गुरुजने स्थिते भद्रासने लंघिते घटे स्कन्धोच्चारणनम्यमानवदनप्रच्योतितोये।(सति) राज्ञा आहूय विसर्जिते मयि जन: मे धैर्येण विस्मित:। भो: यदि स्व: पुत्र: पितु: वच: कुरुते तत्र क: विस्मय:।

व्याख्या -(क) पर्यायपदानि – पटहे = वाद्यभेदे, आरब्धे = अवघट्टिते सति, गुरजने स्थिते = अभिषेकदर्शनोत्सुकत्वेन गुरुजने उपस्थिते, भद्रासने = सिंहासने, लंघिते = मया रूढे सति, घटे = कलशे, स्कन्धोच्चारणनम्यमानवदनप्रच्योतितोये = स्कन्धोच्चारणेन शिरसि आवर्जनसौकर्याय स्कन्धादूर्ध्वं उत्थाप्य नम्यमानात् वदनात् प्रच्योतितुं शीलमस्येति तथाभूतं, तोयं जलं यस्य तस्मिन् तथाभूते सति, राज्ञा = महाराजेन, आहूय = आकारयित्वा, विसर्जिते = भद्रासनादवतार्य गच्छत्यादिष्टे, मयि = रामे, जन: = लोक:, मे = मम, धैर्येण = गाम्भीर्येण, विस्मित: = आश्चर्यं गत:। भो: यदि = स्यात्, स्व: = औरस:, पुत्र: = सुत:, पितु: = जनकस्य, वच: = वचनं, कुरुते =

प्रतिपालयति, तत्र = पित्राज्ञापालने, को विस्मयः, न कोऽपीत्यर्थः।

(ख) भावार्थः – मङ्गलवाद्यभेदे प्रारब्धवादने सति अभिषेकदर्शनोत्सुकत्वेन वशिष्ठादिगुरुजने मन्त्रोपरि विराजमाने राजसिंहासनमपि (रामे) आरूढे सति स्कन्धे अंसे उन्नयनं नम्रीक्रियमाणं मुखं तस्मात् पातोन्मुखतीर्थसलिले नृपेण दशरथेन आकारयित्वा मयि (रामे) सिंहासनादवतार्य गच्छेत्यादिष्ट (सति) जनाः मम धीरतापूर्णाचरणेन आश्चर्यचकिताः जाताः। किन्तु रामः लोकान् पृच्छति यत् भोः लोकाः! यदि स्वकीय-औरसः पुत्रः पितुः (जनकस्य) आदेशं पालयति (अनुसरति) तत्र पित्राज्ञापालने किमाश्चर्यम्? किमप्याश्चर्यं वास्ति इति भावः।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितम् छन्दः अस्ति। अस्य लक्षणमिदं –

"सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्"।

अत्र अर्थान्तरन्यासनामकः अलङ्कारोऽपि अस्ति।

विश्रम्यतामिदानीं पुत्रेति स्वयं राज्ञा विसर्जितस्यापनीतभारोच्छ्वसितमिव मे मनः। दिष्ट्या स एवास्मि रामः, महाराज एव महाराजः। (प्रकाशं) यावदिदानीं मैथिलीं पश्यामि।

अवदातिका – भट्टिणि! भट्टिदारओ खु आअच्छइ। णावणीदं वक्कलं। [भट्टिनि! भर्तृदारकः खल्वागच्छति। नापनीतं वल्कलम्।]

रामः – मैथिलि! किमास्यते।

सीता – हं अय्यउत्तो। जेदु अय्यउत्तो। [हम् आर्यपुत्रः! जयत्वार्यपुत्रः]

रामः – मैथिलि! आस्यताम्। (उपविशति)

सीता – जं अय्यउत्तो आणवेदि। [यद् आर्यपुत्र आज्ञापयति।] (उपविशति)

अवदातिका – भट्टिणि! सो एव्व भट्टिदारिअस्स वेसो। अलिअं विअ एवं भवे। [भट्टिनि! स एव भर्तृदारकस्य वेषः। अलीकमिवैतद् भवेत्।]

सीता – तादिसो जणो अलिअं ण मन्तेदि। अहव बहुवुत्तन्ताणि राअउलाणि णाम। [तादृशो जनोऽलीकं न मन्त्रयते। अथवा बहुवृत्तान्तानि राजकुलानि नाम।]

रामः – मैथिलि! किमिदं कथ्यते?

सीता – णखु किञ्चि। इअं दारिका भणादि – अहिसेओ अहिसेओ त्ति। [न खलु किञ्चित्। इयं दारिका भणति – अभिषेकोऽभिषेक इति।]

रामः – अवगच्छामि ते कौतूहलम्। अस्त्यभिषेकः। श्रूयताम्।

अद्यास्मि महाराजेनोपाध्यायामात्यप्रकृतिजनसक्षमेकप्रकारसंक्षिप्तं कोसलराज्यं कृत्वा बाल्याभ्यस्तमङ्कमारोप्य मातृगोत्रं स्निग्धमाभाष्य पुत्र! राम! प्रतिगृह्यतां राज्यम्' इत्युक्तः।

सीता – तदाणीं अय्यउत्तेण किं भणिदं। [तदानीमार्यपुत्रेण किं भणितम्?]

रामः – मैथिलि! त्वं तावत् किं तर्कयसि?

सीता – तक्केमि अय्यउत्तेण अभणिअ किञ्च दिग्घं णिस्ससिअ महाराअस्स पादमूलेसु पडिअं ति। [तर्कयाम्यार्यपुत्रेणाभणित्वा किञ्चिद् दीर्घं निःश्वस्य महाराजस्य पादमूलयोः पतितमिति।]

रामः – सुष्ठु तर्कितम्। अल्पं तुल्यशीलानि द्वन्द्वानि सृज्यन्ते। तत्र हि पादयोरस्मि पतितः।

समं बाष्पेण पतता तस्योपरि ममाप्यधः।

पितुर्मे क्लेदितौ पादौ ममापि क्लेदितं शिरः ॥६॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके पिता-पुत्रयोः स्वाभाविकस्नेहस्य वर्णनं कृतमस्ति।

अन्वयः – समं तस्य वाष्पेण ममोपरि पतता मम अधः पतता मम शिरः क्लेदितं मे पितुः पादौ क्लेदितौ च।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – समं = युगपत्, तस्य = पितुः, वाष्पेण = अश्रुजलेन, ममोपरि = रामस्य शिरसि, पतता = प्रवहता, मम = रामस्य, अधः = अधो भागे, पतता = प्रवहमानेनाश्रुणा, मम = रामस्य, शिरः = मस्तकं, क्लेदितम् = आर्द्रतां, गमितं = मे = मम, पितुः = जनकस्य, पादौ = चरणौ, क्लेदितौ = आर्द्रितौ।

(ख) भावार्थः – एकस्मिन् एव समये मे शिरसः ऊर्ध्वदेशे मम पितुरपि अधोभागे पादप्रदेशे प्रवाहमानेन अश्रुणा मम मस्तकम् आर्द्रतां गतं मम पितुः चरणौ अपि प्रक्षालितौ।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति। अत्र स्वाभाविकस्नेहवर्णनकारणात् स्वाभावोक्तिरलंकारोऽपि अस्ति।

सीता – तदो तदो। [ततस्ततः]

रामः – ततोऽप्रतिगृह्यमाणेष्वनुनयेषु आसन्नजरादोषैः स्वैः प्राणैरस्मि शापितः।

सीता – तदो तदो। [ततस्ततः]

रामः – ततस्तदानीम्

शत्रुघ्नलक्ष्मणगृहीतघटेऽभिषेके
छत्रे स्वयं नृपतिना रुदता गृहीते।
सम्भ्रान्त्या किमपि मन्थरया च कर्णे
राज्ञः शनैरभिहितं च न चास्मि राजा ॥७॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके रामः कथयति यत् राज्याभिषेककाले भरतस्य मातुः परिचारिका मन्थरा राज्ञः दशरथस्य कर्णे शनैः किमपि वदति।

अन्वयः – शत्रुघ्नलक्ष्मणगृहीतघटे अभिषेके रुदता नृपतिना स्वयं छत्रे गृहीते सम्भ्रान्तया मन्थरया राज्ञः कर्णे शनैः किमप्यभिहितं न च राजा अस्मि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – शत्रुघ्नलक्ष्मणगृहीतघटे = शत्रुघ्नलक्ष्मणाभ्यां, गृहीतः = करधृतः, घटः = तीर्थकलशो यस्य तस्मिन् = तथाभूते सति, अभिषेके = राज्याभिषेकार्ये प्रवर्तमाने, रुदता = आनन्दाश्रुविमुंचता, नृपतिना = नरपतिना, स्वयम् = आत्मना, छत्रे = श्वेतातपत्रे, गृहीते = धृते सति, सम्भ्रान्ततया = त्वरया समुपसर्पन्त्या, मन्थरया = तदाख्यया भरत मातुः परिचारिकया, राज्ञः = दशरथस्य, कर्णे = श्रवणे, शनैः = यथाऽन्ये न शृणुयुः तथा, किमपि = किंचिदपि, अभिहितं = कथितं, न = नहि, च = पुनः, राजा = नृपः, अस्मि = भवामीति।

(ख) भावार्थः – राज्याभिषेकारम्भे शत्रुघ्नलक्ष्मणाभ्यां धृतः तीर्थकलशः आनन्दाश्रुविमुञ्चिता नरपतिना आत्म्ना श्वेतातपत्रे धृते (च सति) त्वरया समुपसर्पन्त्या कैकेयीपरिचारिकया महाराजदशरथस्य श्रोत्रे यथा अन्ये न शृणुयुः तथा मन्दम् अनिर्वचनीयं किमपि उक्तं तथा अहं (रामः) पुनः भूपतिः न भावमि।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके वसन्ततिलकाछन्दः अस्ति। अस्य लक्षणमिदम् –

"उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः"।

सीता – पिअं मे। महाराओ एव्व महाराओ, अय्यउत्तो एव्व अय्यउत्तो। [प्रियं मे! महाराज एव महाराजः, आर्यपुत्र एवार्यपुत्रः।]

रामः – मैथिलि ! किमर्थं विमुक्तालङ्कारासि ?

सीता – ण खु दाव आबज्झामि। [न खलु तावदाबध्नामि।]

रामः – न खलु। प्रत्यग्रावतारितैर्भूषणैर्भवितव्यम्। तथाहि –

कर्णौ त्वरापहृतभूषणभुग्नपाशौ
संस्रंसिताभरणगौरतलौ च हस्तौ।
एतानि चाभरणभारनतानि गात्रे
स्थानानि नैव समतामुपयान्ति तावत्॥८॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके रामः सीतायाः आभूषणरहितं शरीरं दृष्ट्वा चिन्तयति यत् सद्यः एव आभरणानि अवतारितानि एवं प्रतीयते।

अन्वयः – कर्णौ त्वरापहृतभूषणभुग्नपाशौ हस्तौ च संस्रंसिताभ्रणगौरतलौ गात्रे आभरणभारनतानि एतानि स्थानानि तावत् समतां नैव उपयान्ति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – कर्णौ = श्रवणौ, त्वरया = शीघ्रतया, अपहृतानि = अपनीतानि, भूषणानि = आभरणानि, ययोस्तादृशैः, अत एव भुग्नः = वक्रतामापन्नः पाशो ग्रन्थितुल्यो भूषणधारणस्थानं ययोस्तौ तथाभूतौ, च = पुनः, हस्तौ = करौ, संस्रंसिताभरणौ = दूरीकृतालंकरणौ, अत एव गौरतलौ = कटकादिभूषण स्रंसनसम्भवं बाहुभागगौर त्वमधुनापि विद्यमानभूषणापगमस्यानतिचिरनिर्वृत्ततां प्रत्यायति। गात्रे = शरीरे, आभरणभारनतानि = भूषणभरणनिम्नीभूतानि स्थानानि, तावत् इत्यवधारणे, समताम् आगन्तुकनतत्वपरिहारेण स्वभावावस्थितिं, नैव उपयान्ति = नैव प्राप्नुवन्ति।

(ख) भावार्थः – श्रवणौ शीघ्रतया अपनीतानि आभरणानि वक्रतां प्राप्तः कोमलाग्रभागः पुनः करौ कटकादिभूषणस्रंसनसम्भवं बहुभारगौरत्वमधुनापि विद्यमानभूषणापगमस्यानतिचिरं लोहिततलौ भवतः। शरीरे आभूषणानां धारणभारेण नतानि कोमलप्रदेशाः स्वाभाविकीस्थितिं नैव प्राप्नुवन्ति।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके वसन्ततिलका छन्दः स्वभावोक्तिरलङ्कारश्चास्ति।

सीता – पारेदि अय्यउत्तो अलिअं विअं सच्चं मन्तेदुं। [पारयत्यार्यपुत्रोऽलीकमपि सत्यमिव मन्त्रयितुम्।]

रामः – तेन हि अलङ्क्रियताम्। अहमादर्शं धारयिष्ये। (तथा कृत्वा निर्वण्य) तिष्ठ।

आदर्शे वल्कलानीव किमेते सूर्यरश्मयः।
हसितेन परिज्ञातं क्रीडेयं नियमस्पृहा॥९॥

प्रसङ्गः – सखीभिः सह परिहासकाले एव सीता वल्कलवस्त्रं धारणं कृतवती। तां दृष्ट्वा रामः सीतां प्रति यद् वदति, तस्यात्र वर्णनं कृतमस्ति।

अन्वयः – आदर्शे वल्कलानि इव एते सूर्यरश्मयः किम् ? हसितेन परिज्ञातम् इयं क्रीडा (उत) नियमस्पृहा।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – आदर्शे = दर्पणे, वल्कलानि = वल्कलवस्त्राणि, त्वयाधृतानीव प्रतिभासन्ते, एते सूर्यरश्मयः किं = पूरोवर्तिभास्करकिरणानि किम् ? विशेषदर्शनेन निर्णयमधिगम्यमाह, तव हसितेन = हास्येन, परिज्ञातम् = अवगतं, सूर्यरश्मिताया संदिह्यमानं वस्तु वल्कलत्वेन निश्चितमित्यर्थः। इयं क्रीडा = कौतुकलीला, उत = अथवा, तव नियमस्पृहा = प्रत्यक्षतः संन्यासपालनेच्छा वा वर्तते।

(ख) भावार्थः – दपर्णे वल्कलवस्त्राणि त्वया धृतानीव प्रतिभासन्ते यथा एते भानुकिरणाः स्युः। सीतायाः

हासेन अवगतं यत् वल्कलवस्त्रमिदं कौतुकलीलया धृतम् अथवा व्रतपालनेच्छेति जिज्ञासा।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दो विद्यते।

अवदातिके! किमेतत्।

अवदातिका – भट्ट! किण्णु हु सोहदि ण सोहदि त्ति कोदूहलेण आवज्झा। [भर्तः! किन्नु खलु शोभते न शोभते इति कौतुहलेनाबद्धानि।]

रामः – मैथिलि! किमिदम्। इक्ष्वाकूणां वृद्धालङ्कारस्त्वया धार्यते। अस्त्यस्माकं प्रीतिः। आनय।

सीता – माखु माखु अय्यउत्तो अमङ्गलं भणादु। [मा खलु मा खल्वार्यपुत्रोऽमङ्गलं भणतु।]

रामः – मैथिलि! किमर्थं वारयसि?

सीता – उज्झिदाहिसे अस्य अय्यउत्तस्य अमङ्गलं विअ मे पडिहादि। [उज्झिताभिषेकस्यार्यपुत्रस्यामङ्गलमिव मे प्रतिभाति।]

रामः –

मा स्वयं मन्युमुत्पाद्य परिहासे विशेषतः।
शरीरार्धेन मे पूर्वमाबद्धा हि यदा त्वया॥ १०॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके रामः सीतां कथयति यत् भवती मम अर्धाङ्गिनी अस्ति। यदि भवती वल्कलवस्त्राणि धृतवती तर्हि ममापि वल्कलधरणेन का हानिः?

अन्वयः – परिहासे स्वयं मन्युं मा उत्पाद्य विशेषतः हि यदा मे शरीरार्धेन त्वया पूर्वम् आबद्धाः।

व्याख्या – **(क) पर्यायपदानि** – परिहासे = उपहासे अर्थात् त्वद्धृतवल्कलयाचनरूपे मम परिहासवचने, विशेषतः = विशेषेण, स्वयम् = आत्मना, मन्युं = क्रोधं, मा = इति निषेधे, दुःखं = क्लेशम्, उत्पाद्य = विधाय, हि = यतः, यदा मे = मम, शरीरार्धेन = देहार्द्धभूतया, त्वया = सीतया, पूर्वमाबद्धाः = पूर्वमेव वल्कलाः धारिताः।

(ख) भावार्थः – विशेषरूपेण मनोविनोदवचनेन त्वया क्लेशः न करणीयः। यतः मम अर्धाङ्गिनीत्वेन भवत्या प्रथममेव वल्कलं धृतम्। अर्थात् यथा त्वया धारितानि वल्कलवस्त्राणि न सन्त्यमङ्गलानि तथैव मया धारितान्यपि इमानि मङ्गलदायकान्येव भविष्यन्ति। अस्मादर्धाङ्गिन्या त्वया अमङ्गलशब्दाः न कार्या इति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति। अत्र सन्देहालंकारः चापि विद्यते।

(नेपथ्ये)

हा हा महाराजः।

सीता – अय्यउत्त! किं एवं। [आर्यपुत्र! किमेतत्।]

रामः – (आकर्ण्य)

नारीणां पुरुषाणां च निर्मर्यादो यदा ध्वनिः।
सुव्यक्तं प्रभवामीति मूले दैवेन ताडितम्॥ ११॥

प्रसङ्गः – अस्मिन् श्लोके नेपथ्ये हाहाकारस्य ध्वनिं श्रुत्वा रामः सीतां प्रति कथयति।

अन्वयः – नारीणां पुरुषाणां च यदा निर्मर्यादः ध्वनिः प्रभवामि इति दैवेन भूले ताडितम् इति सुव्यक्तम्।

व्याख्या – **(क) पर्यायपदानि** – नारीणां = वनितानां, पुरुषाणां = नराणां, च = पुनः, यदा = यत्, निर्मर्यादः = उच्चत्वसीमातीतः, ध्वनिः = करुणशब्दः, तदा प्रभवामि = सर्वत्र मेऽप्रतिहतं सामर्थ्यं कर्त्तुकर्त्तुमन्यथाकर्त्तु

वा सर्वथा मे शक्तिः क्रमते इति मनसि कृत्वा, इति = इत्थं, दैवेन = विधात्रा, मूले = प्रधानस्थाने, ताडितं = प्रहृतं, न तु शाखायां स्कन्धे वा कृतः प्रहार इति सुव्यक्तम्।

(ख) भावार्थः – यस्मिन् काले वनितानां नराणां च करुणस्वरः सीमान्तम् अतिक्रान्तः आकर्ण्यते। तस्मिन् समये विधात्रा प्रधानसमये महाराजदशरथस्योपरि प्रहृतम् इत्थं स्पष्टरूपेण अहम् अवगन्तुं शक्नोमि।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दः अस्ति। अत्र काव्यलिङ्गनामकोऽलङ्कारोऽपि विद्यते।

तूर्णं ज्ञायतां शब्दः।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः – परित्रायतां परित्रायतां कुमारः।

रामः – आर्य! कः परित्रातव्यः?

काञ्चुकीयः – महाराजः।

रामः – महाराज इति। आर्य, ननु वक्तव्यम् एकशरीरसंक्षिप्ता पृथिवी रक्षितव्येति। अथ कुत उत्पन्नोऽयं दोषः?

काञ्चुकीयः – स्वजनात्।

रामः – स्वजनादिति। हन्त! नास्ति प्रतीकारः।

शरीरेऽरिः प्रहरति हृदये स्वजनस्तथा।
कस्य स्वजनशब्दो मे लज्जामुत्पादयिष्यति॥ १२॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके काञ्चुकीयस्य "परित्रायतां कुमारः" एतं शब्दं श्रुत्वा रामः काञ्चुकीयं पृच्छति।

अन्वयः – अरिः शरीरे प्रहरति तथा स्वजनः हृदये (प्रहरति)। कस्य स्वजनशब्दः मे लज्जाम् उत्पादयिष्यति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अरिः = शत्रुः, शरीरे = देहे, प्रहरति = ताडयति, तथा = तेन प्रकारेण, स्वजनः = परिजनः, हृदये = मनसि (प्रहरति)। शरीर-प्रहाराच्च हृदयप्रहारो दुस्सह इति तमसहमानस्य महाराजदशरथस्य विपत्प्राप्तिरतीव सम्भाविनीति भावः। कस्य स्वजनशब्दः = स्वजनशब्दवाच्येषु बहुषु जनेषु मध्ये कतमं मत्पितृशोकोत्पादकं विषयीकुर्वन् 'स्वजन' इत्ययं शब्दः, मे = मम, लज्जां = संकोचम्, उत्पादयिष्यति = उत्पन्नं करिष्यति।

(ख) भावार्थः – शत्रुः देहे प्रहारं करोति आत्मीयजनः च मनसि ताडयति (प्रहारं करोति)। अर्थात् शरीरप्रहाराद् हृदयप्रहारोऽतिशयेन दुःसहो भवति। अयं स्वजनशब्दः मम (रामस्य) व्रीडाम् (संकोचम्) उत्पन्नं करिष्यति।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

काञ्चुकीयः – तत्रभवत्याः कैकेय्याः।

रामः – किमम्बायाः? तेन हि उदर्केण गुणेनात्र भवितव्यम्।

काञ्चुकीयः – कथमिव?

रामः – श्रूयताम् –

यस्याः शक्रसमो भर्ता मया पुत्रवती च या।

फले कस्मिन् स्पृहा तस्या येनाकार्यं करिष्यति ॥ १३ ॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके कैकेयीं प्रति श्रद्धां प्रकटयन् रामः वदति।

अन्वयः – यस्याः शक्रसमः भर्त्ता या च मया पुत्रवती। तस्याः कस्मिन् फले स्पृहा येन अकार्यं करिष्यति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – यस्याः = कैकेय्याः, शक्रसमः = इन्द्रवत्, भर्त्ता = भरणकर्त्ता पतिः, या = कैकेयी, च = पुनः, मया पुत्रवती = यस्याहं पुत्रोऽस्मि। तस्याः = इन्द्रसमस्वामिना सनाथायाः पुत्रवत्याः अम्बायाः, कस्मिन् फले = कस्मिन्साध्ये, स्पृहा = इच्छा, येन = लब्धुमिष्यमाणेन फलेन हेतुभूतेन, अकार्यं = भर्तृव्यसनरूपं, करिष्यति = विधास्यति।

(ख) भावार्थः – यस्याः कैकेय्याः स्वामी (भरणकर्ता) इन्द्रतुल्यः पुनश्च यस्याः अहं पुत्रोऽस्मि। तस्याः (इन्द्रसमस्वामिना सनाथायाः पुत्रवत्याः अम्बायाः) अलम्भे वस्तूनि इच्छा कदापि भवितुं न शक्नोति। यस्मात् तादृशम् अकार्यं न करिष्यति।

विशेषः – अस्मिन् श्लोकेऽनुष्टुप् छन्दः अस्ति। अत्र उपमा काव्यलिङ्गञ्च अलंकारौ स्तः।

काञ्चुकीयः – कुमार! अलमुपहतासु स्त्रीबुद्धिषु स्वमार्जवमुपनिक्षेप्तुम्। तस्या एव खलु वचनाद् भवदभिषेको निवृत्तः।

रामः – आर्य! गुणाः खल्वत्र।

काञ्चुकीयः – कथमिव?

रामः – श्रूयताम् –

वनगमननिवृत्तिः पार्थिवस्यैव ताव-
न्मम पितृपरवत्ता बालभावः स एव।
नवनृपतिविमर्शे नास्ति शङ्का प्रजाना-
मथ च न परिभोगैर्वञ्चिता भ्रातरो मे ॥ १४ ॥

प्रसङ्गः – रामस्य राज्याभिषेकस्य कार्यक्रमः स्थगितः तदा काञ्चुकीयं प्रति रामः कथयति यत् एतस्मिन् कर्मणि अपि मम लाभः एव अस्ति।

अन्वयः – तावत् पार्थिवस्यैव वनगमननिवृत्तिः मम पितृपरवत्ता, स एव बालभावः नवनृपतिविमर्शे, प्रजानां शंका नास्ति। अथ च मे भ्रातरः परिभोगैः वंचिताः न (भविष्यन्ति)।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – तावत् = आदौ, पार्थिवस्यैव = महाराजस्यैव, वनगमननिवृत्तिः = अरण्यगमनाद्विरामः, मम = रामस्य, पितृपरवत्ता = जनकपराधीनता, पितृपारतन्त्र्यलक्षणस्वास्थ्यं सर्वथाभिलाषितमिति, स एव = चिरानुवृत्तः, बालाभावः = शिशुभावः, नवनृपतिविमर्शे = नवीनस्य राज्ञः विचारे, प्रजानां = जनानां, शंका = विचिकित्सा, नास्ति = नहि वर्तते, अथ च = किंच, मे = मम, भ्रातरः = भरतादयः, परिभोगैः = राजसुखादिभोगैः, न वंचिताः = न वञ्चनां प्राप्ताः।

(ख) भावार्थः – सर्वप्रथमः लाभः तु एषः एव यत् महाराजदशरथस्य अरण्यगमनात् विरामः सञ्जातः द्वितीयः लाभः च मम (रामस्य) जनकपराधीनता, तृतीयो लाभः चिरानुवृत्तः शिशुभावः अर्थात् बाल्यकालस्य आनन्दः तथैव मेलिष्यति। नवीनस्य राज्ञः विचारे जनानां विचिकित्सा नास्ति इति चतुर्थो गुणः। तदनन्तरं (किञ्च) मम भरतादयः अनुजाः राजसुखादिभोगैः न वञ्चिता इति पञ्चमो गुणः।

काञ्चुकीयः – अथ च तयानाहूतोपसृतया भरतोऽभिषिच्यतां राज्य इत्युक्तम्। अत्राप्यलोभः ?

रामः – आर्य ! भवान् खल्वस्मत्पक्षपातादेव नार्थमवेक्षते। कुतः –

शुल्के विपणितं राज्यं पुत्रार्थे यदि याच्यते।
तस्याः लोभोऽत्र नास्माकं भ्रातृराज्यापहारिणाम्॥ १५॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके रामः काञ्चुकीयं वदति यत् यदि माता कैकेयी भरतनिमित्तं राज्याभिषेकम् इच्छति तर्हि तस्याः निन्दा न कर्त्तव्या।

अन्वयः – शुल्के पुत्रार्थे विपणितं राज्यं यदि याच्यते अत्र तस्याः लोभः। भ्रातृराज्यापहारिणाम् अस्माकं (लोभः) न।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – शुल्के = विवाहकाले, कन्यादेयत्वेन, पुत्रार्थे = कन्याजनिष्यमाणपुत्रनिमित्ते, विपणितं = विशेषेण संभावितं, राज्यं = साम्राज्यं, यदि = चेत्, याच्यते = प्रार्थ्यते, तर्हि तस्याः = मध्यमाम्बायाः, अत्र = अस्मिन् विषये, लोभः कः ?न कोऽपि इति भावः। भ्रातृराज्यपहारिणां = भ्रातुः भरतस्य, राज्यं, पित्रा पणीकृत्य दातुं प्रतिज्ञातं, ततश्चैव स्वभूतं हर्त्तुं स्वायत्तीकर्तुं शीलं येषां तेषां परराज्यगृध्नूनाम्, अस्माकं लोभो न समर्थ्यते।

(ख) भावार्थः – विवाहकाले कन्यादेयत्वेन कन्याजनिष्यमाणपुत्रनिमित्तं विशेषेण सम्भावितं साम्राज्यं चेत् प्रार्थ्यते अस्मिन् विषये ममाम्बायाः कैकेय्याः अविवेककारित्वं स्यात् किन्तु भ्रातुः भरतस्य राज्यं पित्रा पणीकृत्य दातुं प्रतिज्ञातम्। अतः अत्र अस्माकं लोभः नास्ति। रामस्य कथनस्य भावः अस्ति यत् पितुः वचनानुसारं राज्यं भरतस्यैव अस्ति अतः तस्मै एव दातव्यम्। इतः परम् अहं मातुः अपवादं श्रोतुं न इच्छामि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

काञ्चुकीयः – अथ ....।

रामः – अतः परं न मातुः परिवादं श्रोतुमिच्छामि। महाराजस्य वृत्तान्तस्तावदभिधीयताम्।

काञ्चुकीयः – ततस्तदानीं –

शोकादवचनाद् राज्ञा हस्तेनैव विसर्जितः।
किमप्यभिमतं मन्ये मोहं च नृपतिर्गतः॥ १६॥

प्रसङ्गः – यदा रामः वदति यत् अहं मातुः कैकेय्याः अपवादं श्रोतुं न इच्छामि पितुः समाचारं च श्रावयतु तदा काञ्चुकीयः दशरथस्य स्थितिं वर्णयति।

अन्वयः – राज्ञा शोकात् अवचनात् हस्तेन एव विसर्जितः नृपतिः च किमपि अभिमतं मोहं गतः (इति) मन्ये।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – राज्ञा = दशरथेन, शोकात् = दुःखात्, अवचनात् = किमपि, अनुक्त्वैव, हस्तेन = करेणैव, एव विसर्जितः = गन्तुमाज्ञप्तः, नृपतिः = राजा दशरथस्तु, च किमपि = किंचिदपि, अभिमतं = स्वाभिमतं, किंचिदिष्टत्वेन मन्यमानः, मोहं = सर्वेन्द्रियसंज्ञालोपं, च = पुनः, गतः = प्राप्तः, इति, मन्ये = अनुमीयते।

(ख) भावार्थः – नृपेन दशरथेन दुःखाधिक्यात् किमपि अनुक्त्वैव करसङ्केतेनैव गन्तुम् आज्ञप्तः। राजा दशरथः किञ्चिदपि स्वाभिमतं किञ्चिदिष्टत्वेन मन्यमानः सर्वेन्द्रियसंज्ञालोपं च पुनः प्राप्तः इति अनुमीयते।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

रामः – कथं मोहमुपगतः ?

(नेपथ्ये)

कथं कथं मोहमुपगत इति।

यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृश मा दया।

रामः – (आकर्ण्य पुरतो विलोक्य)

अक्षोभ्यः क्षोभितः केन लक्ष्मणो धैर्यसागरः।
येन रुष्टेन पश्यामि शताकीर्णमिवाग्रतः॥१७॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके नेपथ्यात् लक्ष्मणस्य क्रोधपूर्णवचनं श्रुत्वा रामः वदति।

अन्वयः – अक्षोभ्यः धैर्यसागरः लक्ष्मणः केन क्षोभितः ?रुष्टेन येन अग्रतः शताकीर्णमिव पश्यामि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अक्षोभ्यः = अकोप्यः, धैर्यसागरः = गांभीर्यपयोनिधिः, लक्ष्मणः = सुमित्रानन्दनः, केन = पुरुषविशेषेण, क्षोभितः = क्षोभम् उत्पादितः ?, रुष्टेन = क्रुद्धेन, येन = लक्ष्मणेन, अग्रतः = पुरतः, शताकीर्णमिव = जनशतसान्द्रमिव, पश्यामि = अवलोकयामि।

(ख) भावार्थः – क्षोभयितुमासाध्यः (अकोप्यः) गाम्भीर्यपयोनिधिः सौमित्रनन्दनः केन पुरुषविशेषेण क्षोभितः ?कुपितेन लक्ष्मणेन पुरतः जनशतव्याप्तमिव अवलोकयामि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

(ततः प्रविशति धनुर्बाणापाणिर्लक्ष्मणः)

लक्ष्मणः – (सक्रोधं) कथं कथं मोहमपुगत इति –

यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृश मा दया
स्वजननिभृतः सर्वोऽप्येवं मृदुः परिभूयते।
अथ न रुचितं मुञ्च त्वं मामहं कृतनिश्चयो
युवतिरहितं लोकं कर्तुं यतश्छलिता वयम्॥१८॥

प्रसङ्गः – अस्मिन् श्लोके लक्ष्मणः हस्ते धनुर्बाणं स्वीकृत्य कोपेन रामं वदति।

अन्वयः – यदि राज्ञः मोहं न सहसे (तर्हि) धनुः स्पृश दया मा। स्वजननिभृतः मृदुः सर्वः एवं परिभूयते। अथ न रुचितं त्वं मां मुञ्च। अहं लोकं युवतिरहितं कर्तुं कृतनिश्चयः। यतः वयं छलिताः।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – यदि = चेत्, राज्ञः = पितुः, मोहं = विसंज्ञभावं, न = नहि, सहसे = मर्षयसि, (तर्हि) धनुः = चापं, स्पृश = मोहभूते जने व्यापारय। दया = कृपा, मा = न कार्या, स्वजननिभृतः = स्वजने क्षमाशीलः सर्वोऽपि भवादृशः, मृदु = शान्तः, क्षमावान् एवम्, अधिकार प्राप्तराज्यभ्रंशादिना, परिभूयते = तिरस्क्रियते। अथ = अथवा, न रुचितं = स्वजनविषये स्वयं धनुनुर्व्यापारणं ते न रोचते चेत् त्वं मां = लक्ष्मणं, मुञ्च = स्वजनविषये स्वयं धनुःस्पृशन्तमनुजानीहि। अहं = लक्ष्मणः, लोकं = संसारं, युवतिरहितं = युवतिजात्या हीनं, कर्तुं = विधातुं, कृतनिश्चयः = कृतसंकल्पोऽस्मि। यतः = यस्मात् कारणात्, वयं छलिताः = निजहावभावादिभिर्कर्तृवशीकरण–द्वारा वंचिताः = राज्यात् भ्रंशिताः।

(ख) भावार्थः – यदि (भवान्) पितुः विसंज्ञमानं नहि मर्षयसि तर्हि चापं धारय कृपा नैव कार्या। स्वजने क्षमाशीलः सकलोऽपि भवादृशः कोमलस्वभावो जनः अधिकारप्राप्तराज्यभ्रंशादिना तिरस्क्रियते। अथवा आत्मीये धनुर्व्यापारस्ते न रोचते चेत् भवान् मां लक्ष्मणं धनुर्व्यापारार्थं त्यज। अहं लक्ष्मणः सकलसंसारं युवतिविहीनं विधातुं कृतसंकल्पः अस्मि यस्मात् कारणात् नृपदशरथादयः सर्वेऽपि राज्याद् वञ्चिताः।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके हरिणी छन्दः अस्ति। लक्षणमिदमस्य –

न समरसला ग: षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता।

पुनश्चात्र काव्यलिङ्गनामक: अलंकारोऽपि विद्यते।

सीता – अय्यउत्त! रोदिदव्वे काले सोमित्तिणा धणूगहीदं। अपुव्वो खु से आआसो। [आर्यपुत्र! रोदितव्ये काले सौमित्रिणा धनुर्गृहीतम्। अपूर्व: खल्वस्यायास:]

राम: – सुमित्रामात:! किमिदम्?

लक्ष्मण: – कथं कथं किमिदं नाम –

क्रमप्राप्ते हृते राज्ये भुवि शोच्यासने नृपे।
इदानीमपि सन्देह: किं क्षमा निर्मनस्विता॥१९॥

प्रसङ्ग: – प्रस्तुतश्लोके लक्ष्मण: क्रोधपूर्वकं रामं वदति यत् इदानीं कैकेय्या: प्रतिकारे संशय: न कर्त्तव्य:।

अन्वय: – क्रमप्राप्ते राज्ये हृते नृपे भुवि शोच्यासने इदानीमपि संदेह:। किं क्षमा निर्मनस्विता (अस्ति)।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – क्रमप्राप्ते = क्रमेण पितुरनन्तरं ज्येष्ठपुत्रेण राज्यं प्राप्तव्यमिति न्यायोचितेन क्रमेण प्राप्ते = अधिगते, राज्ये = साम्राज्ये, हृते = अपहृते, नृपे = राजनि, भुवि = भूतले, शोच्यासने = शोच्यमासनं यस्य तस्मिन् तथाभूते स्थिते सति, इदानीमपि = अस्यामपि महापकारप्राप्तिदशायां, सन्देह: = प्रतिक्रियां प्रति अनध्यवसाय:। क्षमा नाम निर्मनस्विता = आत्माभिमानशून्यता।

(ख) भावार्थ: – क्रमेण पितुरनन्तरं ज्येष्ठपुत्रेण राज्यं प्राप्तव्यमिति न्यायोचितक्रमेण अधिगते साम्राज्ये अपहृते राजनिभूतले चिन्तनीयावस्थायां भूमौ मूर्च्छिते स्थिते सति अस्यां शोच्यावस्थायामपि कैकेय्या: प्रतीकारे संशय: वर्तते। आत्माभिमानशून्यतैव क्षान्तिरित्युच्यते।

विशेष: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: समुच्चयालंकारश्च अस्ति।

राम: – सुमित्रामात:! अस्मद्राज्यभ्रंशो भवत उद्योगं जनयति। आ:! अपण्डित: खलु भवान्।

भरतो वा भवेद् राजा वयं वा ननु तत् समम्।
यदि तेऽस्ति धनु: श्लाघा स राजा परिपाल्यताम्॥२०॥

प्रसङ्ग: – राम: लक्ष्मणं वदति यत् भरत: अथवा अहं कोऽपि राजा भवेत् भवत: कृते समानमेव।

अन्वय: – भरतो वा राजा भवेत् वयं वा (भवेम) ननु तत् समम्। यदि ते धनु:श्लाघा अस्ति, स राजा परिपाल्यताम्।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – भरत: = कैकेयीसुत:, वा = अथवा, राजा = नृप: भवेत् = स्यात्, वयं = रामो वा भवेम, तद् = अन्तराभिषेचनं, ननु समं = त्वद् विषये तुल्यमेव, यदि ते = तव, धनु:श्लाघा = धानुष्कत्वाहंकार:, अस्ति = वर्तते, स राजा = नवीनो राजा स भरत:, परिपाल्यतां = सहायीभूय रक्ष्यताम्।

(ख) भावार्थ: – कैकेयीसुत: नृप: स्यात् अथवा रामादयो वा अन्यतराभिषेकचनं निश्चयेन तुल्यमेव। यदि तव धनुर्धरत्वगर्व: विद्यते तर्हि नवीनो नृप: स भरत: सहायीभूय रक्ष्यताम्।

विशेष: – अस्मिन् श्लोकेऽनुष्टुप् छन्द: अस्ति।

लक्ष्मण: – न शक्नोति रोषं धारयितुम्। भवतु भवतु। गच्छामस्तावत्। (प्रस्थित:)

राम: –

त्रैलोक्यं दग्धुकामेव ललाटपुटसंस्थिता।

भ्रुकुटिर्लक्ष्मणस्यैषा नियतीव व्यवस्थिता ॥ २१ ॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके लक्ष्मणस्य क्रोधं दृष्ट्वा रामः वदति।

अन्वयः – त्रैलोक्यं दग्धुकामेव ललाटपुटसंस्थिता एषा लक्ष्मणस्य भ्रुकुटिः नियतीव, व्यवस्थिता।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – त्रयो लोकाः एव त्रैलोक्यं = भुवनत्रयं, दग्धकामेव = दग्धुं काम इच्छा यस्याः सेव, ललाटपुटसंस्थिता = ललाटपुटे भाले, संस्थिता कोपातिरेकेण ललाटपर्यन्तमुपगता एषा = प्रत्यक्षदृश्या, लक्ष्मणस्य = सुमित्रानन्दस्य, भ्रुकुटिः = भ्रूवक्रता, नियतीव = विधिरिव, व्यवस्थिता = स्थिरनिश्चया।

(ख) भावार्थः – भुवनत्रयं दग्धुम् इच्छन्तीव भाले संस्थिता कोपातिरेकेन ललाटपर्यन्तमुपगता दृश्यमाना सुमित्रानन्दनस्य भ्रूलता भाग्यरेखा इव (यथा) स्थिरा जाता प्रतीयते।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः उपमाऽलंकारश्चास्ति।

सुमित्रामातः ! इतस्तावत्।

लक्ष्मणः – आर्य ! अयमस्मि।

रामः – भवतः स्थैर्यमुत्पादयता मयैवमभिहितम्। उच्यतामिदानीं –

तातो धनुर्नमयि सत्यमवेक्षमाणे
मुञ्चानि मातरि शरं स्वधनं हरन्त्याम्।
दोषेषु बाह्यमनुजं भरतं हनानि
किं रोषणाय रुचिरं त्रिषु पातकेषु ॥ २२ ॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके रामः लक्ष्मणस्य कोपं शान्तं कर्तुं वदति।

अन्वयः – सत्यम् अवेक्षमाणे ताते धनुः नमयि स्वधनं हरन्त्यां मातरि शरं मुंचानि दोषेषु बाह्यम् अनुजं भरतं हनानि त्रिषु पातकेषु रोषणाय किं रुचिरम् ?

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – सत्यम् = स्वप्रतिश्रुतभरताभिषेकान्यथाभावम्, अवेक्ष्यमाणे = प्रतीक्षमाणे, ताते = दशरथे, धनुः = चापः, नमयि = नमयानि, एवं स्थिते स्वधनं = स्वभर्तृप्रतिश्रुतं राज्यं, हरन्त्याम् = आददानायां, मातरि = कैकय्यां, शरं = बाणं, मुंचानि = मुचेयं, दोषेषु = मद्राज्यप्राप्तिप्रतिन्धिकादिषु, बाह्यं = निर्वोशम्, अनुजं = भरतं, हनानि = हन्यां, त्रिषु = त्रिसंख्यकेषु, पातकेषु = पितृमातृभ्रातृवधलक्षणेषु महापापेषु, रोषणाय = कोपनाय, तुभ्यं किं = कतमं, पातकं, रूचिरं = रूचिप्रदम्।

(ख) भावार्थः – स्वप्रतिश्रुतभरताभिषेकरूपं तथ्यं प्रतीक्षमाणे पितरि चापं नमयानि (योजये), स्वभर्तुप्रतिश्रुतं राज्यम् उपपदानामां (ग्रहन्त्यां) जनन्यां कैकेयां बाणं मुचेयं (पातयानि), मद्रान्यप्राप्तिप्रतिबन्धनादिषु दोषशून्यं लघुभ्रातरं कैकेयीपुत्रभरतं हन्यां (मारयाणि)। त्रिसंख्यकेषु पितृमातृभ्रातृवधलक्षणेषु महापापेषु कोपनाय त्वत् कृते कतमं पातकं रुचिप्रदम्।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलका छन्दः परिकरनाम अलङ्कारश्चास्ति।

लक्ष्मणः – (सवाष्पं) हा धिक् ! अस्मान् अविज्ञायोपालभसे।

यत्कृते महति क्लेशे राज्ये मे न मनोरथः।
वर्षाणि किल वस्तव्यं चतुर्दश वने त्वया ॥ २३ ॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके लक्ष्मणः स्वदुःखस्य कारणं रामं वदति।

अन्वयः – यत्कृते महति क्लेशे राज्ये मे मनोरथः न। चतुर्दशवर्षाणि त्वया वने वस्तव्यं किल।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – यत्कृते = यच्च कारणभूते सति, महती = दुरन्ते, क्लेशे = दु:खे, राज्ये = राजपदे, मे = मम, मनोरथ: = अभिलाष: न = नहि। चतुर्दशवर्षाणि = चतुर्दशवर्षपर्यन्तं, त्वया = रामेण, वने = अरण्ये, वस्तव्यं = स्थातव्यं, किल = निश्चयेन।

(ख) भावार्थः – इदानीं मदीये मानसे अतीव कष्टप्रदे राज्यपदप्राप्तिविषये चिन्ता नास्ति। वास्तविकी चिन्ता तु इयं वर्तते यत् कैकेय्या: वचनानुसारेण भवता चतुर्दशवर्षाणि यावत् महता क्लेशेन सह अरण्ये स्थातव्यमिति। अस्मादेवाहमतीव कुपिताऽभवमिति तात्पर्य:।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्द: परिकरोऽलङ्कारश्च अस्ति।

रामः – अत्र मोहमुपगतस्तत्रभवान्। हन्त! निवेदितमप्रभुत्वम्। मैथिलि! –

मङ्गलार्थेऽनया दत्तान् वल्कलांस्तावदानय।
करोम्यन्यैर्नृपैर्धर्मं नैवाप्तं नोपपादितम्॥ २४॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके राम: सीतां वदति यत् सेविका अवदातिका भवत्यै यानि वल्कलवस्त्राणि दत्तवती तानि वस्त्राणि आनयतु।

अन्वयः – अनया दत्तान् वल्कलान् तावत् मंगलार्थे आनय। अन्यै: नृपै: नैवाप्तं नोपपादितं धर्मं करोमि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अनया = अनवदातिकया, दत्तान् = प्रदत्तान्, वल्कलान् = तरूत्वक्कल्पितानि, वसनानि, मंगलार्थे = मंगलकर्मानुष्ठानार्थम्, आनय, तावत् = मह्यमर्पय। अन्यै: = पूर्वजै:, नृपै: = राजभि:, नैवाप्तं = न लब्धं, नोपपादितम् = अननुष्ठितं च, धर्मं करोमि = तपश्चरामि।

(ख) भावार्थः – अवदातिकया प्रदत्तानि वल्कलवस्त्राणि मङ्गलकर्मानुष्ठानार्थं मह्यम् अर्पय। पूर्वै: भूपै: (राजभि:) यत् एतस्यामवस्थायां न लब्धं न आचरितं (न अनुष्ठितं) च, तत् धर्ममिहं तपश्चरामि।

सीता – गृह्णदु अय्यउत्तो। [गृह्णात्वार्यपुत्र:]

रामः – मैथिलि! किं व्यवसितम्?

सीता – णं सहधम्म आरिणी क्खु अहं [ननु सहधर्मचारिणी खल्वहम्]।

रामः – मयैकाकिना किल गन्तव्यम्।

सीता – अदो णु खु अणुगच्छामि। [अतो नु खल्वनुगच्छामि]।

रामः – वने खलु वस्तव्यम्।

सीता – तं खु मे पासादो। [तत् खलु मे प्रासाद:]

रामः – श्वश्रूश्वशुरशुश्रूषापि च ते निर्वर्तयितव्या।

सीता – णं उद्दिसिअ देवदाणं पणामो करीअदि। [एनामुद्दिश्य देवतानां प्रणाम: क्रियते।]

रामः – लक्ष्मण! वार्यतामियम्।

लक्ष्मणः – आर्य! नोत्सहे श्लाघनीये काले वारयितुमत्रभवतीम्। कुत: –

अनुचरति शशांकं राहुदोषेऽपि तारा
पतति च वनवृक्षे याति भूमिं लता च।
त्यजति न च करेणु: पंकलग्नं गजेन्द्र:
व्रजतु चरतु धर्मं भर्तृनाथा हि नार्य:॥ २५॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके यदा सीता रामेण सह वनं गन्तुं हठं करोति तदा रामः लक्ष्मणं सीतां वारयितुं वदति। तस्मिन् एव काले लक्ष्मणः सीतायाः उत्साहं वर्धयन् वदति।

अन्वयः – राहुदोषेऽपि तारा शंशाकम् अनुचरति। वनवृक्षे पतति लता च भूमिं याति। करेणुः च पंकलग्नं गजेन्द्रं न त्यजति। व्रजतु, धर्मं चरतु हि नार्यः भर्तृनाथाः (भवन्ति)।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – राहुदोषेऽपि = राहुग्रसनदशायामपि, शशांकं = चन्द्रं, तारा = चन्द्रभार्या, अनुचरति = अनुगच्छत्येव। वनवृक्षे = अरण्यद्रुमे, पतति सति लता = वल्लरी, च भूमिं = धरणीं, याति = पतति। करेणुः = हस्तिनी, च, पंकलग्नं = कर्दमे मग्नं, गजेन्द्रं = हस्तिनं, न = नहि, त्यजति = जहाति। व्रजतु = गच्छतु, धर्मं चरतु = पत्यनुगमनं करोतु। हि = यतोहि, नार्यः = स्त्रियः, भर्तृनाथाः = स्वामिपरतन्त्रा भवन्ति।

(ख) भावार्थः – राहुदर्शनकालेऽपि चन्द्रभानो रोहिणी इन्दुम् अनुगच्छति अरण्यद्रुमे पतति सति वल्लरीपृथ्वीं गच्छति (पतति) हस्तिनी च कर्दमेमग्नं हस्तिराजं नहि जहाति। अतः भ्रातृजाया सीताऽपि वनं गच्छतु धर्मं च पालयतु, यतोहि स्त्रियः स्वाम्यधीनाः भवन्ति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् मालिनी छन्दः अस्ति। लक्षणमिदमस्य –

न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैः।

पुनश्चात्र अर्थान्तरन्यासोऽलंकारोऽपि अस्ति।

(प्रविश्य)

चेटी – जेदु भट्टिणि। णेवच्छपालिणी अय्यरेवा पणमिअ विण्णवेदि–आदादिआए सङ्गीदसालादो आच्छिन्दिअ कक्कला आणीदा। इमा अवरा आणणुहूदा वक्कला। णिव्वत्तअदु दाव किल पओअणं त्ति। [जयतु भट्टिनी। नेपथ्यपालिन्यार्यरेवा प्रणम्य विज्ञापयति – अवदातिकया सङ्गीतशालाया आच्छिद्य वल्कला आनीताः। इमेऽपरा अननुभूता वल्कलाः। निर्वर्त्यतां तावत् किल प्रयोजनमिति।]

रामः – भद्रे ! आनय, सन्तुष्टैषा। वयमर्थिनः।

चेटी – गहदु भट्टा। [गृह्णातु भर्ता।] (तथा कृत्वा निष्क्रान्ता)

(रामो गृहीत्वा परिधत्ते)

लक्ष्मणः – प्रसीदत्वार्यः।

निर्योगाद् भूषणान्माल्यात् सर्वेभ्योऽर्धं प्रदाय मे।
चिरमेकाकिना बद्धं चीरे खल्वसि मत्सरी॥ २६॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके यदा रामः एकाकी एव वल्कलवस्त्रं धारणं कृतवान् तदा लक्ष्मणः रामं वदति।

अन्वयः – निर्योगाद् भूषणात् माल्यात् सर्वेभ्यः मे अर्द्धं प्रदाय एकाकिना चीरं बद्धम्। चीरे खलु मत्सरी अस्ति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – निर्योगाद् = वस्त्रादेः, भूषणात् = अलंकारात्, माल्यात् = पुष्पादिस्रजः, सर्वेभ्यः = सकलेभ्यः, मे = मम लक्ष्मणम्, अर्द्धं = समांशं, प्रदाय = दत्त्वा, एकाकिना = अद्वितीयेन, चीरं = वल्कलं, बद्धं = परिहितम्। चीरे = वल्कले, खलु = निश्चयेन, मत्सरी = स्वार्थी, असि = भवसि।

(ख) भावार्थः – वस्त्रादेः अलङ्कारात् (आभूषणात्) पुष्पादिस्रजः सकलेभ्यः मह्यं (लक्ष्मणाय) समांशं दत्त्वा अधुना भवतैव केवलं वल्कलं गृहीतम्। वल्कले निश्चयेन एव स्वार्थी ईर्ष्यान्वितः भवसि। अर्थात् लक्ष्मणस्य कथनस्य अभिप्रायः अस्ति यत् अर्धं वल्कलं मह्यमपि ददातु। अहमपि भवता सह वनं गन्तुमिच्छामि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दो विद्यते।

रामः – मैथिलि ! वार्यतामयम्।

सीता – सौमित्ते ! णिवत्तीअदु किल। [सौमित्रे ! निवर्त्यतां किल]।

लक्ष्मणः – आर्ये !

गुरोर्मे पादशुश्रूषां त्वमेका कर्तुमिच्छसि।
तवैव दक्षिणः पादो मम सव्यो भविष्यति ॥ २७ ॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके सीता वनं गन्तुं लक्ष्मणं वारयति तदा लक्ष्मणः सीतां वदति।

अन्वयः – त्वम् एका मे गुरोः पादशुश्रूषां कर्त्तुम् इच्छसि। दक्षिणः पादः तव एव, मम सव्यः (पादः) भविष्यति।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि – त्वं = सीता, एक ा = केवला, मे = मम, गुरोः = रामस्य, पादशुश्रूषां = चरणानां सेवां, कर्त्तुं = विदधातुम्, इच्छसि = वाञ्छसि। दक्षिणः = सव्येतरः, पादः = चरणं, तवैव = भवदीयैव। मम तु = लक्ष्मणस्य, सव्यः = वामः, पादः भविष्यति = मेलिष्यति।

(ख) भावार्थः – भवती एकाकिनी मम (लक्ष्मणस्य) पूज्यभ्रातुः श्रीरामस्य चरणसेवां विधातुम् अभिलषसि। सव्येतरः चरणः भवत्याः एव सेवार्थमस्ति। मम (लक्ष्मणस्य) कृते तु वामः चरणः सेवार्थं मेलिष्यति अर्थात् लक्ष्मणस्य अभिप्रायः अस्ति यत् अहं भवत्याः अधिकारे बाधको न भूत्वा केवलं भ्रातुः श्रीरामस्य वामचरणमेव सेवितुम् इच्छामि। एतस्मात् एव कारणात् अहं वनं गन्तुमिच्छामि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

सीता – दीअदु खु अय्यउत्तो। सन्तप्पदि सोमत्ती। [दयतां खल्वार्यपुत्रः। संतप्यते सौमित्रिः।]

रामः – सौमित्रे ! श्रूयताम्। वल्कलानि नाम –

तपः सङ्ग्रामकवचं नियमद्विरदांकुशः।
खलीनमिन्द्रियाश्वानां गृह्यतां धर्मसारथिः ॥ २८ ॥

प्रसङ्गः – यदा लक्ष्मणः वनं गन्तुं हठं करोति तदा रामः वल्कलवस्त्राणां महत्त्वं प्रतिपादयन् लक्ष्मणं वदति।

अन्वयः – तपः संग्रामकवचं नियमद्विरदाङ्कुशः इन्द्रियाश्वानां खलीनं धर्मसारथिः गृह्यताम्।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि – तपः संग्रामकवचं = तपोरूपे संग्रामे युद्धे धर्त्तव्यं कवचं वर्म, नियमद्विरदाङ्कुशः = नियमो व्रतमेव द्विरदो गजरतस्य अंकुशः वशीकरणसाधनम्, इन्द्रियाश्वानाम् = इन्द्रियाणि अश्वाः इव तेषां, खलीनं = नियन्त्रणप्रग्रहः, धर्मसारथिः = धर्मस्य रथस्य, सारथिः = चारकः, गृह्यतां = स्वीक्रियताम्।

(ख) भावार्थः – तपोरुपे संग्रामे युद्धे कवचं धर्तव्यम्। नियमो व्रतमेव गजः तस्य वशीकरणसाधनं, नेत्रादीनि सर्वेन्द्रियाणि घोटकाः तेषां कृते नियन्त्रणप्रग्रहः धर्मरथस्य स्यूतः इत्येवं मूलानि वल्कलानि वर्तन्ते। अतः स्वीक्रियताम्।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः रूपकालंकारश्चास्ति।

लक्ष्मणः – अनुगृहीतोऽस्मि। (गृहीत्वा परिधत्ते)

रामः – श्रुतवृत्तान्तैः पौरैः सन्निरुधो राजमार्गः। उत्सार्यतामुत्सार्यतां तावत्।

लक्ष्मणः – आर्य ! अहमग्रतो यास्यामि। उत्सार्यतामुत्सार्यताम्।

रामः – मैथिलि ! अपनीयतामवगुण्ठनम्।

सीता – जं अय्यउत्तो आणवेदि। [यदार्यपुत्र आज्ञापयति।] (अपनयति)

रामः – भोः भोः पौराः! शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः! –

स्वैरं हि पश्यन्तु कलत्रमेतद् वाष्पाकुलाक्षैर्वदनैर्भवन्तः।
निर्दोषदृश्या हि भवन्ति नार्यो यज्ञे विवाहे व्यसने वने च॥ २९॥

प्रसङ्गः – यदा लक्ष्मणरामाभ्यां सह सीता वनं गच्छति तदा सर्वे नगरवासिनः एकत्रिताः सञ्जाताः। तस्मिन्नेव अवसरे रामः सीताम् अवगुण्ठनम् अपसारितुं वदति यतः सर्वे नगरवासिनः सीतां सम्यक्तया द्रष्टुं शक्नुयुः।

अन्वयः – वाष्पाकुलाक्षैः वदनैः भवन्तः एतत् कलत्रं स्वैरं पश्यन्तु। हि नार्यः यज्ञे विवाहे व्यसने वने च निर्दोषदृश्याः हि भवन्ति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – वाष्पाकुलाक्षैः = अश्रुपरिप्लुतनयनैः, वदनैः = मुखैः, भवन्तः = नगरवासिनः, एतत् = पुरतो वर्त्तमानं, कलत्रं = पत्नीं, स्वैरं = यथेच्छं, पश्यन्तु = अवलोकयन्तु। हि = यतः, नार्यः = स्त्रियः, यज्ञे = यज्ञकर्मणि, विवाहे = पाणिग्रहणविधौ, व्यसने = आपत्तिकाले, वने = अरण्ये, च = पुनः, निर्दोषदृश्याः = निर्दोषं दोषरहितं यथास्यात्तथा = दृश्याः दर्शनीयाः, भवन्ति = जायन्ते।

(ख) भावार्थः – (भोः पौराः) अश्रुपूरितनेत्रैः मुखैः नगरवासिनः पुरतो विद्यमानां पत्नीं (रामस्य भार्यां) सीतां निश्चयेन यथेच्छं विलोकयन्तु। यतः स्त्रियः यागकर्मणि, पाणिग्रहणविधौ, विपत्तौ (आपत्तिकाले) अरण्ये च निरपराधदृष्ट्या दर्शनीयाः जायन्ते। अर्थात् चतुर्षु स्थानेषु निर्मलभावनया स्त्रीदर्शने दोषः भवति।

विशेष– उपजाति छन्दः, दीपकः अर्थान्तर न्यासश्च अलंकारः।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः – कुमार! न खलु न खलु गन्तव्यम्। एष हि महाराजः।

श्रुत्वा ते वनगमनं वधूसहायं
सौभ्रात्रव्यवसितलक्ष्मणानुयात्रम्।
उत्थाय क्षितितलरेणुरूषिताङ्गः
कान्तारद्विरद इवोपयाति जीर्णः॥ ३०॥

प्रसङ्गः – अत्र सीतया लक्ष्मणेन सह वनं गन्तुं रामं वारयितुं काञ्चुकीयः दशरस्थस्य स्थितिं च वर्णयन् वदति।

अन्वयः – वधूसहायं सौभ्रात्रव्यवसितलक्ष्मणानुयात्रं ते वनगमनं श्रुत्वा जीर्णः क्षिततलरेणुरूषितांगः कान्तारद्विरद इव उपयाति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – वधूसहायं = वधूः सीता, सहाया द्वितीया यस्मिन् तत् तथाभूतं, सौभ्रात्रव्यवसितलक्ष्मणानुयात्रं = सौभ्रात्रेण, भ्रातृस्नेहमहिम्ना, व्यवसिता संकल्पिता लक्ष्मणानुयात्रा लक्ष्मणानुममनं, यत्र तथाभूतं, ते = तव, रामस्य, वनगमनं = वनं प्रति प्रस्थानं, श्रुत्वा = निशम्य, जीर्णः = जरसाग्रस्तः, क्षिततलरेणुरूषितांगः = क्षिततलरुणेभिः धरातलधूलिभिः रूषिताङ्गः धूसरशरीरः, कान्तारद्विरद इव = वन्यकरीव, राजा उपयाति = इत आगच्छति।

(ख) भावार्थः – वधूसीतासहलक्ष्मणानुगमनं तव अरण्याय प्रस्थानम् आकर्ण्य (निशम्य) भूमेः उत्थितो भूत्वा धरातलधूलिभिः व्याप्तावयवाः यस्य तादृशः महाराजदशरथः वृद्धवन्यकरीव (अरण्यगजः यथा) अत्रैव आगच्छति।

विशेषः- उपमा परिकरालंकारश्च।

लक्ष्मणः – आर्य!

चीरमात्रोत्तरीयाणां किं दृश्यं वनवासिनाम्।

रामः –

गतेष्वस्मासु राजा नः शिरःस्थानानि पश्यतु॥ ३१॥

प्रसङ्गः – वनगमनकाले काञ्चुकीयः रामं लक्ष्मणं च वदति यत् महाराजदशरथः भवन्तौ दर्शनार्थमत्र आगच्छति तदा द्वावपि भ्रातरौ वदतः।

अन्वयः – चीरमात्रोत्तरीयाणां वनवासिनां किं दृश्यम्? राजा अस्मासु गतेषु न शिरः स्थानानि पश्यतु।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – चीरमात्रं = वल्कलमात्रम्, उत्तरीयं = दुकूलादिकं, येषां तथाभूतानामस्माकं, वनवासिनाम् = अरण्यप्रस्थानोन्मुखानां, किं दृश्यं = दर्शनीयम्? न किमपीत्यर्थः। राजा = दशरथः, अस्मासु, गतेषु = अप्रतीक्ष्यैव राजानं वनं प्रस्थितेषु, नः = अस्माकं, शिरःस्थानानि = प्रधानवासस्थानानि, पश्यतु = विलोकयतु।

(ख) भावार्थः – वल्कलमात्रं दुकूलादिकम् अरण्यप्रस्थानोत्सुकानाम् अस्माकं किम् अवलोकनीयम्? नृपो दशरथः रामादिषु वनं गतेषु अस्माकं मुख्यावासस्थानानि विलोकयतु।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति प्रथमोऽङ्कः

अथ द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः)

काञ्चुकीयः – भोः भोः प्रतीहारव्यापृताः! स्वेषु स्थानेष्वप्रमत्ता भवन्तु भवन्तः।

(प्रविश्य)

प्रतीहारी – अय्य किं एदं? [आर्य! किमेतत्?]

काञ्चुकीयः – एष हि महाराजः सत्यवचनरक्षणपरो राममरण्यं गच्छन्तमुपावर्तयितुमशक्तः पुत्रविरहशोकाग्निना दग्धहृदय उन्मत्त इव बहु प्रलपन् समुद्रगृहके शयानः –

मेरुश्चलन्निव युगक्षयसन्निकर्षे
शोषं व्रजन्निव महोदधिरप्रमेयः।
सूर्यः पतन्निव च मण्डलमात्रलक्ष्यः
शोकाद् भृशं शिथिलदेहमतिर्नरेन्द्रः॥ १॥

प्रसङ्गः – एतस्मिन् श्लोके रामस्य वनगमनानन्तरं महाराजदशरथस्य वनगतपुत्रशोकावस्थायाः वर्णनं कुर्वन् काञ्चुकीयः वदति।

अन्वयः – युगक्षयसन्निकर्षे चलन् मेरुः इव शोषं व्रजन् अप्रमेयः महोदधिः इव पतन्, मण्डलमात्रलक्ष्यः सूर्य इव नरेन्द्रः शोकात् भृशं शिथिलदेहमतिः (वर्तते)।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – युगक्षयसन्निकर्षे = युगस्य क्षयो युगान्तस्तस्य सामीप्योपसृतौ, चलन् =

गच्छन्, मेरुः = तन्नामा स्वर्गगिरिः, इव = यथा, शोषं = शुष्कतां, व्रजन् = प्राप्नुवन्, अप्रमेयः = परिच्छेत्तुमशक्यः, महोदधिः = महांश्चासौ उदधिरिति महोदधि महासागरः, इव = यथा, पतन् = तेजोविहीनः, सन् अस्तमुपगच्छन्, मण्डलमात्रलक्ष्यः = उपसंहृतरश्मितया केवलमण्डलमात्रमेव लक्ष्यः अर्थात् प्रशान्तप्रतापः, सूर्यः = रविः, इव = यथा, नरेन्द्रः = भूपेन्द्रः, दशरथः, शोकात् = पुत्रविरहजन्यक्लेशात्, भृशम् = अत्यर्थं, शिथिलदेहमतिः = अवसन्नकाय-बुद्धिः वर्तते।

(ख) भावार्थः - युगस्य क्षयो सामीप्योपसृतौ गच्छन् सुमेरुनामकपर्वतः यथा शुष्कतां गच्छन्, परिच्छेतुमशक्यः (अगाधजलः) महासागर : यथा तेजोविहीनः सन् अस्तमुपगच्छन् उपसंहृतकिरणतया मण्डलमात्रदर्शनीयः (शान्तप्रतापः) भानुः यथा महाराजः पुत्रविरहजन्मक्लेशात् अत्यन्तम् अवसन्नकायबुद्धिः वर्तते।

विशेषः - अस्मिन् श्लोके वसन्ततिलका छन्दः, मालोपमालङ्कारश्चास्ति।

प्रतीहारी - हा हा एवं गतो महाराओ। [हा हा एवं गतो महाराजः]।

काञ्चुकीयः - भवति ! गच्छ।

प्रतीहारी - अय्य ! तह ! (निष्क्रान्ता)। [आर्य ! तथा]।

काञ्चुकीयः - (सर्वतो विलोक्य) अहो नु खलु रामनिर्गमनदिनादारभ्य शून्यैवेयमयोध्या संलक्ष्यते। कुतः -

नागेन्द्रा यवसाभिलाषविमुखाः सास्त्रेक्षणा वाजिनो
ह्रेषाशून्यमुखाः सवृद्धवनिताबालाश्च पौरा जनाः।
त्यक्ताहारकथाः सुदीनवदनाः क्रदन्त उच्चैर्दिशा
रामो याति यया सदारसहजस्तामेव पश्यन्त्यमी ॥ २ ॥

प्रसङ्गः - प्रस्तुते श्लोके काञ्चुकीयः वदति यत् रामस्य वनगमनादनन्तरम् अयोध्यायां शून्यता दृश्यते।

अन्वयः - अमी यवसाभिलाषविमुखी नागेन्द्राः सास्त्रेक्षणाः ह्रेषाशून्यमुखाः वाजिनः, त्यक्ताहारकथाः सुदीनवदनाः उच्चैः क्रदन्तः सवृद्धवनिताबालाः पौराः जनाः च यया दिशा सदारसहजः रामः याति, ताम् एव (दिशं) पश्यन्ति।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - अमी = पुरोदृश्यमानाः, सर्वेऽपि इमे, यवसाभिलाषविमुखाः कोमलघासप्रासपराङ्मुखाः, नागेन्द्राः = गजश्रेष्ठाः, सास्त्रेक्षणाः = सवाष्पनयनाः, ह्रेषाशून्यमुखाः = ह्रेषा अश्वशब्दः, तेन शून्यानि मुखानि येषां ते तथाभूताः, अर्थात् घोटकशब्दरहितवदनाः, वाजिनः = अश्वाः, त्याक्ताहारकथाः = विसृष्टभोजनवार्त्ताः, अत एव दीनानि दैन्ययुक्तानि, वदनानि मुखानि येषां ते सुदीनवदनाः = अतिदैन्यमुखाः, उच्चैः = तारस्वरैः, क्रन्दन्तः = रुदन्तः, सवृद्धवनिताबालाः = वृद्धैर्वनिताभिर्बालैश्च सहिताः, पौराः = पुरवासिनः, जनाः = लोकाः, च = पुनः, यया दिशा = यस्मिन् दिशि, सदारसहजः = दारैः पत्न्या सहजेन भ्रात्रा सहित इति सदारसहजः, रामः = रघुकूलश्रेष्ठः उदारपुरुषः, याति = गच्छति, तामेव दिशं पश्यन्ति = विलोकयन्ति।

(ख) भावार्थः - पुरोदृश्यमाना (सर्वेऽपि इमे) सवाष्पनयनाः गजश्रेष्ठाः कोमलहासग्रासपराङ्मुखाः (सञ्जाताः) अश्वाः घोटकध्वनिरहितवदनाः, विसृष्टभोजनवार्ताः अतिदीनमुखाः तारस्वरेण रुदन्तः वृद्धैर्वनिताभिबलैश्च सहिताः पुरवासिनः जनाः पुनः यस्यां दिशि पत्न्या सीतया सहजेन सहोदरेण भ्रात्रा लक्ष्मणेन च सह रघुकूलश्रेष्ठः उदारपुरुषः रामचन्द्रः गच्छति सर्वेऽपि इमे तामेव दिशम् अवलोकयन्ति।

विशेषः - श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडतं छन्दः अस्ति। पुनश्चात्र स्वभावोक्तिः परिकरश्चालङ्कारौ स्तः।

यावदहमपि महाराजस्य समीपवर्ती भविष्यामि। (परिक्रम्यावलोक्य) अये! अयं महाराजो महादेव्या सुमित्रया च सुदु:सहमपि पुत्रविरहसमुद्भवं शोकं निगृह्यात्मानमेव संस्थापयन्तीभ्यामन्वास्यमानस्तिष्ठति। कष्टा खल्ववस्था वर्तते। एष एष महाराज: –

पतत्युत्थाय चोत्थाय हा हेत्युच्चैर्लपन् मुहु:।
दिशं पश्यति तामेव यया यातो रघूद्वह:॥ ३॥

प्रसङ्ग: – प्रस्तुतश्लोके महाराजदशरथस्य पुत्रवियोगजन्यदु:खदावस्थाया: वर्णनं कृतमस्ति।

अन्वय: – उत्थाय च उत्थाय हा हा इति मुहु: उच्चै: लपन् पतति। यया रघूद्वह: यात: तामेव दिशं पश्यति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – उत्थाय चोत्थाय = प्रयत्नपूर्वकेणोत्तिष्ठति, हा हेति = दीनतासूचकान् शब्दान्, मुहु: = वारं वारम्, उच्चै: = तार-स्वरेण, लपन् = उच्चारयन्, पतति = स्खलनं याति, यया = दिशा, रघूद्वह: = रघुवंशश्रेष्ठ:, यात: = गत:, तामेव दिशं = दिशां, पश्यति = अवलोकयति।

(ख) भावार्थ: – हा हा इत्थं दीनता सूचकान् शब्दान् पुन: पुन: तारस्वरेण उच्चारयन् उत्तिष्ठति पुनश्च भूमौ स्खलनं याति। यया दिग्विभागेन रघुवंशश्रेष्ठ: रामचन्द्र: गत: तामेव दिशं विलोकयति।

विशेष: – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्द: अस्ति।

(निष्क्रान्त:)

मिश्रविष्कम्भक:।

(तत: प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा देव्यौ च)

राजा –

हा वत्स! राम! जगतां नयनाभिराम!
हा वत्स! लक्ष्मण! सलक्षणसर्वगात्र!
हा साध्वि! मैथिलि! पतिस्थितचित्तवृत्ते!
हा हा गता: किल वनं वत मे तनूजा:॥ ४॥

प्रसङ्ग: – प्रस्तुतश्लोके वनगमनात् परं महाराज: दशरथ: रामस्य, लक्ष्मणस्य सीताया: च पुन: पुन: स्मरणं कुर्वन् वदन् अस्ति।

अन्वय: – हा वत्स! जगतां नयनाभिराम! राम! हा वत्स सलक्षणसर्वगात्र! लक्ष्मण! हा साध्वि! पतिस्थितचित्तवृत्ते! मैथिलि! वत मे तनूजा: हा हा किल वनं गता:।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – हा = इति कष्टे, वत्स = पुत्र राम, जगतां = लोकानां, नयनाभिराम = नयनरमणीय, हा वत्स = लक्ष्मण, सलक्षणसर्वगात्र = उत्तमपुरुषयुक्त, लक्षणसर्वांग, हा साध्वि = मैथिलि पतिव्रते सीते, पतिस्थितचित्तवृत्ते = पत्यौ स्थिता आसक्ता चित्तवृत्तिर्यस्यास्तस्या: संबुद्धि:, मैथिलि = जनकसुते, वत = इति खेदे, मे = मम, तनूजा: = पुत्रा:, हा हा, किल = निश्चयेन, वनम् = अरण्यं, गता: = याता:।

(ख) भावार्थ: – अहो लोकानां लोचनरोचन (नयनरमणीय:) अतिशयप्रिय: राघव! उत्तमपुरुषयुक्तलक्षणसर्वाङ्ग सौमित्रे! हे स्वामिसंलग्नहृदये पतिव्रते जनकसुते! हा हा निश्ययेन महत्दु:खं यत् मम दशरथस्य पुत्रा: अरण्यं प्रस्थिता:।

विशेष: – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलका छन्द: अस्ति। परिकरालङ्कारोऽपि अस्ति।

चित्रमिदं भोः ! यद् भ्रातृस्नेहात् पितरि विमुक्तस्नेहमपि लक्ष्मणं द्रष्टुमिच्छामि। वधु वैदेहि !

रामेणापि परित्यक्तो लक्ष्मणेन च गर्हितः।
अयशोभाजनं लोके परित्यक्तस्त्वयाप्यहम्॥५॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके भ्रातृस्नेहात् पितरि विमुक्तस्नेहमपि लक्ष्मणः गतः इति उक्त्वा दशरथस्य आत्मग्लानिः भवति।

अन्वयः – रामेण अपि परित्यक्तः, लक्ष्मणेन च गर्हितः, त्वया अपि (अधुना) परित्यक्तः अहं लोके अयशोभाजनम् (जातः)।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – रामेणापि = ज्येष्ठसुतेनापि, परित्यक्तः = परित्यागः कृतः, च = पुनः, लक्ष्मणेन = सुमित्रानन्दनेन, गर्हितः = मत्परित्यागपूर्वकभ्रात्रनुगमनभंग्या निन्दितः, त्वया अपि = सीतया अपि, परित्यक्तः = संत्यक्तः, अहं = दशरथः, अधुना, लोके = संसारे, अयशः = अपकीर्त्तेः, भाजनं = पात्रं जातः।

(ख) भावार्थः – दशरथः ज्येष्ठपुत्रेणाऽपि परित्यक्तः पुनः सुमित्रानन्दनेन मत्परित्यागपूर्वकं भ्रातुरनुगमनं मया निन्दितः इत्थं सीतया अपि उज्झितः सन् अधुना पुत्रत्यागेनाहं संसारे अपकीर्तेः पात्रं जातः।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

पुत्र राम ! वत्स लक्ष्मण ! वधु वैदेहि ! प्रयच्छत मे प्रतिवचनं पुत्रकाः। शून्यमिदं भोः ! न मे कश्चित् प्रतिवचनं प्रयच्छति। कौसल्यामातः क्वासि ?

सत्यसन्ध! जितक्रोध! विमत्सर! जगत्प्रिय!
गुरुशुश्रूषणे युक्त! प्रतिवाक्यं प्रयच्छ मे॥६॥

प्रसङ्गः – अस्मिन् श्लोके रामस्य स्मरणं कृत्वा दशरथः वदति।

अन्वयः – सत्यसन्ध ! जितक्रोध ! विमत्सर ! जगत्प्रिय ! गुरुशुश्रूषणे युक्त ! प्रतिवाक्यं प्रयच्छ।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – सत्यसन्ध = अवितथप्रतिज्ञ, जितक्रोध = आत्मवशीकृतकोपवेग, विमत्सर = विगतः मत्सरः अन्यशुभद्वेषो यस्य तत्सम्बुद्धौ, अत एव जगत्प्रिय = संसारप्रेमास्पद, गुरुशुश्रूषणे युक्त = गुरुणां पूजनीयानां पित्रादीनां शुश्रूषणे सेवायां युक्तः = तत्परः, मे = मम, प्रतिवाक्यं = प्रत्युत्तरं, प्रयच्छ = देहि।

(ख) भावार्थः – हे अवितथप्रतिज्ञ। आत्मवशीकृतकोपवेगमात्सर्यशून्य ! संसारप्रेमास्पद ! गुरुजनानां पित्रादीनां सेवायां तत्परः मम कृते प्रत्युत्तरं देहि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

हा क्वासौ सर्वजनहृदयनयनाभिरामो रामः ? क्वासौ मयि गुर्वनुवृत्तिः ? क्वासौ शोकार्तेष्वनुकम्पा ? क्वासौ तृणावदगणितराज्यैश्वर्यः ? पुत्र ! राम ! वृद्धं पितरं मां परित्यज्य किमसम्बद्धेन धर्मेण ते कृत्यम्। हा धिक्। कष्टं भोः !

सूर्य इव गतो रामः सूर्यं दिवस इव लक्ष्मणोऽनुगतः।
सूर्यदिवसावसाने छायेव न दृश्यते सीता॥७॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके वनगमनात् परं महाराजदशरथः रामस्य स्मरणं कृत्वा वदति।

अन्वयः – रामः सूर्यः इव गतः, दिवस इव लक्ष्मणः सूर्यम् अनुगतः। सूर्यदिवसावसाने छाया इव सीता न दृश्यते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – रामः = कौशल्यानन्दनः, सूर्यः = रविः, इव = यथा, गतः =

दृष्टिगोचरादपेतः, दिवस इव, लक्ष्मणः = सुमित्रानन्दनः, सूर्यम्, अनुगतः = रामस्य पश्चाद् गतः। सूर्यादिवसावसाने = प्रदोषकाले, छाया इव सीता = मैथिली, न दृश्यते।

(ख) भावार्थः – कौसल्यानन्दनः रामचन्द्रः आदित्य इव दृष्टिगोचरादपेतः। अस्तमितं दिवस इव सुमित्रानन्दनः रामस्य पश्चात् गतः। प्रदोषकाले (सूर्यस्य दिवसस्य च अवसाने अन्ते) छाया इव मैथिली नावलोक्यते।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके आर्याछन्दः अस्ति।

(ऊर्ध्वमवलोक्य) भोः कृतान्तहतक!

अनपत्या वयं रामः पुत्रोऽन्यस्य महीपतेः।
वने व्याघ्री च कैकेयी त्वया किं न कृतं त्रयम्॥८॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके दशरथः पुत्रवियोगे व्याकुलो भूत्वा यमराजं प्रति वदति।

अन्वयः – वयम् अनपत्याः, रामः अन्यस्य महीपतेः पुत्रः, कैकेयी वने व्याघ्री च, त्वया त्रयं किं न कृतम्।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – वयं = दशरथादयः, अनपत्याः =नास्ति अपत्यं सन्ततिर्येषां ते तादृशाः, न कृता इति शेषः, रामः = कौशल्यासुतः, अन्यस्य = मद्भिन्नस्य, महीपतेः = राज्ञः, पुत्रः = सुतः न कृतः। कैकेयी = भरतमाता, वने = अरण्ये, च = पुनः, व्याघ्री = क्रूरस्वभावा व्याघ्रभार्या (न कृता)। त्वया = विधात्रा, त्रयम् = एतत्त्रयं, किं = कस्मात् कारणात् न, कृतं = विहितम्।

(ख) भावार्थः – भवता दशरथादयः सन्तानहीनाः (किं न कृताः), कौसल्यासुतः राघवः मद्भिन्नस्य नृपस्य तनयः (किं न कृतः), भरतमाता पुनः अरण्ये क्रुरस्वभावा व्याघ्रभार्या (किं न कृता)। विधात्रा एतत् त्रयं कस्मात् कारणात् न विहितम्?

विशेषः – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

कौसल्या – (सरुदितम्) अलं दाणि महाराओ अदिमत्तं सन्तप्पिअ परवसं अत्ताणं कादुं। णं सा ते आ कुमारा महाराअस्स समआवसाणे पेक्खिदव्वा भविस्सन्ति। [अलमिदानीं महाराजोऽतिमात्रं सन्तप्य परवशमात्मनं कर्त्तुम्। ननु सा तौ च कुमारौ महाराजस्य समयावसाने प्रेक्षितव्या भविष्यन्ति।]

राजा – का त्वं भोः?

कौसल्या – असिणिद्धपुत्तप्पसविणी खु अहं। [अस्निग्धपुत्रप्रसविनी खल्वहम्।]

राजा – किं किं सर्वजनहृदयनयनाभिरामस्य जननी त्वमसि कौसल्या?

कौसल्या – महाराअ! सा एव मन्दभाइणी खु अहं। [महाराज! सैव मन्दभागिनी खल्वहम्।]

राजा – कौसल्ये! सारवती खल्वसि। त्वया हि खलु रामो गर्भे धृतः।

अहं हि दुःखमत्यन्तमसह्यं ज्वलनोपमम्।
नैव सोढुं न संहर्तुं शक्नोमि मुषितेन्द्रियः॥९॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके रामस्य वियोगजन्यदुःखकारणात् दशरथस्य इन्द्रियाणां शक्तिः नष्टा भवति इति वर्णितम् अस्ति।

अन्वयः – अहं हि मुषितेन्द्रयः (सन्) अत्यन्तम् असह्यं ज्वलनोपमं दुःखं नैव सोढुं नैव संहर्त्तुं शक्नोमि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अहं = दशरथः, हि = इति निश्चये, मुषितेन्द्रियः = मुषितानि उपहतसामर्थ्यानि इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियाणि यस्य तथाभूतः, अत्यन्तम् = अत्यधिकम्, असह्यं = सोढुमशक्यं,

ज्वलनोपमम् = अग्नितुल्यं, दु:खं = कष्टं, नैव सोढुं = न सहनं कर्तुं, नैव = न च संहर्तुं = विनाशं कर्तुं, शक्नोमि = समर्थोऽस्मि।

(ख) भावार्थः – दशरथ: शिथिलेन्द्रिय: सन् अनलतुल्यम् अत्यधिकं सोढुमशक्यं पुत्रवियोगजन्यं कष्टं प्रतीकारेण अपनेतुं समर्थोनास्ति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति। पुनश्चात्र उपमालङ्कारोऽपि अस्ति।

(सुमित्रां विलोक्य) इयमपरा का?

कौसल्या – महाराअ! वच्छलक्ष्मण: – (इत्यर्धोक्ते) [महाराज! वत्स लक्ष्मण.......]

राजा – (सहसोत्थाय) क्वासौ क्वासौ लक्ष्मण: ? न दृश्यते। भो: कष्टम्।

(देव्यौ ससंभ्रममुत्थाय राजानमवलम्बेते)

कौसल्या – महाराअ! वच्छलक्खणस्स जणणी सुमित्तेति वत्तुं मए उवक्कन्दं। [महाराज! वत्सलक्ष्मणस्य जननी सुमित्रेति वक्तुं मयोपक्रान्तम्।]

राजा – अयि सुमित्रे!

तवैव पुत्र: सत्पुत्रो येन नक्तन्दिवं वने।
रामो रघुकुलश्रेष्ठश्छाययेवानुगम्यते॥१०॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके दशरथ: लक्ष्मणस्य मातरं सुमित्रां दृष्ट्वा वदति।

अन्वयः – तव पुत्र: एव सत्पुत्र:, येन वने रघुकूलश्रेष्ठ: राम: नक्तन्दिवं छायया इव अनुगम्यते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – तव = सुमित्राया:, पुत्र = सुत:, एव, सत्पुत्र: = प्रशंसाभाजनं तनय:, येन = लक्ष्मणेन, वने = अरण्ये, रघुकूलक्षेष्ठ: = रघुवंशावतंस:, राम: = कौशल्यासुत:, नक्तदिवं = दिवानिशं, छायया इव, अनुगम्यते = अनुसरणं क्रियते।

(ख) भावार्थः – सुमित्राया: सुत: लक्ष्मण: एव सुतनय: अस्ति। यतोहि लक्ष्मणेन विपिने रघुवंशशिरामणि राघव: दिवानिशम् अनातपेन यथा अनुस्रियते अर्थात् सर्वजनप्रियेण रामेण सह छायेव तव पुत्र: लक्ष्मण: तिष्ठति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति। पुनश्च उपमालङ्कारोऽपि अत्रास्ति।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः – जयतु महाराज:। एष खलु तत्रभवान् सुमन्त्र: प्राप्त:।

राजा – (सहसोत्थाय सहर्षम्) अपि रामेण।

काञ्चुकीयः – न खलु रथेन।

राजा – कथं कथं रथेन केवलेन? (इति मूर्च्छित: पतति)

देव्यौ – महाराअ! समस्ससिहि समस्ससिहि। (गात्राणि परामृशत:) [महाराज! समाश्वसिहि, समाश्वसिहि।]

काञ्चुकीयः – भो! कष्टम्। ईदृग्विधा: पुरुषविशेषा ईदृशीमापदं प्राप्नुवन्तीति विधिरनतिक्रमणीय:। महाराज! समाश्विसिहि समाश्वसिहि।

राजा – (किञ्चित् समाश्वस्य) बालाके! सुमन्त्र एक एव ननु प्राप्त:।

काञ्चुकीयः – महाराज ! अथ किम् ?

राजा – कष्टं भो !

शून्यः प्राप्तो यदि रथो भग्नो मम मनोरथः ।
नूनं दशरथं नेतुं कालेन प्रेषितो रथः ॥ ११ ॥

प्रसङ्गः – यदा सुमन्त्रः रामं वनं परिव्रज्य एकाकी एव रथेन आगतः तदा रामेण रहितं रथं दृष्ट्वा दशरथः चिन्तयति इत्यत्र वर्णितमस्ति ।

अन्वयः – यदि रथः शून्यः प्राप्तः (तर्हि) मम मनोरथः भग्नः । नूनं दशरथं नेतुं कालेन रथः प्रेषितः ।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – यदि = स्यात्, रथः = स्यन्दनः, शून्यः = रामविरहितः, प्राप्तः = आयातस्तर्हि, मम = दशरथस्य, मनोरथः = शोकपर्याकुलं, मां ज्ञात्वा कदाचिद्रामः प्रतिनिवर्त्तेत इत्यात्मकः, भग्नः = त्रुटितः । नूनं = निश्चयेन दशरथं = मां, नेतुम् = आनयितुं, कालेन = यमेन, रथः = स्यन्दनः, प्रेषितः ।

(ख) भावार्थः – स्यन्दनः यदि रामसीतादिविरहितः आयातः तर्हि मम (दशरथस्य) मनोकामना त्रुटिता । पुनश्च निश्चयेन एवं प्रतीयते यत् माम् (दशरथम्) आनेतुं यमेन स्यन्दनः प्रेषितः ।

काञ्चुकीयः – यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः) श्लेष, उत्प्रेश्रा, अनुरूप छन्दः

राजा –

धन्याः खलु वने वातास्तटाकपरिवर्तिनः ।
विचरन्तं वने रामं ये स्पृशन्ति यथासुखम् ॥ १२ ॥

प्रसङ्गः – दशरथः रामस्य वनगमनात् परम् अत्यन्तो व्याकुलो भूत्वा यद् वदति, तदत्र वर्णितमस्ति ।

अन्वयः – वने तटाकपरिवर्तिनः वाताः धन्याः खलु, ये वने विचरन्तं रामं यथासुखं स्पृशन्ति ।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – वने = अरण्ये, तटाकपरिवर्तिनः = पद्माकरे विचरणशीलाः, वाताः = काननमारुताः, धन्याः = सौभाग्यभाजाः, खलु = निश्चयेन, ये = वाताः, वने = कानने, विचरन्तं = विरहन्तं, रामं = दशरथात्मजं, यथासुखं = यथेच्छं, स्पृशति = आलिंगन्ति ।

(ख) भावार्थः – अरण्ये कमलाकरे विचरणशीलाः वनपवनाः निश्चयेन सौभाग्यवन्तः ये पवनाः (वाताः) कानने विहरन्तं कौशल्यानन्दनं राघवं यथेच्छम् आलिङ्गन्ति ।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । अत्र अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारोऽपि अस्ति ।

(ततः प्रविशति सुमन्त्रः)

सुमन्त्रः – (सर्वतो विलोक्य सशोकम्)

एते भृत्याः स्वानि कर्माणि हित्वा स्नेहाद् रामे जातवाष्पाकुलाक्षाः ।
चिन्तादीनाः शोकसन्दग्धदेहा विक्रोशन्तं पार्थिवं गर्हयन्ति ॥ १३ ॥

प्रसङ्गः – रामं वनं परित्यज्य अयोध्याम् आगतः सुमन्त्रः राजभवनस्य सेवकान् दृष्ट्वा यद् वदति, तदत्र वर्णितमस्ति ।

अन्वयः – एते भृत्याः रामे स्नेहात् जातवाष्पाकुलाक्षाः, चिन्तादीनाः शोकसंदग्धदेहाः स्वानि कर्माणि हित्वा विक्रोशन्तं पार्थिवं गर्हयन्ति ।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – ए ते भृत्याः = सेवकाः, रामे स्नेहात् = रामं प्रति अनुरागात्,

जातवाष्पाकुलाक्षाः = जातैः = उत्पन्नैः, वाष्पैः = अश्रुभिः, आकुले व्याप्ते अक्षिणी येषां ते जातवाष्पाकुलाक्षाः, चिन्तादीनाः = चिन्तया रामः कीदृशो वने भविष्यतीतयादिरूपया दीनाः = आर्त्ताः, शोकसन्दग्धदेहाः = शोकेन क्लेशेन, सन्दग्धः सम्यक् भस्मीभूतः देहो येषां ते तादृशाः, स्वानि = स्वकीयानि, कर्माणि = कार्याणि, हित्वा = परित्यज्य, विक्रोशन्तं = राम रामेति विलपन्तं, पार्थिवं = नृपं, गर्हयन्ति = निन्दन्ति।

(ख) भावार्थः – इमे सेवकाः रामचन्द्रे अनुरागात् उत्पन्नैः अश्रुभिः व्याप्ते नेत्रे, रामः वने कीदृशो भविष्यति इति चिन्त्या पीडिताः दुःखेन विनष्ट शरीरयुक्ताः स्वकीयानि कार्याणि परित्यज्य भो रामेति विलपन्तं नृपं दशरथं निन्दति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् शालिनी छन्दः अस्ति। अस्य लक्षणमिदं –

मत्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः॥

परिक्ररालङ्लंकारः

(उपेत्य) जयतु महाराजः।

राजा – भ्रातः। सुमन्त्र! क्व मे ज्येष्ठो रामः?

नहि, नहि युक्तमभिहितं मया।

क्व ते ज्येष्ठो रामः प्रियसुत! सुतः सा क्व दुहिता
विदेहानां भर्तुर्निरतिशयभक्तिर्गुरुजने।
क्व वा सौमित्रिर्मां हतपितृकमासन्नमरणं
किमप्याहुः किं ते सकलजनशोकार्णवकरम्॥१४॥

प्रसङ्गः – कौसल्यानन्दनं वनं परित्यज्य राजभवनम् आगतं सुमन्त्रं राजादशरथः यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – प्रियसुत ते ज्येष्ठः सुतः रामः क्व? सा गुरुजने निरतिशयभक्तिः विदेहानां भर्त्तुः दुहिता क्व? सौमित्रिः वा क्व?किं ते सकलजनशोकार्णवकरम् आसन्नमरणं हतपितृकं मां किमपि आहुः?

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – हे प्रियसुत = प्रियसुत अर्थात् राम एव यस्य तस्य संबुद्धिः, ते = तव, ज्येष्ठः = प्रथमः, सुतः = पुत्रः, रामः = कौशल्यानन्दनः, क्व = कुत्रास्ति? सा = जानकी, गुरुजने = श्वशुरादौ, निरतिशयभक्तिः = सर्वातिशायिभक्तिसंवलिता, विदेहानां = मिथिलानामकदेशविशेषाणां, भर्त्तुः = स्वामिनः, दुहिता = पुत्री, क्व = कुत्र, सौमित्रिः = सुमित्रानन्दनः, वा = अथवा, क्व = कुत्र? किं ते = रामादयः, सकलजनशोकार्णवकरम् = अखिललोकखेदसमुद्रोत्पादकम्, आसन्नमरणम् = आसन्नं सन्निहितं मरणं यस्य तं, हतपितृकम् = अभाग्यभाजनं निजं जनकं, मां = दशरथं, किमप्याहुः = किमपि संदिदिशुः?

(ख) भावार्थः – रामाय आत्मनः प्रियसुतवत् स्नेप्रदात्तु तव सुमन्त्रस्य प्रथमः पुत्रः कौसल्यानन्दनः रामः कुत्र अस्ति? श्वशुरादौ सर्वातिशयिभक्तिसंवलिता मिथिलानामकदेशस्य स्वामिनः महाराजजनकस्य पुत्री सीता कुत्र अस्ति? अथवा सुमित्रानन्दनः लक्ष्मणः कुत्र अस्ति? अखिललोकखेदसमुद्रोपपादकं यस्य मृत्युः समीपे एव अस्ति तादृशं दुर्भाग्यशाली (अभाजभाजनं) स्वजनकं दशरथं ते रामादयः किमपि संदेशं प्रेषितवन्तः किम्?

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् शिखरिणी छन्दः अस्ति। अस्य लक्षणमिदं –

रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी।

पुनश्चात्र रूपकनामकः अलङ्कारोऽपि अस्ति।

सुमन्त्रः – महाराज ! मा मैवमङ्गलवचनानि भाषिष्ठाः । अचिरादेव तान् द्रक्ष्यसि ।

राजा – सत्यमयुक्तमभिहितं मया । नायं तपस्विनामुचितः प्रश्नः । तत् कथ्यताम् । अपि तपस्विनां तपो वर्धते ? अप्यरण्यानि स्वाधीनानि विचरन्ती वैदेही न परिखिद्यते ?

सुमित्रा – सुमन्तः ! बहुवक्कलालङ्किदसरीरा बाला वि अबालचारित्ता भत्तुणो सहधम्मआरिणी अह्म महाराअं किञ्चि णालवदि । [सुमन्त्र ! बहुवल्कलालङ्कृतशरीरा बालाप्यबालचारित्रा भर्तुः सहधर्मचारिणी अस्मान् महाराजं च किञ्चिन्नालपति ।]

सुमन्त्रः – सर्व एव महाराजम् –

राजा – न न । श्रोत्ररसायनैर्मम हृदयातुरौषधैस्तेषां नामधेयैरेव श्रावय ।

सुमन्त्रः – यदाज्ञापयति महाराजः । आयुष्मान् रामः ।

राजा – राम इति । अयं रामः । तन्नामश्रवणात् स्पृष्ट इव मे प्रतिभाति । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः – आयुष्मान् लक्ष्मणः ।

राजा – अयं लक्ष्मणः । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः – आयुष्मती सीता जनकराजपुत्री ।

राजा – इयं वैदेही । रामो लक्ष्मणो वैदेहीत्ययमक्रमः ।

सुमन्त्रः – अथ कः क्रमः ?

राजा – रामो वैदेही लक्ष्मण इत्यभिधीयताम् ।

रामलक्ष्मणयोर्मध्ये तिष्ठत्वत्रापि मैथिली ।
बहुदोषाण्यरण्यानि सनाथैषा भविष्यति ॥ १५ ॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके दशरथस्य सीताविषयकः स्नेहातिशयो व्यक्तः कृतोऽस्ति ।

अन्वयः – अत्रापि मैथिली रामलक्ष्मणयोर्मध्ये तिष्ठतु । (यतः) अरण्यानि बहुदोषाणि (भवन्ति) एषा सीता सनाथा भविष्यति ।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अत्रापि = नामनिर्देशेऽपि, मैथिली = जानकी, रामलक्ष्मणयोर्मध्ये = अग्रे रामः पश्चात् लक्ष्मणः, तयोः मध्ये अन्तराले, तिष्ठतु = वसतु । अरण्यानि = वनानि, बहुदोषाणि = विघ्नाः, एषा = इयं, सीता = जनकनन्दिनी, अनेन प्रकारेण सनाथा = संरक्षकयुक्ता, भविष्यति ।

(ख) भावार्थः – नामनिर्देशक्रमे वैदेही सीता राघवसुमित्रासुतयोः मध्ये एव भवतु (वसतु) । यतोहि वनेषु नैकोपद्रवयुतानि भवन्ति । (रामः–सीता–लक्ष्मणः) अनेन प्रकारेण सीता संरक्षकयुक्ता भविष्यति ।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । पुनश्चात्र काव्यलिङ्गालंकारः अपि अस्ति ।

सुमन्त्रः – यथाज्ञापयति महाराजः । आयुष्मान् रामः ।

राजा – अयं रामः ।

सुमन्त्रः – आयुष्मती जनकराजपुत्री ।

राजा – इयं वैदेही ।

सुमन्त्रः – आयुष्मान् लक्ष्मणः ।

राजा – अयं लक्ष्मणः । राम ! वैदेहि ! लक्ष्मण ! परिष्वजध्वं मां पुत्रकाः !

सकृत् स्पृशामि वा रामं सकृत् पश्यामि वा पुनः।
गतायुरमृतेनेव जीवामीति मतिमर्म॥१६॥

प्रसङ्गः – अत्र सुमन्त्रस्य अयोध्याम् आगमनात् परं दशरथः रामस्य स्मरणं कृत्वा यद् वदति, तस्य वर्णनं कृतमस्ति।

अन्वयः – सकृत् रामं स्पृशामि वा पुनः सकृत् (तं) पश्यामि। गतायुः अमृतेनेव जीवामि इति मम मतिः।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – सकृत् = एकवारं, रामं = ज्येष्ठसुतं, स्पृशामि = आलिंगामि, वा = अथवा, पुनः सकृत् (तं) पश्यामि = अवलोकयामि। गतायुः = गतं समाप्तम् आयुर्यस्य सः, मुमुर्षुः यथा अमृतेन = सुधया, इव = यथा, जीवामि = जीवेयम्, इति मम = मे, मतिः = निश्चयात्मिका बुद्धिः।

(ख) भावार्थः – (यदि अहम्) एकवारं राघवम् आलिङ्गामि अथवा पुनः एकवारं तं रामम् अवलोकयामि (तर्हि) सुधया मुमुर्षः यथा पुनः जीवनं लप्स्यते तथैव अहमपि जीविष्यामि इति मम निश्चयात्मिका बुद्धिरस्ति।

विशेषः– श्लोकेऽस्मिन् उपमाअलङ्कारः, अनुष्टुप् छन्दः

सुमन्त्रः – शृङ्गवेरपुरे रथादवतीर्यायोध्याभिमुखाः स्थित्वा सर्व एव महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयितुमारब्धाः।

कमप्यर्थं चिरं ध्यात्वा वक्तुं प्रस्फुरिताधराः।
वाष्पस्तम्भितकण्ठत्वादनुक्त्वैव वनं गताः॥१७॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके सुमन्त्रः राजानं दशरथं निवेदयति यत् यदा ते सर्वे (रामः, लक्ष्मणः सीताश्च) भवन्तं किमपि वक्तुमिच्छन्ति तदैव तेषां कण्ठः अवरुद्धः सञ्जातः।

अन्वयः – चिरं कम् अपि अर्थं वक्तुं प्रस्फुरिताधराः (ते) वाष्पस्तम्भितकण्ठत्वात् अनुक्त्वा एव वनं गताः।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – चिरं = चिरकालं, कमपि अर्थं = कमपि कथनीयं, वक्तुं = कथयितुं, प्रस्फुरिताधराः = चपलोष्ठपुटाः, वाष्पस्तम्भितकण्ठत्वात् = अश्रुरुद्धकण्ठत्वात्, अनुक्त्वा = अकथयित्वा, वनम् = अरण्यं, गताः = प्रस्थिताः।

(ख) भावार्थः – दीर्घकालं यावत् कमपि कथनीयं विषयं चिन्तयित्वा प्रकाशितुं (कथयितुं) चपलोष्ठपुटाः जाताः (किन्तु ते) अश्रुरुद्धकण्ठत्वात् किञ्चिदपि अकथयित्वा एव अरण्यं निर्गताः।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दः अस्ति। पुनश्चात्र काव्यलिङ्गः अलङ्कारोऽस्ति।

राजा – कथमनुक्त्वैव वनं गताः? (इति द्विगुणं मोहमुपगतः)।

सुमन्त्रः – (ससम्भ्रमं) बालाके! उच्यताममात्येभ्यः अप्रतीकारायां दशायां वर्तते महाराज इति।

काञ्चुकीयः – तथा। (निष्क्रान्तः)।

देव्यौ – महाराअ! समस्ससिहि समस्ससिहि। [महाराज! समाश्वसिहि समाश्वसिहि।]

राजा – (किञ्चित् समाश्वस्य)

अङ्गं मे स्पृश कौसल्ये! न त्वां पश्यामि चक्षुषा।
रामं प्रति गता बुद्धिरद्यापि न निवर्तते॥१८॥

प्रसङ्गः – अत्र रामस्य विरहे व्याकुलो भूत्वा दशरथः कौसल्यां प्रति यद् वदति, तस्य वर्णनं कृतमस्ति।

अन्वयः – हे कौशल्ये! मे अङ्गं स्पृश। त्वां चक्षुषा न पश्यामि। रामं प्रति गता बुद्धिः अद्य अपि न निवर्त्तते।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - कौशल्ये = हे रामजननि, मे = मम, अङ्गं = शरीरं, स्पृश = स्पर्शं कुरु, अर्थात् अङ्गग्लानिशान्त्यर्थं त्वत्सानिध्यज्ञानार्थञ्च। त्वां = भवतीं, चक्षुषा = उपहतदर्शनसामर्थ्येन नेत्रेण, न पश्यामि = नावलोकयामि। रामं प्रति गता, बुद्धिः = मतिः, अद्यापि न निवर्तते = न प्रत्यागच्छति।

(ख) भावार्थः - हे रामजननि, मम शरीरस्य स्पर्शं कुरु। अङ्गग्लानिशान्त्यर्थं त्वत्सानिध्यज्ञानार्थञ्च उपहृतदर्शनसामर्थ्येन भवतीं नेत्रेण न अवलोकयामि। रामम् आश्रितवती मम मतिः अधुनाऽपि न परावर्तते।

विशेषः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति। पुनश्चात्र काव्यलिङ्गः अलङ्कारोऽस्ति।

पुत्र! राम! यत् खलु मया सन्ततं चिन्तितं -

राज्ये त्वामभिषिच्य सन्नरपतेर्लाभात् कृतार्थाः प्रजाः
कृत्वा त्वत्सहजान् समानविभवान् कुर्वात्मनः सन्ततम्।
इत्यादिश्य च ते तपोवनमितो गन्तव्यमित्येतया
कैकेय्या हि तदन्यथा कृतमहो निःशेषमेकक्षणे॥१९॥

प्रसङ्गः - प्रस्तुतश्लोके दशरथः कैकेयीं प्रति उपालम्भनं करोति यत् कैकेय्याः करणात् एव एतादृशः अनर्थः सञ्जातः।

अन्वयः - त्वां राज्ये अभिषिच्य, सन्नरपतेः लाभात् प्रजाः कृतार्थाः कृत्वा, त्वत् सहजान् सन्ततम् आत्मनः समानविभवान् कुरु इति च ते आदिश्य इतः तपोवनं गन्तव्यम् इति एतया हि कैकेय्या तत् निःशेषम्, अहो एकक्षणे अन्यथा कृतम्।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - त्वां = रामं, राज्ये = राजपदे, अभिषिच्य = व्यवस्थाप्य, सन्नरपतेः = प्रशस्तस्य राज्ञस्त्वदरूपस्य, लाभात् = प्राप्तेः, प्रजाः = जनाः, कृतार्थाः = कृतकृत्याः, धन्याः वा, कृत्वा = विधाय, तवत्सहजान् = लक्ष्मणादींस्त्रीन्, सन्ततं = निरन्तरम्, आत्मनः = स्वस्य, समानविभवान् = तुल्यभोग्यसम्पत्कान्, कुरु = विधेहि, इति = एवं, च = पुनः, ते = तुभ्यम्, आदिश्य = व्याहृत्य, इतः = अयोध्यातः, तपोवनं = तपसे समुपयुज्यमानं किमपि काननं, गन्तव्यं = गमनं कर्त्तव्यम्, इति = इत्थम्, एतया कैकेय्या तत् = सर्वं, चिन्तितं वस्तु, निःशेषम् = अखिलं, अहो = कष्टं, एकक्षणे = एकमात्रेण, अन्यथा कृतं = विपरीततां गमितम्।

(ख) भावार्थः - रामं राजपदे व्यवस्थाप्य प्रशस्तस्य राज्ञस्त्वदरूपस्य प्राप्तेः जनाः कृतकृत्याः धन्याः वा विधाय लक्ष्मणादींस्त्रीन् निरन्तरं स्वस्य तुल्यभोगसम्पत्कान् विधेहि एवं पुनः तुभ्यम् आदेशं प्रदाय अयोध्यातः तपसे समुषयुज्यमानं किमपि काननं गमनं कर्त्तव्यमिति (यत् खलु मया चिन्तितं तत् सर्वं) इत्थं कैकेय्या तत् अखिलं चिन्तितं वस्तु क्षणमात्रेण विपरीततां गमितम्। अहो एतत् महत्कष्टमस्ति।

विशेषः - श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितं छन्दः अस्ति। पुनश्चात्र काव्यलिङ्गनामकः अलंकारोऽस्ति।

सुमन्त्रः - उच्यतां कैकेय्याः -

गतो रामः प्रियं तेऽस्तु त्यक्तोऽहमपि जीवितैः।
क्षिप्रमानीयतां पुत्रः पापं सफलमस्त्विति॥२०॥

प्रसङ्गः - प्रस्तुतश्लोके दशरथः कैकेय्यीम् अभिलक्ष्य सुमन्त्रं प्रति यत्कथयति तस्य वर्णनं कृतमस्ति।

अन्वयः - रामः (वनं) गतः प्रियं ते अस्तु, जीवितैः अहमपि त्यक्तः, पुत्रः क्षिप्रम् आनीयतां, पापं सफलं अस्तु।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - रामः = कौशल्यानन्दनः, गतः = वनं गतः, प्रियं तेऽस्तु = त्वं

तद्वनगमनश्रवणेन प्रीता भव, जीवितैः = प्राणैः, अहमपि, त्यक्तः = परित्यक्तः। रामवनगमनेन मृतप्रायोऽहं, पुत्रः = भरतः, क्षिप्रं = शीघ्रम्, आनीयतां, पापं = रामनिवार्सनरूपं, सफलं = भरताभिषेकेण फलेन सहितं यथा तथा, अस्तु = जायताम्।

(ख) भावार्थः – रामचन्द्रः अरण्यं गतवान् तव कैकेय्याः अभीष्टं सिद्धं भवतु। अहं दशरथः प्राणप्रियैः रामादिभिः वनगमनेन मृतप्रायो जातोऽस्ति। भरतं शीघ्रम् आनीयताम् इत्थं तव रामनिवासोनरूपं निन्द्यकर्म भरताभिषेकद्वारा परिपूर्णं भवतु।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

सुमन्त्रः – यदाज्ञापयति महाराजः।

राजा – (ऊर्ध्वमवलोक्य) अये! रामकथाश्रवणसन्दग्धहृदयं मामाश्वासयितुमागताः पितरः। कोऽत्र?

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः – जयतु महाराजः।

राजा – आपस्तावत्।

काञ्चुकीयः – यदाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः। इमा आपः।

राजा – (आचम्यावलोक्य)।

अयममरपतेः सखा दिलीपो रघुरयमत्रभवानजः पिता मे।
किमभिगमनकारणं भवद्भिः सह वसने समयो ममापि तत्र॥ २१॥

प्रसङ्गः – अत्र राजा दशरथः अन्तिमावस्थायां स्वकीयपूर्वजनानां स्मरणं कृत्वा वदति।

अन्वयः – अयम् अमरपतेः सखा दिलीपः अयं रघुः अत्र भवान् मे पिता अजः। अभिगमनकारणं किम्? तत्र भवद्भिः सह वसने ममापि समयः (प्राप्तः)।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अयं = पुरोदृश्यमानः, अमरपतेः = अमराणां देवानां पतेः, इन्द्रस्य, सखा = मित्रं, दिलीपः = तदाख्यया प्रथितः मत्प्रपितामहः, अयं = पुरादृश्यमानः, रघुः = मम पितामहः, अत्रभवान् = श्रीमान्, मे = मम, पिता = जनकः, अजः = एतदाख्यः, नृपः, अभिगमनकारणं = भवतामत्र मर्तभुवि समागमनस्य प्रयोजनं किम्। न कोऽपि हेतुरत्रभवतामागमनस्येत्यर्थः। भवद्भिः सह वसने = निवासे, तत्र = तस्मिन् लोके यत्र भवन्तो निवसन्ति, ममापि = दशरथस्यापि, समयः = अवसरः प्राप्तः।

(ख) भावार्थः – पुरोदृश्यमानः स्वामिनो महेन्द्रस्य सुहृद् दिलीप एतन्नामको मत्प्रपितामहः अस्ति। अयञ्च पुरोदृश्यमानः मदीयपितामहः राजा रघुः अस्ति। एषः मम (दशरथस्य) जनकः श्रीमान् अजः अस्ति। भवतां श्रीमतामत्र मर्त्यलोके समागमनस्य प्रयोजनम् अस्माभिः न ज्ञायते। इदानीं तु श्रीमद्भिः भवद्भिः साकं तत्र (परलोके) निवासे दशरथस्यापि कालः समागतः अर्थात् ममापि मृत्युकालः समुपस्थित एव वर्तते।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् पुष्पिताग्रा छन्दः अस्ति। अस्य लक्षणमिदम् –

"अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा"॥

पुनश्चात्र पर्यायोक्तिरलंकारोऽस्ति।

राम! वैदेहि! लक्ष्मण! अहमितः पितर्णीं सकाशं गच्छामि।

हे पितरः! अयमहमागच्छामि। (मूर्च्छया परामृष्टः)।

(काञ्चुकीयो यवनिकास्तरणं करोति)

सर्वे – हा हा महाराओ। हा हा महाराओ। [हा हा महाराजः, हा हा महाराजः।]

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति द्वितीयोऽङ्कः

अथ तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सुधाकारः)

सुधाकारः – (सम्मार्जनादीनि कृत्वा) भोदु, दाणि किदं एत्थ कय्यं अय्यसम्भवअस्स आणत्तं। जाव मुहुत्तं सुविस्सं। [भवतु, इदानीं कृतमत्र कार्यमार्यसम्भवकस्याज्ञप्तम्। यावन्मुहूर्तं स्वप्स्यामि।] (स्वपिति)

(प्रविश्य)

भटः – (चेटमुपगम्य ताडयित्वा) अङ्गो दासीय पुत्त! किं दाणि कम्मं ण करेसि। [अङ्गो दास्याः पुत्र! किमिदानीं कर्म न करोषि।] (ताडयति)

सुधाकारः – (बुद्ध्वा) तालेहि मं तालेहि मं। [ताडय मां ताडय माम्।]

भटः – ताडिदे तुवं किं करिस्ससि। [ताडिते त्वं किं करिष्यसि ?]

सुधाकारः – अहण्णस्स मम कत्तवीअस्स विअ बाहुसहस्सं णत्थि। [अधन्यस्य मम कार्तवीर्यस्येव बाहुसहस्रं नास्ति।]

भटः – बाहुसहस्सेण कि कय्यं। [बाहुसहस्रेण किं कार्यम् ?]

सुधाकारः – तुवं हणिस्सं। [त्वां हनिष्यामि।]

भटः – एहि दासीएपुत! मुदे मुञ्चिस्सं। [एहि दास्याः पुत्र! मृते मोक्ष्यामि।] (पुनरपि ताडयति)

सुधाकारः – (रुदित्वा) सक्कं दाणि भट्टा! मे अवराहं जाणिदुम्। [शक्यमिदानीं भर्तः! मेऽपराधं ज्ञातुम्।]

भटः – णत्थि किल अवराहो णत्थि। ण मए सन्दिट्ठो भट्टिदारअस्स रामस्स रज्जविब्भट्ठकिदसन्दावेण सग्गं गदस्स भट्टिणो दसरहस्स पडिमागेहं देट्ठुं अज्ज कोसल्लापुरोएहि सव्वेहि अन्तेउरेहि इह आअन्तव्वं त्ति। एत्थ दाणि तुए किं किदं। [नास्ति किलापराधो नास्ति। ननु मया सन्दिष्टो भर्तुदारकस्य रामस्य राज्यविभ्रष्टकृतसन्तापेन स्वर्गं गतस्य भर्तुर्दशरथस्य प्रतिमागेहं द्रष्टुमद्य कौसल्यापुरोगैः सर्वैरन्तुः पुरैरिहागन्तव्यमिति। अत्रेदानीं त्वयां किं कृतम् ?]

सुधाकारः – पेक्खदु भट्टा अवणीदकवोदसन्दाणअं दाव गब्भगिहं। सोहवण्णअदत्तचन्दणचञ्चाङ्गुला भित्तीओ। ओसत्तमल्लदामसोहीणि दुवाराणि। पइण्णा बालुआ। एत्थ दाणि मए किं ण किदं। [पश्यतु भर्ता अपनीतकपोतसन्दानकं तावद् गर्भगृहम्। सौधवर्णकदत्तचन्दनपञ्चाङ्गुला भित्तयः। अवसक्तमाल्यदासशोभीनि द्वाराणि। प्रकीर्णा बालुकाः। अत्रेदानीं मया किं न कृतम् ?]

भटः – जइ एवं, विस्सत्थो गच्छ। जाव अहं वि सव्वं किदं त्ति अमच्चस णिवेदेमि। [यद्येवं

विश्वस्तो गच्छ। यावदहमपि सर्वं कृतमित्यमात्याय निवेदयामि।]

(निष्क्रान्तौ)

(प्रवेशकः)

(ततः प्रविशति भरतो रथेन सूतश्च)

भरतः – (सावेगं) सूत! चिरं मातुलपरिचयादविज्ञातवृतान्तोऽस्मि। श्रुतं मयादृढमकल्यशरीरो महाराज इति। तदुच्यतां – **पितुर्मे को व्याधिः ?**

सूतः– **हृदयपरितापः खलु महान्।**

भरतः– **किमाहुस्तं वैद्याः ?**

सूतः – **न खलु भिषजस्तत्र निपुणाः।**

भरतः – **किमाहारं भुङ्क्ते शयनमपि ?**

सूतः – **भूमौ निरशनः ?**

भरतः – **किमाशा स्यात् ?**

सूतः – **दैवम्।**

भरतः – **स्फुरति हृदयं वाहय रथम्॥ १॥**

प्रसङ्गः – तृतीयाङ्कस्य प्रारम्भे भरतः मातुलगृहात् अयोध्यामागमनकाले सारथिं स्वकीयतातस्य स्वास्थ्यविषयकसमाचारं पृच्छति। तस्मिन्नेव क्रमे एतस्मिन् श्लोके भरतसारथ्योः द्वयोरपि संवादः वर्णितः अस्ति।

अन्वयः – मे पितुः को व्याधि ? महान् हृदयपरितापः खलु, वैद्याः तं किमाहुः ? तत्र भिषजः निपुणाः न सन्ति, किम् आहारं भुंक्ते ?शयनमपि भूमौ निरशनः, मे हृदयं स्फुरति त्वं रथं वाहय।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – मे पितुः = मम जनकस्य, कः व्याधिः = कीदृशः रोगः, महान् = अतीव, दारुणः, हृदयपरितापः = हृदयसन्तापः, खलु = निश्चयेन, वर्तते, वैद्याः = चिकित्सकाः, तं = राजानं, किमाहुः = किं कथितवन्तः ? तत्र = रोगनिदाने, भिषजः = वैद्याः, निपुणाः = समर्थाः न सन्ति, किम्, आहारं = भोजनं, नृपः, भुंक्ते = खादति ? शयनमपि करोति = किं सः शेते ? भूमौ = पृथिव्यां, निरशनः = भोजनमकृत्वैव शेते। किमाशा = तस्य स्वास्थ्यलाभे किमाशा स्यात् ? दैवं = विधातैव जानाति। मे = मम, हृदयं = चित्तं, स्फुरति = व्याकुलं भवति, त्वं रथं = स्यन्दनं, वाहय = प्रेरय।

(ख) भावार्थः – मम (भरतस्य) जनकस्य महाराजदशरथस्य कीदृशः रोगः अस्ति ? (तदा सूतः वदति) यत् एतत् तु निश्चयेन अतिदारुणः मानसिकसन्तापः वर्तते। (भरतेन पृष्टे) वैद्याः महाराजं किम् उक्तवन्तः ? (तदा सूतेन भरतः उक्तः) वैद्याः रोगस्य निदाने समर्थाः न सन्ति। (भरतः सूतं पृच्छति) किं महाराजः भोजनं करोति ? असौ शेते न वा ? (सूतः वदति) पृथिव्यामेव असौ स्वपिति भोजनं च न करोति। (भरतः वदति) किं किञ्चिदप्याशा वर्तते। (सूतः) अदृष्टं विधाता वा एव जानाति। (भरतः) मम भरतस्य मानसं वेपते अतः झटिति एव स्यन्दनं चालय।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके शिखरिणी छन्दः अस्ति।

सूतः – यदाज्ञापयत्यायुष्मान्। (रथं वाहयति)

भरतः – (रथवेगं निरुप्य) अहो नु खलु रथवेगः। एते ते –

द्रुमा धावन्तीव द्रुतरथगतिक्षीणविषया

नदीवोद्‌वृत्ताम्बुर्निपतति मही नेमिविवरे।
अरव्यक्तिर्नष्टा स्थितमिव जवाच्चक्रवलयं
रजश्चाश्वोद्धूतं पतति पुरतो नानुपतति॥ २॥

प्रसङ्गः - प्रस्तुतश्लोके मातुलस्य गृहात् अयोध्यां प्रति आगमनकाले तीव्रवेगेन गच्छतः रथस्य स्वाभाविकं वर्णनं कृतमस्ति।

अन्वयः - द्रुतरथगतिक्षीणविषयाः द्रुमाः धावन्ति इव, मही उद्‌वृत्ताम्बुः नदी इव नेमिविवरे निपतति, अरव्यक्तिः नष्टा चक्रवलयं जवात् स्थितमिव (प्रतिभाति), अश्वोद्धूतं रजः च पुरतः पतति न अनुपतति।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - द्रुतरथगतिक्षीणविषयाः = द्रुतया शीघ्रया रथगत्या क्षीणविषयाः अल्पीभूतदृष्टिगोचरांशाः सन्तः, द्रुमाः = वृक्षाः, धावन्ति इव = धावन्त इव प्रतीयन्ते, मही = भूमिः, उद्‌वृत्ताम्बुः = उद्‌भ्रान्तजला, नदीव = सरिदिव, नेमिविवरे = प्रधिरन्ध्रे, निपतति = निपतन्तीव प्रतीयते, अरव्यक्तिः = अराणां नेमिनाभिमध्यावयानां, व्यक्तिः = स्पुटप्रतीतिः, नष्टा = विनष्टा, चक्रवलयं = चक्रमण्डलं, जवात् = वेगवशात्, स्थितमिव = गतिरहितमिव भाति। अश्वोद्धूतम् = अश्वखुराघातोत्थं, रजः = धूलिश्च, पुरतः = अग्रे, पतति = उद्गच्छति, न अनुपतति = न रथमनुगच्छति।

(ख) भावार्थः - शीघ्रया रथगत्या स्यन्दनजवेन क्षीणविषयाः अल्पीभूतदृष्टिगोचरांशाः (पदार्थाः) वृक्षाः शाखादयः धावन्त इव प्रतीयन्ते। भूमिः उद्‌भ्रान्तसलिला सरिदिव चक्राधाराभ्यन्तरे निमज्जति। अराणां चक्रशलाकानां स्फुटप्रतीतिः (पृथक्प्रतीतिः) तिरोहिता। चक्रमण्डलम् अतिवेगात् गतिरहितमिव प्रतीयते। घोटकोत्क्षिता धूलिः अग्रे उद्‌गच्छति न रथमनुगच्छति।

विशेषः - श्लोकेऽस्मिन् शिखरिणी छन्दः अस्ति। पुनश्चात्र उत्प्रेक्षा स्वभावोक्तिश्चालङ्कारौ स्तः।

सूतः - आयुष्मन्! सोपस्नेहतया वृक्षाणामभितः खल्वयोध्यया भवितव्यम्।

भरतः - अहो तु खलु स्वजनदर्शनोत्सुकस्य त्वरता मे मनसः। सम्प्रति हि -

पतितमिव शिरः पितुः पादयो स्निह्यतेवास्मि राज्ञा समुत्थापितः
त्वरितमुपगता इव भ्रातरः क्लेदयन्तीव मामश्रुभिर्मातरः।
सदृश इति महानिति व्यायतश्चेति भृत्यैरिवाहं स्तुतः सेवया
परिहसितमिवात्मनस्तत्र पश्यामि वेषं च भाषां च सौमित्रिणा॥ ३॥

प्रसङ्गः - अत्र सारथिना सह समीपस्थाम् अयोध्यां दृष्ट्वा भरतः स्वजनान् द्रष्टुम् उत्सुको भूत्वा चिन्तयति (कल्पनां करोति)।

अन्वयः - पितुः पादयोः शिरः पतितमिव, स्निह्यता राज्ञा समुत्थापितः इव अस्मि। भ्रातरः त्वरितम् उपागताः इव, मातरः अश्रुभिः मां क्लेदयन्ति इव सदृशः इति महानिति व्यायतः च इति भृत्यैः सेवया अहं स्तुतः इव तत्र आत्मनः वेषं च भाषां च सौमित्रिणा परिहसितमिव पश्यामि।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - पितुः =दशरथस्य, पादयोः = चरणयोः, शिरः = उत्तमाङ्गः, पतितमिव = कालान्तरे पतिष्यद् इदानीमेव पतितं, स्निह्यता = स्नेहं दर्शयता, राज्ञा = दशरथेन, समुत्थापितः = पादप्रदेशादाकृष्य, स्वाङ्कमारोपितः, इव = यथा, अस्मि = भवामि। भ्रातरः = रामादयः, त्वरितं = शीघ्रम्, उपागताः = समीपं प्राप्ता इव, मातरः = कौसल्यादयः, अश्रुभिः = नयनसलिलैः, मां = भरतं, क्लेदयन्ति = आर्द्रयन्ति, इव = यथा, सदृशः = समानवयस्कः, अथवा बहोः कालात् प्रत्यागतोऽपि परिचीमान इति हेतोः आकृत्याः पूर्वसदृश इव भासमानः, महान्

इति = पूर्वदृष्टाकारापेक्ष्या प्रवृद्धप्रकारा इति व्यायतः = परिचितव्यायामश्चेति, भृत्यैः = सेवकैः, सेवया = प्रीत्या, अहं = भरतः, स्तुतः इव = वन्दितः। तत्र = तस्मिन् स्थाने, आत्मनः = स्वकीयं, वेषं = केकयदेशोचितपरिधानीयनिवेशं, च = पुनः, भाषां = बलान्मुखान्निर्गच्छन्तीं वाणीं, सौमित्रिणा = लक्ष्मणेन, परिहसितमिव = उपहस्यमानमिव, पश्यामि = अनुभवामि।

(ख) भावार्थः - मम भरतस्य मस्तकं जनकस्य महाराजस्य चरणयोः अवनतमिव स्नेहं कुर्वता नृपेण पादयुगाकृष्य स्वाङ्कमारोपितः इव भवामि। श्रीरामादयः शीघ्रं मत्समीपम् आगता इव। कौसल्यादयः जनन्यश्च नेत्रसलिलैः भरतम् आर्द्रयन्ति इव। आकृत्याः समानः अथवा बहोकालात् प्रत्यागतोऽपि परिचीयमानः अर्थात् आकृत्या पूर्वसदृश इव भासमानः। पूर्वदृष्टाकारापेक्षया प्रबुद्धाकारः इत्थं परिशीलितव्यायामश्च सेवकैः परिचयर्यया (प्रीत्या) भरतः वन्दितः इव। अयोध्यायां च लक्ष्मणेन कैकेयदेशोचितपरिधानं मुखात् निर्गच्छन्तीं वाणीं च उद्वसितमिव विलोकयामि (अनुभवामि)।

विशेषः - अस्मिन् श्लोके उपजातिछन्दः अस्ति। पुनश्चात्र उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः अस्ति।

सूतः - (आत्मगतं) भोः! कष्टं, यदयमविज्ञाय महाराजविनाशमुदर्के निष्फलाशां परिवहन्न्योध्यां प्रवेक्ष्यति कुमारः। जानद्भिरप्यस्माभिर्न निवेद्यते। कुतः -

पितुः प्राणपरित्यागं मातुरैश्वर्यलुब्धताम्।
ज्येष्ठभ्रातुः प्रवासं च त्रीन् दोषान् कोऽभिधास्यति॥४॥

प्रसङ्गः - अत्र भरतम् अयोध्यां प्रति नयनकाले सूतः अयोध्यायाः वास्तविकीं वर्तमानस्थितिं जनार्दनः अपि वक्तुमसमर्थः इति निवेदयति।

अन्वयः - पितुः प्राणपरित्यागं, मातुः ऐश्वर्यलुब्धतां, ज्येष्ठभ्रातुः प्रवासं च त्रीन् दोषान् कः अभिधास्यति।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - पितुः = दशरथस्य, प्राणपरित्यागं = भरणं, मातुः = कैकेय्याः, भरतजनन्याः, ऐश्वर्यलुब्धतां = धनलोलुपतां, ज्येष्ठभ्रातुः = रामचन्द्रस्य, प्रवासं = वनगमनलक्षणं देशान्तरगमनश्च, त्रीन् त्रिसंख्यकान्, दोषान् = दुःसंवादान्, कोऽभिधास्यति = कः कतरः अभिधस्यति भरताय निवेदयिष्यति।

(ख) भावार्थः - दशरथस्य असुवियोगं (मरणं) भरतजनन्याः कैकेय्याः राज्यश्रीलोलुपताम्, अग्रजश्रीरामस्य वनगमनलक्षणं देशान्तरगमनश्च एतान् त्रिसंख्यकान् अनर्थान् कः कठोरहृदयः (भरताय) निवेदयिष्यति? अर्थात् कश्चिदपि एतान् अनर्थान् वक्तुमसमर्थः भविष्यति।

भटः - (प्रविश्य) जयतु कुमारः।

भरतः - भद्र! किं शत्रुघ्नो मामभिगतः?

भटः - अभिगतः खलु वर्तते कुमारः। उपाध्यायास्तु भवन्तमाहुः।

भरतः - किमिति किमिति?

भटः - एकनाडिकावशेषः कृत्तिकाविषयः। तस्मात् प्रतिपन्नायामेव रोहिण्यामयोध्यां प्रवेक्ष्यति कुमारः।

भरतः - बाढमेवम्। न मया गुरुवचनमतिक्रान्तपूर्वम्। गच्छ त्वम्।

भटः - यदाज्ञापयति कुमारः। (निष्क्रान्तः)

भरतः - अथ कस्मिन् प्रदेशे विश्रमिष्ये। भवतु, दृष्टम्। एतस्मिन् वृक्षान्तराविष्कृते देवकुले मुहूर्तं विश्रमिष्ये। तदुभयं भविष्यति - दैवतपूजा विश्रमश्च। अथ च उपोपविश्य प्रवेष्टव्यानि नगराणीति

सत्समुदाचारः। तस्मात् स्थाप्यतां रथः।

सूतः – यदाज्ञापयत्यायुष्मान्। (रथं स्थापयति)

भरतः – (रथादवतीर्य) सूत! एकान्ते विश्रामयाश्वान्।

सूतः – यदाज्ञापयत्यायुष्मान्। (निष्क्रान्तः)

भरतः – (किञ्चिद् गत्वाऽवलोक्य) साधु मुक्तपुष्पलाजाविष्कृता बलयः, दत्तचन्दनपञ्चाङ्गुला भित्तयः, अवसक्तमाल्यदामशोभीनि द्वाराणि, प्रकीर्णा बालुकाः। किन्नु खलु पार्वणोऽयं विशेषः? अथवा आह्निकमास्तिक्यम्? कस्य नु खलु दैवतस्य स्थानं भविष्यति। नेह किञ्चित् प्रहरणं ध्वजो वा बहिश्चिह्नं दृश्यते। भवतु, प्रविश्य ज्ञास्ये। (प्रविश्यावलोक्य) अहो क्रियामाधुर्यं पाषाणानाम्। अहो भावगतिराकृतीनाम्। दैवतोद्दिष्टानामपि मानुषविश्वासताऽऽसां प्रतिमानाम्। किन्नु खलु चतुर्दैवतोऽयं स्तोमः अथवा यानि तानि भवन्तु। अस्ति तावन्मे मनसि प्रहर्षः।

कामं दैवतमित्येव युक्तं नमयितुं शिरः।
वार्षलस्तु प्रणामः स्यादमन्त्रार्चितदैवतः॥५॥

प्रसङ्गः – अत्र अयोध्यायां समागमनात् पूर्वं भरतः अयोध्यातः बहिः प्रतिमामन्दिरं प्रवेश्य चिन्तयति इति वर्णितमस्ति।

अन्वयः – दैवतम् इत्येव शिरः नमयितुं कामं युक्तम्। प्रणामः अमन्त्रार्चितदैवतः वार्षलः स्यात्।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – दैवतमित्येव = देवताबुद्ध्यैव, शिरः नमयितुं = मस्तकम् अवनमयितुं, कामं = सुखं, युक्तम् = उचितम्। प्रणामः = प्रणति, अमन्त्रार्चितदैवतः = विनामन्त्रोच्चारणं पूजितं दैवतं तथाभूतः। वार्षलः = वृषलसम्बन्धी स्यात्, वृषलेन यथा क्रियते तथा कर्त्तव्यः स्यात्।

(ख) भावार्थः – दैवमूर्तयः (देवताबुद्धमैव) सन्ति इति विचिन्त्य शिरसा नमस्कारः उचितमेव (शिरोवमने न कोऽपि दोषः)। किन्तु मन्त्रं विना देवतापूजनं वृषत्वेन यथा क्रियते तथा कर्त्तव्यं स्यात्।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति। पुनश्चात्र काव्यलिङ्गालंकारोऽस्ति।

(प्रविश्य)

देवकुलिकः – भोः! नैत्यकावसाने प्राणिधर्ममनुतिष्ठति मयि को नु खल्वयमासां प्रतिमानामल्पान्तराकृतिरिव प्रतिमागृहं प्रविष्टः। भवतु, प्रविश्य ज्ञास्ये। (प्रविशति)

भरतः – नमोऽस्तु।

देवकुलिकः – न खलु न खलु प्रणामः कार्यः।

भरतः – मा तावद् भोः!

वक्तव्यं किञ्चिदस्मासु विशिष्टः प्रतिपाल्यते।
किङ्कृतः प्रतिषेधोऽयं नियमप्रभविष्णुता॥६॥

प्रसङ्गः – यदा देवकुलिकः (प्रतिमामन्दिरस्य पुजारी) भरतं कमपि ब्राह्मणं विचिन्त्य क्षत्रियजनानां प्रतिमानां प्रणामे निषेधं करोति तथा भरतः देवकुलिकं पृच्छति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – अस्मासु किंचित् वक्तव्यं, विशिष्टं प्रतिपाल्यते। अयं प्रतिषेधः किंकृतः, नियमप्रभविष्णुता।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अस्मासु = भरतादिषु, किंचित् = किमपि, वक्तव्यं = दूषणम् अस्ति

किम्? अथवा – विशिष्टः = मदपेक्षया श्रेष्ठः, प्रतिपाल्यते = प्रतीक्ष्यते? अत्रापि का क्वाक्षेपपूर्वकं कथनम्। अयं = मद्वारणरूपं, प्रतिषेधः = निषेधः, किं कृतः = केन कारणेन कृतः। नियमप्रभविष्णुता = आत्मानो नियमप्रभाविष्णुता तपोनुष्ठानप्रौढिता किम्?

(ख) भावार्थः – एषः प्रमाणस्य प्रतिमागृहप्रवेशस्य च निषधः केन हेतुना विहितः? भरतादिषु किमपि दूषणमस्ति किम्? अथवा मदपेक्षया कश्चिदतिशयेन श्रेष्ठो जनः प्रतीक्ष्यते अथवा आत्मानो तपोऽनुष्ठानप्रौढिता का? अर्थात् अयं भवतोऽधिकारमदोऽस्ति किं येन मदीयः प्रणामो भवता न स्वीकृतः।

विशेषः– अनुष्टुप् छन्दः

देवकुलिकः – न खल्वेतैः कारणैः प्रतिषेधयामि भवन्तम्। किन्तु दैवतशङ्कया ब्राह्मणजनस्य प्रणामं परिहरामि। क्षत्रिया ह्यत्रभवन्तः।

भरतः – एवम्। क्षत्रियाः ह्यत्र भवन्तः। अथ के नामात्र भवन्तः।

देवकुलिकः – इक्ष्वाकवः।

भरतः – (सहर्षम्) इक्ष्वाकव इति। एते तेऽयोध्या भर्तारः।

एते ते दैवतानामसुरपुरवधे गच्छन्त्यभिसरी–
मेते शक्रलोके सपुरजनपदा यान्ति स्वसुकृतैः।
एते ते प्राप्नुवन्तः स्वभुजबलजितां कृत्स्नां वसुमती–
मेते ते मृत्युना ये चिरमनवसिताश्छन्दं मृगयता॥७॥

प्रसङ्गः – प्रतिमामन्दिरं प्रविश्य यदा देवकुलिकः वदति यत् एताः प्रतिमा अयोध्यायाः इक्ष्वाकुवंशिक्षत्रियराज्ञां सन्ति तदा भरतः तेषां राज्ञां यशसः प्रशंसां कुर्वन् अस्ति इति अत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – एते ते असुरपुरवधे देवतानाम् अभिसरीं गच्छन्ति। एते ते सपुरजनपदाः स्वसुतकृतैः शक्रलोके गच्छन्ति। एते ते कृत्स्नां वसुमतीं स्वभुजबलजितां प्राप्नुवन्तः, एते ते छन्दं मृगयता मृत्युना चिरम् अनवसिताः।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – एते = प्रतिमारूपेण, पुरो दृश्यमानाः, ते = अतिप्रसिद्धाः, असुरपुरवधेः = राक्षसैः समं युद्धे तद्वधे, अथवा असुरपुराणां, लक्षणया पुरवासिनां, सर्वेषां पुरवासिनां, देवतानां = देवानाम्, अभिसरीं = साहाय्यार्थमभिगमनं, गच्छन्ति = व्रजन्ति, देवसाहाय्यर्थं राक्षसान् हन्तुः स्वर्गं गच्छन्तीति भावः। एते ते = इक्ष्वाकवः, सपुरजनपदाः = सनगरप्रजाः, स्वसुकृतैः = स्वाचरितैः पुण्यैः, शक्रलोके = स्वर्गं, गच्छन्ति = यान्ति। एते ते कृत्स्नां = सर्वां, वसुमतीं = पृथ्वीं, स्वभुजबलजितां = निजबाहुपराक्रमस्वायत्तीकृतां, प्राप्नुवन्तः = अभिगतवन्तः सन्ति। एते ते छन्दम् = अभिलाषम्, अभिप्रायं, मृगयता = अन्विष्यता, मृत्युना = कालेन, चिरं = चिरकालपर्यन्तं, अनवसिताः = असमापिताः। अर्थात् ते स्वच्छामरणा आसन्, अत एव मृत्युः प्रतीक्षते स्म इमे कदा मरणमभिलषन्ति।

(ख) भावार्थः – प्रतिमारुपेण पुरो दृश्यमानाः सुप्रसिद्धाः राक्षसैः सह युद्धे तन्मारणे अथवा असुरपुराणां लक्षणया पुरवासिनां सुराणां साहाय्यार्थमभिगमनम् इच्छन्ति अर्थात् दैवसाहाय्यार्थं राक्षसान् हन्तुं स्वर्गं गच्छन्ति। इक्ष्वाकवः सनगरप्रजाः स्वाचरितैः पुण्यैः स्वर्गं यान्ति। सर्वां पृथ्वीं निजबाहुपराक्रमस्वायन्तीकृताम् अधिगतवन्तः सन्ति। अभिप्रायम् अन्विष्यता कालेन चिरकालपर्यन्तम् असमापिताः अर्थात् एते स्वच्छामरणा आसन् अर्थात् मृत्युः अपि प्रतीक्षते स्म यत् एते कदा मरणमभिलषन्ति?

भो यदृच्छया खलु मया महत् फलमासादितम्। अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान्?

देवकुलिकः – अयं खलु तावत् सन्निहितसर्वरत्नस्य विश्वजितो यज्ञस्य प्रवर्तयिता

प्रज्वलितधर्मप्रदीपो दिलीपः।

भरतः – नमोऽस्तु धर्मपरायणाय। अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान्?

देवकुलिकः – अयं खलु तावत् संवेशनोत्थापनयोरनेकब्राह्मणजनसहस्रप्रयुक्तपुण्याहशब्दरवो रघुः।

भरतः – अहो बलवान् मृत्युरेतामपि रक्षामतिक्रान्तः। नमोस्तु ब्राह्मणजनावेदितराज्यफलाय। अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान्?

देवकुलिकः – अयं खलु तावत् प्रियावियोगनिर्वेदपरित्यक्तराज्यभारो नित्यावभृथस्नानप्रशान्तरजा अजः।

भरतः – नमोऽस्तु श्लाघनीयपश्चात्तापाय। (दशरथस्य प्रतिमामवलोकयन् पर्याकुलोभूत्वा) भोः! बहुमानव्याक्षिप्तेन मनसा सुव्यक्तं नावधारितम्। अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान्?

देवकुलिकः – अयं दिलीपः।

भरतः – पितृपितामहो महाराजस्य। ततस्ततः।

देवकुलिकः – अत्रभवान् रघुः।

भरतः – पितामहो महाराजस्य। ततस्ततः।

देवकुलिकः – अत्रभवानजः।

भरतः – पिता तातस्य। किमति किमति?

देवकुलिकः – अयं दिलीपः, अयं रघुः, अयमजः।

भरतः – भवन्तं किञ्चित् पृच्छामि? धरमाणानामपि प्रतिमाः स्थाप्यन्ते?

देवकुलिकः – न खलु, अतिक्रान्तानामेव।

भरतः – तेन ह्यापृच्छे भवन्तम्।

देवकुलिकः – तिष्ठ।

येन प्राणाश्च राज्यं च स्त्रीशुल्कार्थे विसर्जिता।
इमां दशरथस्य त्वं प्रतिमां किं न पृच्छसे॥८॥

प्रसङ्गः – देवकुलिकः रघुवंशिश्रेष्ठदिलीपस्य, रघोः अजस्य च भरताय परिचयं कारयित्वा महाराजदशरथस्य विषये वदति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – येन स्त्रीशुल्कार्थे प्राणाः राज्यं च विसर्जिताः, (तस्य) दशरथस्य इमां प्रतिमां त्वं किं नु पृच्छसे?

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – येन = राज्ञा दशरथेन, स्त्रीशुल्कार्थे = विवाहावसरे स्त्रियै देयतया प्रतिज्ञातं = द्रव्यं नारीशुल्कं, तदर्थे प्राणाः = जीवितं, राज्यं = राज्यकर्म च, विसर्जिताः = परित्यक्ताः, तस्य = महाराजदशरथस्य, इमां = पुरोवर्त्तमानां, प्रतिमां = मूर्तिं, त्वं = भरतः, किन्नु पृच्छसे = किमिति न जिज्ञाससे।

(ख) भावार्थः – येन स्वप्राणाः स्वराज्यं द्वयमेव स्त्रीशुल्करूपेण प्रदत्तं, तस्य पुण्यात्मनः महाराजदशरथस्य प्रतिमाविषये भवान् किं न प्रक्ष्यति?

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

भरतः – हा तात! (मूर्च्छितः पतति। पुनः प्रत्यागत्य)

हृदय! भव सकामं यत्कृते शङ्कसे त्वं
शृणु पितृनिधनं तद् गच्छ धैर्यं च तावत्।
स्पृशति तु यदि नीचो मामयं शुल्कशब्द-
स्त्वथ च भवति सत्यं तत्र देहो विशोध्यः ॥ ९ ॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके भरतः प्रतिमामन्दिरं प्रविश्य यदा ज्ञातवान् यत् तस्य तातस्य महाराजदशरथस्य मृत्युः सञ्जातः तदा सः पश्चातापं कुर्वन् यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – हे हृदय! सकामं भव, त्वं यत्कृते शंकसे तत् पितृनिधनं शृणु धैर्यं च गच्छ तावत् तु नीचः अयं शुल्कशब्दः मां स्पृशति अथ च सत्यं भवति तत्र देहः विशोध्यः।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – हे हृदय, सकामं भव = लब्धकामं भव। त्वं यत्कृते = यदर्थं, शंकसे = यदहं श्रोष्यामीति सदा तर्कयन् वर्त्तसे, तत् पितृनिधनं = तातमरणं, शृणु = निश्शंकमिदानीमाकर्णय। धैर्यञ्च = धीरतां च, गच्छ तावत् = पितृविरहविक्लवतां मा गच्छेत्यर्थः। तु = किन्तु, नीचः = गर्हितः, अयं शुल्कशब्दः, मां स्पृशति = मां विषयी कुर्याच्चेत्, मद्राराज्यभिषेचनं = शुल्कशब्दार्थत्वेन वक्तुरभिप्रेतं चेत् अथ च सत्यं भवति = सत्यमस्ति, तत्र = तर्हि, देहः = कायः, विशोध्यः = अग्निपुटपाकादिना शुद्धिः नेतव्या।

(ख) भावार्थः – हे हृदय्! लब्धकामं भव। त्वं यदर्थं यदहं श्रोष्यामीति यदा तर्कयन् वर्तते तत् तातमरणं निःशंकमिदानीमाकर्ण्य अर्थात् पितृविरहविक्लवतां मा गच्छ किन्तु गर्हितः मां विषयीकुर्वन् मद्राज्याभिषेचनं शुल्कशब्दार्थत्वेन वक्तुम् अभिप्रेतं यदि सत्यं भवति तर्हि मया स्वकीयकायः अग्निपुटपाकादिना शुद्धिः नेतव्या।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके मालिनी छन्दः अस्ति। अस्य लक्षणमिदं –

''ननमयय युतेयं मालिनी भोगिलोकैः।''

आर्य!

देवकुलिकः – आर्येति इक्ष्वाकुकुलालापः खल्वयम्। कच्चित् कैकेयीपुत्रो भरतो भवान् ननु?

भरतः – अथ किम्, अथ किम्? दशरथपुत्रो भरतोऽस्मि न कैकेय्याः।

देवकुलिकः – तेन ह्यापृच्छे भवन्तम्।

भरतः – तिष्ठ। शेषमभिधीयताम्।

देवकुलिकः – का गतिः? श्रूयताम्। अपरतस्तत्र भवान् दशरथः। सीतालक्ष्मणसहायस्य रामस्य वनगमनप्रयोजनं न जाने।

भरतः – कथं कथमार्योऽपि वनं गतः? (द्विगुणं मोहमुपगतः।)

देवकुलिकः – कुमार! समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

भरतः – (समाश्वस्य)।

अयोध्यामटवीभूतां पित्रा भ्रात्रा च वर्जिताम्।
पिपासार्तोऽनुधावामि क्षीणतोयां नदीमिव ॥ १० ॥

प्रसङ्गः – तातं तथा च भ्रात्राविहीनाम् अयोध्यानगरीं प्रति गच्छन् भरतः किं चिन्तयति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – पित्रा भ्रात्रा च वर्जिताम् अटवीभूताम् अयोध्यां क्षीणतोयां नदीम् इव पिपासार्तः अनुधावामि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – पित्रा = दशरथेन परलोकप्रवासेन, भ्रात्रा = रामेण वनगतेन च, वर्जितां = शून्याम्, अत एव, अटवीभूताम् = अरण्यतुल्याम्, अयोध्याम् = अयोध्यानगरीं, क्षीणतोयां = शुष्कं तोयं जलं

यस्यास्तथाभूतां, नदीं = सरितम्, इव = यथा, पिपासार्तः = पिपासया पानीयाभिलाषेण आर्त्तः पीडितः सन्, अनु = पश्चात्, धावामि = गच्छामि।

(ख) भावार्थः – दशरथेन परलोकप्रवासेन रामेण वनगतेन च शून्याम् अरण्यतुल्याम् अयोध्यानगरीं शुल्कं तोयं (जलं) यस्यास्तथाभूतां सरितं यथा पिपासयाभिलाषेण पीडितः सन् पश्चात् गच्छामि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति। पुनश्चात्र उपमालंकारः अस्ति।

आर्य ! विस्तरश्रवणं मे मनसः स्थैर्यमुत्पादयति। तत् सर्वमनवशेषमभिधीयताम्।

देवकुलिकः – श्रूयतां, तत्रभवता राज्ञाभिषिच्यमाने तत्र भवति रामे भवतो जनन्याभिहितं किल।

भरतः – तिष्ठ।

तं स्मृत्वा शुल्कदोषं भवतु मम सुतो राजेत्यभिहितं
तद्धैर्येणाश्वसत्या व्रज सुत वनमित्यार्योऽप्यभिहितः।
तं दृष्ट्वा बद्धचीरं निधनसदृशं राजा ननु गतः
पात्यन्ते धिक्प्रलापा ननु मयि सदृशाः शेषाः प्रकृतिभिः ॥ ११ ॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके देवकुलिकः रामस्याभिषेककालेयां घटितां घटनां भरतं कथयति।

अन्वयः – तं शुल्कदोषं स्मृत्वा मम सुतः राजा भवतु इति तया अभिहितं, तत् धैर्येण आश्वसन्त्या सुत वनं व्रज इति आर्यः अपि अभिहितः तं बद्धचीरं दृष्ट्वा राजा असदृशं निधनं गतः ननु, प्रकृतिभिः शेषाः सदृशाः धिक् प्रलापाः ननु मयि पात्यन्ते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – तं = पूर्वोक्तं, शुल्कदोषं = शुल्कमेव दोषं अनर्थावहत्वात्, स्मृत्वा = ध्यात्वा, मम सुतः = मदीयपुत्रः, राजा = नृपः, भवतु = यातु, इति = इत्थं, तया = कैकेय्या, अभिहितं = कथितम्, इति तर्कयामि। तत् = तस्मिन् राज्ञानुमते तस्य राज्ञो धैर्येण = स्वोक्तस्यार्थस्य राज्ञा स्वीकृतेन, आश्वसन्त्या = साहसं प्राप्तवत्या, सुत = पुत्र, वनम् = अरण्यं, व्रज = गच्छ, इति = इत्थम्, आर्यः = रामः, अपि, अभिहितः = आज्ञप्तः। तं = रामं, बद्धचीरं = बद्धानि परिहितानि चीराणि वल्कलानि येन वनगमनार्थं तं, दृष्ट्वा = विलोक्य, राजा = नृपदशरथः, असदृशम् = अयोग्यम्, अनवसरं, निधनं = मरणं, गतः = प्राप्तः, ननु = निश्चयेन। प्रकृतिभिः = प्रजाजनैः, शेषाः = जननीकैकेयीभर्त्सनावशिष्टाः, सदृशाः = समुचिताः, धिक्प्रलापाः = धिग्वचनानि, ननु = इति सम्भावनायां, मयि = भरते, पात्यन्ते = निक्षिप्यन्ते।

(ख) भावार्थः – पूर्वोक्तं दोषपूर्णं शुल्कम् अनर्थविहीतत्त्वात् स्मरणं कृत्वा मदीयपुत्रः नृपः यातु इत्थं कैकेय्याः नृपाय कथितम्। तस्य पुत्रकर्तृकराज्यप्राप्तौ जातेन विश्वासेन साहसं प्राप्तवत्या पुत्र। अरण्यं गच्छ इत्थं रामः अपि आज्ञप्तः। (वनगमनार्थं) वल्कलवस्त्राणि धृत्वा तं रामं वनं व्रजन्तं दृष्ट्वा नृपदशरथः अनवसरम् (असमय) एव मरणं प्राप्तः। प्रजाजनैः जननीकैकेयी भर्त्सनावशिष्टाः समुचिताः धिग्वचनानि निश्चयेन भरते निक्षिप्यन्ते।

(मोहमुपगतः)

(नेपथ्ये)

उस्सरह अय्या !। [उत्सरतार्याः ! उत्सरत।]

देवकुलिकः – (विलोक्य) अये,

काले खल्वागता देव्यः पुत्रे मोहमुपगते।
हस्तस्पर्शो हि मातॄणामजलस्य जलाञ्जलिः ॥ १२ ॥

प्रसङ्गः – देवकुलिकमुखात् तातस्य मृत्योः समाचारं श्रुत्वा भरतः मोहमुपगच्छति। तस्मिन्नेवावसरे सर्वाः मातरः अपि प्रतिमामन्दिरम् आगच्छन्ति इत्येव वर्णनं प्रस्तुतश्लोके कृतमस्ति।

अन्वयः – पुत्रे मोहमुपगते देव्यः काले आगताः खलु, मातर्णीं हस्तस्पर्शः हि अजलस्य जलाञ्जलिः।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – पुत्रे = भरते, मोहं = निश्चेतनत्वम्, उपगते = प्राप्ते, देव्यः = कौसल्यादयो राजाङ्गनाः, काले = उचिते समये, आगताः = उपेताः, खलु = निश्चयेन। पुत्रसमाश्वसनावसरस्योपस्थितत्वा-दत्रासामधुनोपसत्तिः कालान्तरोपसत्यपेक्षय समधिकोपयुक्तेत्याशयः। ननु सामान्यजनेनापि मूर्च्छितस्य भरतस्य तीजनादिनोपचारेण मूर्च्छाया निरसनीयत्वे यन्मातृणामुपस्थितिर्नाधिकप्रयोजनेत्याशंकायामाह हस्तेति। मातर्णीं = जननीनां, हस्तस्पर्शः = क्रियमाणः पाणिकरणकः स्पर्शः, अजलस्य = जलरहितस्य जलार्थिनः, जलाज्जलिः = तृप्तिप्रदः भवति।

(ख) भावार्थः – भरते निश्चितत्वं प्राप्ते कौसल्यादयो राजमातरः उचितसमये उपेताः (प्राप्ताः)। निश्चयेन मातृभिः क्रियमाणः पाणिस्पर्शः जलरहितस्य जलार्थिनः सलिलाञ्जलिवत् तृप्तिप्रदो भवति तथैव मातर्णीं हस्तस्पर्शः भरतस्य कृते भविष्यति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् सुवदनावृत्तमस्ति। तल्लक्षणमिदं –

"ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता म्लौ गः सुवदना॥"

(ततः प्रविशन्ति देव्यः सुमन्त्रश्च)

सुमन्त्रः – इत इतो भवत्यः।

इदं गृहं तत् प्रतिमानृपस्य नः समुच्छ्रयो यस्य स हर्म्यदुर्लभः।
अयन्त्रितैरप्रतिहारिकागतैर्विना प्रणामं पथिकैरुपास्यते॥१३॥

प्रसङ्गः – यदा सर्वाः मातरः प्रतिमामन्दिरमागच्छन्ति, तदा सुमन्त्रः मातर्यिद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – यस्य स हर्म्यदुर्लभः समुच्छ्रयः तद् इदं नः प्रतिभानृपस्य गृहम् (यद्) अयन्त्रितैः अप्रतिहारिकागतैः पथिकैः प्रणामं विना उपास्यते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – यस्य = गृहस्य, सः = प्रसिद्धः, हर्म्यदुर्लभः = राजसदनातिशायी, (हर्म्येषु) राजप्रसादान्तर्गतेषु भवनेषु दुर्लभः दुष्प्रापः, समुच्छ्रयः = औन्त्यं, तत् इदं = पुरोदृश्यमानं, नः = अस्माकं, प्रतिमानृपस्य = प्रतिमारूपेणावशिष्टस्य नृपस्य, गृहं = सदनम्, अयन्त्रितैः = अप्रतिषिद्धैः, अप्रतिहारिकागतैः = द्वाराधिनिरपेक्ष्येण प्रविष्टैः, पथिकैः = अध्वगैः, प्रणामं विना = नमस्कारमन्तरेण, उपास्यते = सेव्यते।

(ख) भावार्थः – प्रतिमागृहस्य राजसदनातिशायी (राजप्रासादान्तर्गतेषु भवनेषु) दुर्लभः दुष्प्राप्यः औन्नत्यं पुरोदृश्यमानम् अस्माकं प्रतिमारूपेणावशिष्टस्य राज्ञः सदनम् अप्रतिषिद्धैः द्वाराधिनिरपेक्ष्येण प्रविष्टैः अधवगैः नमस्कारं विनापि सेव्यते।

(प्रविश्यावलोक्य) भवत्यः। न खलु न खलु प्रवेष्टव्यम्।

अयं हि पतितः कोऽपि वयस्थ इव पार्थिवः।

देवकुलिकः –

परशङ्कामलं कर्तुं गृह्यतां भरतो ह्ययम्॥१४॥

प्रसङ्गः – यदा प्रतिमामन्दिरं गत्वा भरतः मोहमुपगच्छति तदा देवकुलिकः मातर्विदति यत् अपरः कोऽपि न अपितु कैकेयीसुतः भरतः एव अस्ति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – हि अयं कोऽपि वयःस्थ इव पार्थिवः पतितः। परशङ्कां कर्तुम् अलं हि अयं भरतः गृह्यताम्।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – हि = निश्चयेन, अयं = पुरो दृश्यमानः, कोऽपि = अज्ञातपरिचयः, वयःस्थः = युवा, इव = यथा, पार्थिवः = नृपः, पतितः = भूमौ निपतितः। परशङ्काम् = अन्यस्य शङ्कां, कर्तुं = विधातुम्, अलं = वृथा, हि = निश्चयेन, अयं भरतः = कैकेयीसुतः, गृह्यताम् = उपादीयताम्।

(ख) भावार्थः – निश्चयेन पुरोदृश्यमानः अज्ञातपरिचयः युवा राजा दशरथः इव भूमौ निपतितः अन्यस्य शङ्कां विधातुं वृथा निश्चयेन कैकेयीसुतः उपादीयताम् अर्थात् देवकुलिकस्य कथनस्य भावः अयमस्ति यत् एषः भरतः अस्ति अथवा भरतात् भिन्नः अयम् इति शङ्का न कर्त्तव्या।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

(निष्क्रान्तः)

देव्यः – (सहसोपगम्य) हा जाद! भरत [हा जात! भरत!]

भरतः – (किञ्चित् समाश्वस्य) आर्य!

सुमन्त्रः – जयतु महा – (इत्यर्धोक्ते सविषादम्) अहो स्वरसादृश्यम्। मन्ये प्रतिमास्थो महाराजो व्याहरतीति।

भरतः – अथ मातर्णामिदानीं काऽवस्था?

देव्यः – जाद! एसा णो अवत्था। (अवगुण्ठनमपनयन्ति) [जात! एषा नोऽवस्था।]

सुमन्त्रः – भवत्यः! निगृह्यतामुत्कण्ठा।

भरतः – (सुमन्त्रं विलोक्य) सर्वसमुदाचारसन्निकर्षस्तु मां सूचयति। क्वचित् तात! सुमन्त्रो भवान् ननु?

सुमन्त्रः – कुमार! अथ किम्? सुमन्त्रोऽस्मि।

अन्वास्यमानश्चिरजीवदोषैः कृतघ्नभावेन विडम्ब्यमानः।
अयं हि तस्मिन् नृपतौ विपन्ने जीवामि शून्यस्य रथस्य सूतः॥ १५॥

प्रसङ्गः – प्रतिमामन्दिरे सुमन्त्रः भरताय स्वकीयं परिचयं ददन् वदति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – चिरजीवदोषैः अन्वास्यमानः कृतघ्नभावेन विडम्ब्यमानः अहं हि तस्मिन् नृपतौ विपन्ने शून्यस्य रथस्य सूतः जीवामि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – चिरजीवदोषैः = चिरजीविपुरूषसुलभैः दोषैः स्वप्रियजनविपद्दर्शनादिरूपैः, अन्वास्यमानः = अनुगम्यमानः, कृतघ्नभावेन = कृतघ्नतया, विडम्बमानः = उपहस्यमानः, अहं = सुमन्त्रः, हि = निश्चयेन, तस्मिन् नृपतौ = दशरथे, विपन्ने = मृते सति, शून्यस्य = स्वामिविहीनस्य, रथस्य = स्यन्दनस्य, सूतः = सारथिः, जीवामि = जीवितं धारयामि।

(ख) भावार्थः – चिरजीवितपुरुषसुलभैः दोषैः (स्वजनविपद्दर्शनादिरूपैः) अनुगम्यमानः कृतघ्नतया उपहस्यमानः सुमन्त्रः निश्चयेन दशरथे मृते सति स्वामिविहीनस्य स्यन्दनस्य सारथिः प्राणान् धारयति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् उपजाति छन्दः अस्ति।

भरतः – हा तात! (उत्थाय) तात! अभिवादनक्रममुपदेष्टुमिच्छामि मातर्णाम्।

सुमन्त्रः – बाढम्। इयं तत्र भवतो रामस्य जननी देवी कौसल्या।

भरतः – अम्ब ! अनपराद्धोऽहमभिवादये ।

कौसल्या – जाण ! णिस्सन्दावो होहि । [जात ! निःसन्तापो भव ।]

भरतः – (आत्मगतम्) आकृष्ट इवास्म्यनेन । (प्रकाशम्) अनुगृहीतोऽस्मि । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः – इयं तत्रभवतो लक्ष्मणस्य जननी देवी सुमित्रा ।

भरतः – अम्ब ! लक्ष्मणेनातिसन्धितोऽहमभिवादये ।

सुमित्रा – जाद ! जसोभाई होहि । [जात ! यशोभागी भव ।]

भरतः – अम्ब ! इदं प्रयतिष्ये । अनुगृहीतोऽस्मि । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः – इयं ते जननी ।

भरतः – (सरोषमुत्थाय) आः पापे !

मम मातुश्च मातुश्च मध्यस्था त्वं न शोभसे ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये कुनदीव प्रवेशिता ॥१६॥

प्रसङ्गः – देवप्रतिमागृहे मातर्गीमभिवादनक्रमे भरतः स्वकीयमातुः क्रमे आगते सति यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति ।

अन्वयः – मम मातुः मातुः च मध्यस्था त्वं गंगायमुनयोः मध्ये प्रवेशिता कुनदी इव न शोभसे ।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – मम मातुः = कौसल्याः, मातुः = सुमित्रायाश्च, मध्ये = मध्यभागे, त्वं = कैकेयी, गङ्गायमुनयोः = गंगा च यमुना चेति तयोरत्यन्तपवित्रयोर्मध्ये =अन्तरे, प्रवेशिता = प्रविष्टा, कुनदी = कुत्सिता नदी, इव = यथा, न शोभसे = न शोभामावहसि ।

(ख) भावार्थः – कौसल्यायाः मातुः सुमित्रायाः च मध्ये स्थिता भवती (कैकयी) जाह्नव्याः कालिन्द्याश्च अन्तराले प्रविष्टा क्षुद्रसरिता (कुत्सितानदी) यथा न शोभते तथैव भवती अपि एतयोः (मात्रोः) मध्ये न राजते ।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति । पुनश्चात्र उपमालङ्कारः अस्ति ।

कैकयी – जाद ! किं मए किदं । [जात ! किं मया कृतम् ?]

भरतः – किं कृतमिति वदसि ?

वयमयशसा चीरेणार्यो नृपो गृहमृत्युना
प्रततरुदितैः कृत्स्नाऽयोध्या मृगैः सह लक्ष्मणः ।
दयिततनयाः शोकेनाम्बाः स्नुषाध्वपरिश्रमै-
र्धिगिति वचसा चोग्रेणात्मा त्वया ननु योजितः ॥१७॥

प्रसङ्गः – प्रतिमागृहे भरतः स्वकीयमातरं कैकेय्यीम् उपालम्भति इत्यत्र वर्णितमस्ति ।

अन्वयः – ननु त्वया वयम् अयशसा (योजिताः) आर्यः चीरेण (योजितः) नृपः गृहमृत्युना कृत्स्ना अयोध्या प्रततरुदितैः लक्ष्मणः मृगैः सह (योजितः) दयिततनयाः अम्बाः शोकेन स्नुषा अध्वपरिश्रमैः आत्मा च उग्रेण धिग् इति वचसा योजितः ।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – नन्विति सम्बोधने, त्वया = पापिन्या, वयम् = अहम्, अयशसा = अकीर्त्या, योजितः = भरतो राज्यकामुको मात्रैव कारितः इत्येवं रूपया अकीर्त्या संयोजितः । आर्यः = रामः, चीरेण = वल्कलेन, (योजितः = वनवासिवेषं ग्राहितः) । नृपः = दशरथः, गृहमृत्युना = असमयमरणेन, कृत्स्ना =

सर्वावयवयुक्ता, अयोध्या, प्रततरुदितैः = अविच्छिन्नप्रवृत्ताश्रुविमोचनैः, लक्ष्मणः = सुमित्रानन्दनः, मृगैः = हिरणैः, सह = सार्धं, योजितः, अर्थात् वने मृगसहवासित्वं नीतः, दयिततनयाः = दयिताः प्रियाः, तनयाः पुत्राः यासां ताः अम्बाः, शोकेन = भर्तृपुत्रवियोगदुःखेन योजिताः, स्नुषा = सीता देवी, अध्वपरिश्रमैः = मार्गसंचारायासैः, योजिता, आत्मा च, उग्रेण = मर्मभेदिना, धिगिति वचसा = धिक् कैकेयीम्, इति निन्दावचनेन योजितः।

(ख) भावार्थः – पापिन्या भवत्या अहं भरतः अकीर्त्या संयोजितः। ज्येष्ठभ्राता रामः वल्कलेन वनवासिनः सञ्जातः। महाराजदशरथः असमयमरणेन योजितः। सर्वावयवयुक्ता अयोध्यानगरी अविच्छिन्नप्रवृत्ताश्रुविमोचनैः योजिता। सुमित्रानन्दनः हरिणैः सार्धं योजितः अर्थात् वने मृगसहवासित्वं नीतः। पुत्रवत्सलाः अम्बाः कौसल्या सुमित्रा च पुत्रवियोगदुःखेन योजिताः। भ्रातृजाया सीतादेवी मार्गसञ्चारायासैः योजिता। मर्मभेदिना धिगिति "धिक् कैकेयीम्" इति निन्दावचनेन स्वीयः आत्मा योजितः।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् हरिणी छन्दः अस्ति। तल्लक्षणमिदं –

"नसमरणलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता"॥

कौसल्याः – जाद ! सव्वसमुदाआरमज्झत्थो किं ण वन्दसि मादरं। [जात ! सर्वसमुदाचारमध्यस्थः किं न वन्दसे मातरम् ?]

भरतः – मातरमिति। अम्बा त्वमेव च माता। अम्ब ! अभिवादये।

कौसल्या – णहि णहि। इअं दे जण्णी। [नहि नहि। इयं ते जननी।]

भरतः – आसीत् पुरा। न त्विदानीम्। पश्यतु भवती –

त्यक्त्वा स्नेहं शीलसङ्क्रान्तदोषैः पुत्रास्तावन्नन्वपुत्राः क्रियन्ते।
लोकेऽपूर्वं स्थापयाम्येष धर्मं भर्तृद्रोहादस्तु माताऽप्यमाता॥१८॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके भरतेन मातरं कैकेयीं प्रति उक्तं वचनं वर्णितमस्ति।

अन्वयः – ननु शीलसंक्रान्तदोषैः तावत्पुत्राः स्नेहं त्यक्त्वा अपुत्राः क्रियन्ते। एषः अहं लोके अपूर्वं धर्मं स्थापयामि, भर्तृद्रोहात् माता अपि अमाता अस्तु।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – ननु = इति प्रश्ने, शीलसंक्रान्तदोषैः = सहवासिपरिजनगतदुःख-भावसंक्रमदोषैः, तावद् = आदौ, पुत्राः = सुताः अपि, स्नेहं त्यक्त्वा = ममतामुत्सृज्य, अपुत्राः क्रियन्ते = अनया अपुत्रवदाचर्यन्ते, एषः अहं = भरतः, लोके = जगति, अपूर्वम् = अन्याननुष्ठितं, धर्मं स्थापयामि = प्रवर्त्ययामि, भर्तृद्रोहात् = पुत्रद्रोहद्वारेण स्वभर्तुमरण रूपद्रोहाचरणात्, माता = जननी, अपि अमाता = मातृबहुमानाभाजनम्, अस्तु = भवतु।

(ख) भावार्थः – अनया दुष्टपरिजनसहवासेन सत्यप्रेमभावः त्यक्तः पुत्रेभ्यः च बन्धनं खण्डितम्। इदानीम् अहं संसारे एकमपूर्वधर्मस्य स्थापनां करिष्यामि। यस्मात् काचित् स्त्री स्वस्वामिना सह द्रोहं न कुर्यात्। सा स्त्री पुत्रवती भूत्वा अपि 'माता' इति कथनाधिकारिणी न भवेत्।

विशेषः– अप्रस्तुतप्रशंसा, शालिनी छन्दः

कैकेयी – जाद ! महाराअस्स सच्चवअणं रक्खन्तीय मए तह उत्तं। [जात ! महाराजस्य सत्यवचनं रक्षन्त्या मया तथोक्तम्।]

भरतः – किमिति किमिति ?

कैकेयी – पुत्तओ मे राआ होदु त्ति। [पुत्रको मे राजा भवत्विति।]

भरत: – अथ स इदानीमार्योऽपि भवत्या: क: ?

पितुर्मे नौरस: पुत्रो न क्रमेणाभिषिच्यते।
दयिता भ्रातरो न स्यु: प्रकृतीनां न रोचते॥१९॥

प्रसङ्ग: – यदा कैकेयी वदति यत् महाराजस्य सत्यवचनं रक्षितुम् अहं रामं वनं प्रेषितवती तदा भरत: प्रत्युत्तररूपेण यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वय: – मे पितु: औरस: पुत्र न ?क्रमेण न अभिषिच्यते ?भ्रातर: दयिता न स्यु: ?प्रकृतीनां न रोचते ?

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – मे = मम, पितु: = नृपदशरथस्य, औरस: = स्वबीजोत्पन्न:, पुत्र: = सुत:, न = नहि, इति काकु: ?क्रमेण नाभिषिच्यते = पुत्रस्य ज्येष्ठक्रमेण राज्याभिषेचनसमुदाचार:, नास्ति किम् ? भ्रातर: = अस्मदादय:, दयिता: = प्रिया:, न स्यु: = किं न भवेयु: ?प्रकृतीनाम् = अमात्यादीनां, न रोचते = आर्याभिषेचनं किं न प्रियं प्रतीयते।

(ख) भावार्थ: – (किं राम:) मम (भरतस्य) तातस्य (दशरथस्य) स्वबीजोत्पन्न: सुत: नास्ति ? (किं) सुतस्य ज्येष्ठताक्रमेण राज्याभिषेककार्यं (तस्यैव) नहि विधीयसे स्म ? (किम्) अस्मदादय: सर्वे भ्रातर: रामाय प्रिया: नहि आसन् ? (किम्) अमात्यादीनां सकलप्रजानां रामस्य राज्याभिषेचनम् अभीष्टं नहि आसीत् ? अर्थात् यद्यपि सर्वमप्यनुकूलमवर्तत परं त्वयि विपरीते सर्वमपि कार्यं विपरीतं जातम्, अत: भवती एव अपाराधिनी अस्ति।

विशेष: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति।

कैकेयी – जाद ! सुक्कलुद्धा णणु पृच्छिदव्वा। [जात ! शुक्ललुब्धा ननु प्रष्टव्या।]

भरत: –

वल्कलैर्हृतराजश्री: पदाति: सह भार्यया।
वनवासं त्वयाज्ञप्त: शुल्केऽप्येतदुदाहृतम्॥२०॥

प्रसङ्ग: – यदा कैकेयी आत्मानं निर्दोषं वदति तदा भरत: कैकेयीं प्रति यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वय: – हृतराजश्री: पदाति: वल्कलै: भार्यया सह त्वया वनवासम् आज्ञप्त: एतदपि शुल्के उदाहृतम्।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – हृतराजश्री: = अपनीतराजलक्ष्मीक:, पदाति: = पादचारी, भार्यया सह = पत्न्या सह, त्वया वनवासम्, आज्ञप्त: = वने वसेत्यनुशिष्ट:, एतदपि = सभार्यार्यस्य वनगमनमपि, शुल्के = स्त्रीशुल्के, उदाहृतं = संभाषितं किम् ?

(ख) भावार्थ: – वल्कलवस्त्रै: अपनीतनृपलक्ष्मीक: चरणचारी पत्न्या सीतया समं भवत्या (कैकेय्या) अरण्ये निवसितुम् आदेश: प्रदत्त: अर्थात् सभार्यस्य श्रीरामस्य वनगमनमपि विवाहपणे निर्दिष्टमासीत् किम् ?

विशेष: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दोऽस्ति। पुनश्चात्र काव्यलिङ्ग: अलङ्कारोऽस्ति।

कैकेयी – जाद ! देसकाले णिवेदेमि। [जात ! देशकाले निवेदयामि।]

भरत: –

अयशसि यदि लोभ: कीर्तयित्वा किमस्मान्
किमु नृपफलतर्ष: किं नरेन्द्रो न दद्यात्।
अथ तु नृपतिमातेत्येष शब्दस्तवेष्टो
वदतु भवति सत्यं किं तवार्यो न पुत्र:॥२१॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके भरतः स्वकीयमातरम् उपालम्भं ददाति इति वर्णितमस्ति।

अन्वयः – यदि अयशसि लोभः अस्मान् कीर्तयित्वा किम्? नृपफलतर्षः नरेन्द्रः न दद्यात् किम्? अथ नृपतिमाता एष शब्दः तव इष्टः (चेत्) भवति! सत्यं वदतु, किम् आर्यः तव पुत्रः न?

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – यदि अयशसि = कीर्त्तिविपर्यये, लोभः = आकर्षणं चेत्तदा, अस्मान् कीर्तयित्वा किम् = अस्मन्नामकीर्तनेन किं प्रयोजनम्? नृपफलतर्षः राजभावलभ्ययोग्यवस्तुतृष्णा, नरेन्द्रः = नृपतिः, किं न दद्यात् = सर्वमीप्सितं ते न दद्यात्? अथ तव नृपतिमाता = राजजननी, इत्येष शब्दः इष्टः = अभिलषितश्चेत् भवति = कैकयि, सत्यं वदतु, आर्यः = रामः, तवः = पुत्रः न भवति किम्?

(ख) भावार्थः – (हे मातः) यदि कीर्तिविपर्यये (तव) आकर्षणमासीत् तर्हि अस्मन्नामकीर्तनेन किं प्रयोजनम्? यदि (भवत्याः) नृपस्य राज्ञः राजभावलम्भयोग्यवस्तुतृष्णा आसीत् तर्हि राज्ञा दशरथः भवत्यै किं न दद्यात्? अथवा यदि राजजननी (राजमाता) एवं प्रकारमभिधानं भवत्याः अभीष्टः तर्हि हे कल्याणि! रामः भवत्याः सुतः नासीत् किम्?

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् मालिनी छन्दः अस्ति। तल्लक्षणमिदं –

"ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः"॥

कष्टं कृतं भवत्या –

त्वया राज्यैषिण्या नृपतिरसुभिर्नैव गणितः
सुतं ज्येष्ठं च त्वं व्रज वनमिति प्रेषितवती।
न शीर्णं यद् दृष्ट्वा जनकतनयां वल्कलवती
महो धात्रा सृष्टं भवति हृदयं वज्रकठिनम्॥२२॥

प्रसङ्गः – मात्रे उपालम्भकाले एव भरतः अग्रे वदति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – भवति! राज्यैषिण्या त्वया नृपतिः असुभिः नैव गणितः, त्वं ज्येष्ठं सुतं वनं व्रज इति प्रेषितवती, जनकतनयां वल्कलवतीं दृष्ट्वा तव हृदयं न शीर्णम्, अहो तत् धात्रा व्रजकठिनं सृष्टम्।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – भवति! राज्यैषिण्या = राज्यकामुकया, त्वया = कैकेय्या, नृपतिः = राजा, असुभिनैव गणितः = प्राणैः परित्यज्यमानो नापेक्षितः, त्वं = कैकयी, ज्येष्ठं सुतं = रामं, च, वनं व्रज = अरण्यं गच्छ इति, प्रेषितवती = अयोध्यानगरान्निर्वासितवती, जनकतनयां = जानकीं, वल्कलवतीं = वल्कलवसनावृत्तदेहां, दृष्ट्वा = अवलोक्य, यत् तव हृदयं = चित्तं, न शीर्णं = द्विधा न विदलितं, तत् = तव हृदयं, धात्रा = ब्रह्मणा, वज्रकठिनं = वज्रवत् कठिनं, सृष्टं = निर्मितम्।

(ख) भावार्थः – राज्यम् अभिषन्त्या भवत्या कैकेय्या राजा प्राणैः परित्यज्यमानो नापेक्षितः। कैकेयी रामं च अरण्यं गच्छ इति अयोध्यानगरात् निर्वासितवती जनकपुत्रीं जानकीं वल्कलवसनावृत्तदेहां विलोक्य यत् तव चित्तं द्विधा न विदलितं, तव हृदयं ब्रह्मणा वज्रवत् कठिनां निर्मितम् इति मन्ये।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् शिखरिणी छन्दः अस्ति। अत्र उपमालंकारोऽपि विद्यते।

सुमन्त्रः – कुमार! एतौ वसिष्ठवामदेवौ सह प्रकृतिभिरभिषेकं पुरस्कृत्य भवन्तं प्रत्युद्गतौ विज्ञापयतः–

गोपहीना यथा गावो विलयं यान्त्यपालिताः।
एवं नृपतिहीना हि विलयं यान्ति वै प्रजाः॥२३॥

प्रसङ्गः – भरतस्य अयोध्यामागमनात् परं प्रतिमागृहे वशिष्ठवामदेवौ भरतस्य समीप राज्याभिषेकं कर्तुम्

आगच्छन्ति तदा सुमन्त्रः यत् कथयति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – यथा गोपहीनाः गावः अपालिताः विलयं यान्ति, एवं हि प्रजाः वै नृपति–हीनाः विलयं यान्ति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – यथा = येन प्रकारेण, गोपहीनाः = रक्षकरहिताः, गावः = धेनवः, अपालिताः = अरक्षिताः, रक्षकाभावात्, विलयं = विनाशं, यान्ति = प्राप्नुवन्ति, एवं हि = तथैव, प्रजाः = प्रकृतयः, वै = इति पादपूर्त्यर्थं, नृपतिहीनाः = राज्ञा विरहिताः, शासकाभावेन, विलयं = विनाशं, यान्ति = प्राप्नुवन्ति।

(ख) भावार्थः – येन प्रकारेण गोपालकशून्याः धेनवः अरक्षिताः विनाशं गच्छन्ति तथैव भूपतिरहिताः प्रकृतयः निश्चयेन इत्थमेव विनष्टाः भवन्ति।

भरतः – अनुगच्छन्तु मां प्रकृतयः।

सुमन्त्रः – अभिषेकं विसृज्य क्व भवान् यास्यति ?

भरतः – अभिषेकमिति। इहात्र भवत्यै प्रदीयताम्।

सुमन्त्रः – क्व भवान् यास्यति ?

भरतः – **तत्र यास्यामि यत्रासौ वर्तते लक्ष्मणप्रियः।**
नायोध्या तं विनायोध्या सायोध्या यत्र राघवः॥ २४॥

प्रसङ्गः – यदा ऋषिवामदेववशिष्ठौ भरतस्य राज्याभिषेचनं कर्तुमागच्छतः तदा भरतः यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – यत्र असौ लक्ष्मणप्रियः वर्तते, तत्र यास्यामि तं विना अयोध्या न अयोध्या, सा अयोध्या यत्र राघवः वर्तते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – यत्र = यस्मिन् स्थाने, असौ = एषः, लक्ष्मणप्रियः = लक्ष्मणः प्रियो यस्य सः, रामः, तत्र = तस्मिन्स्थाने, यास्यामि = गमिष्यामि। तं = राघवं, विना अयोध्या, नायोध्या = अयोध्या नास्ति, साऽयोध्या = तदेव अयोध्यापुरी यत्र राघवः वर्तते। तत्रैव यास्यामीति भावः।

(ख) भावार्थः – अहं (भरतः) तस्मिन् स्थाने गमिष्यामि यस्मिन् स्थाने सः प्रसिद्धः लक्ष्मणः रामः च निवसतः। रामम् अन्तरेण अयोध्यानाम्नी नगरी अयोध्या एव न प्रतिभाति। वस्तुतः यस्मिन् स्थाने श्रीरामः अस्ति सा एव अयोध्यानगरी अस्माकं कृते अस्ति।

विशेषः– अपह्नुतिः अलङ्कारः, अनुष्टुप् छन्दः

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति तृतीयोऽङ्कः

अथ चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशतश्चेट्यौ)

विजया – हला णन्दिणिए! भणेहि भणेहि। अज्ज कोसल्लापुरोगेहि सव्वेहि अन्तेवुरेहि पडिमागेहं दट्ठुं गदेहि तहिं किल भट्टिदारओ भरदो दिठ्टो। अहं च मन्दभाआ दुवारे ट्ठिदा। [हला नन्दिनिके! भण भण। अद्य कौसल्यापुरोगैः सर्वैरन्तः पुरैः प्रतिमागेहं द्रष्टुं गतैस्तत्र किल भर्तृदारको भरतो दृष्टः ?अहं च मन्दभागा द्वारे स्थिता।]

नन्दिनिका – हला! दिठ्टो अह्मेहि कोदुहलेण भट्टिदारओ भरदो। [हला! दृष्टोऽस्माभिः कौतूहलेन भर्तृदारको भरतः।]

विजया – भट्टिणी कुमारेण किं भणिदा। [भट्टिनी कुमारेण किं भणितम्?]

नन्दिनिका – किं भणिदं ओलोइदुं वि णेच्छदि कुमारो। [किं भणितम्? अवलोकितुमपि नेच्छति कुमारः।]

विजया – अहो अच्चाहिदम्। रज्जलुद्धाए भट्टिदारअस्स रामस्स रज्जविब्भट्ठं करन्तीए अत्तणो वेहव्वं आदिट्ठं। लोओ वि विणासं गमिओ। णिग्विणा हु भट्टिणी। पापअं किदं। [अहो अत्याहितम्। राज्यलुब्धया भर्तृदारकस्य रामस्य राज्यविभ्रष्टं कुर्वत्यात्मनो वैधव्यमादिष्टम्। लोकोऽपि विनाशं गमितः। निर्घृणा खलु भट्टिनी। पापकं कृतम्।]

नन्दिनिका – हला! सुणाहि। पइदीहि आणीदं अभिसेअं विसज्जिअ रामतवोवणं गदो कुमारो। [हला! श्रृण। प्रकृतिभिरानीतमभिषेकं विसृज्य रामतपोवनं गतः कुमारः।]

विजया – (सविषादं) हम्। एवं गदो कुमारो। णन्दिणिए! एहि अहो भट्टिणिं पेक्खामो। [हम्। एवं गतः कुमारः। नन्दिनिके! एह्यावां भट्टिनीं पश्यावः।]

(निष्क्रान्ते)

प्रवेशकः।

(ततः प्रविशति भरतो रथेन सुमन्त्रः सूतश्च)

भरतः –

स्वर्गं गते नरपतौ सुकृतानुयात्रे
पौराश्रुपातसलिलैरनुगम्यमानः।
द्रष्टुं प्रयाम्यकृपणेषु तपोवनेषु
रामाभिधानमपरं जगतः शशाङ्कम्॥ १॥

प्रसङ्गः – चतुर्थाङ्कस्य प्रारम्भे सारथिना सुमन्त्रेण सह स्वकीयराज्याभिषेचनं विसृज्य रामस्य समीपं तपोवन-गमनकाले भरतः यत् चिन्तयति तदत्र वर्णनं कृतमस्ति।

अन्वयः – सुकृतानुयात्रे नरपतौ स्वर्गं गते पौराश्रुपातसलिलैः अनुगम्यमानः अकृपणेषु तपोवनेषु रामाभिधानम् अपरं जगतः शशांकं द्रष्टुं प्रयामि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – सुकृतानुयात्रे = पुण्यानुगे, नरपतौ = दशरथे, स्वर्गं = दिवं, गते = प्राप्ते, पौराश्रुपातसलिलैः = पुरवासिनां वाष्पातजलैः, अनुगम्यमानः = अनस्रियमाणः, अकृपणेषु = उदारेषु, तपोवनेषु = तपश्चर्याकाननेषु, रामाभिधानं = रामनामानम्, अपरं = प्रसिद्धचन्द्रादन्यं, जगतः = संसारस्य, शशांकम् = आह्लादकत्वाच्चन्द्रं, द्रष्टुम् = अवलोकयितुं, प्रयामि = गच्छामि।

(ख) भावार्थः – पुण्यानुगे राज्ञि दशरथे दिवं प्रयाते, अयोध्यानगरवासिनां वाष्पपातजलैः अनुस्रियमाणः (अहम्) उदारेषु तपश्चर्याकाननेषु रामनामकं (रामः अभिधानं संज्ञा यस्य तादृशं) संसारस्य द्वितीयम् आह्लादकत्वाच्चन्द्रम् अवलोकयितुं गच्छामि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलकाछन्दः अस्ति। पुनश्चात्र रूपकांलकारो विद्यते।

सुमन्त्रः – एष एव आयुष्मान् भरतः।

दैत्येन्द्रमानमथनस्य नृपस्य पुत्रो
यज्ञोपयुक्तविभवस्य नृपस्य पौत्रः।
भ्राता पितुः प्रियकरस्य जगत्प्रियस्य
रामस्य रामसदृशेन पथा प्रयाति॥ २॥

प्रसङ्गः – भरतः यदा स्वराज्याभिषेकं विसृज्य रामस्य समीपं तपोवनं गच्छति तदा सुमन्त्रः भरतं दृष्ट्वा चिन्तयति यत् भरतः स्वपूर्वजान् एव अनुसरति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – दैत्येन्द्रमानमथनस्य नृपस्य पुत्रः, यज्ञोपयुक्तविभवस्य नृपस्य पौत्रः, पितुः प्रियकरस्य जगत्प्रियस्य रामस्य भ्राता (एषः भरतः) रामसदृशेन पथा प्रयाति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – दैत्येन्द्रमानमथनस्य = असुरश्रेष्ठाहंकारमर्दिनः (शम्बरस्य), नृपस्य = दशरथस्य, पुत्रः = सुतः, पुनः यज्ञोपयुक्तविभवस्य = यज्ञविनियुक्तधनसम्पदः, नृपस्य = राज्ञः, अस्य पौत्रः, पितुः = जनकस्य, प्रियकरस्य = तातेप्सितकारिणः, जगत्प्रियस्य = संसारहितकारिणः, रामस्य = कौसल्यानन्दनस्य, भ्राता = अनुजः, एषः भरतः = रामानुजः, रामसदृशेन = रामस्यानुगुणेन, पथा = सदाचारमार्गेण, प्रयाति = गच्छति।

(ख) भावार्थः – असुरश्रेष्ठ (शम्बरस्य) अहंकारमर्दिनः दशरथस्य सुतः, यज्ञार्थविनियुक्तधनसम्पदः राज्ञः अजस्य पौत्रः, जनकस्य ईप्सिताचारिणः संसाररहितकारिणः कौसल्यानन्दनस्य (रामस्य) अनुजः एषः रामानुजः (भरतः) रामस्य अनुरूपेण सदाचारमार्गेण गच्छति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलकाछन्दः अस्ति। पुनश्चात्र परिकरालङ्कारो विद्यते।

भरतः – भोस्तात!

सुमन्त्रः – कुमार! अयमस्मि।

भरतः – क्व तत्रभवान् ममार्यो रामः ?क्वासौ महाराजस्य प्रतिनिधिः ?क्व सन्निदर्शनं सारवताम् ?क्वासौ प्रत्यादेशो राज्यलुब्धायाः कैकेय्याः ?क्व तत् पात्र यशसः ?क्वासौ नरपतेः पुत्रः ?क्वासौ सत्यमनुव्रतः ?

मम मातुः प्रियं कर्तुं येन लक्ष्मीर्विसर्जिता।
तमहं द्रष्टुमिच्छामि दैवतं परमं मम॥ ३॥

प्रसङ्गः – भरतः तपोवने रामस्यान्वेषणं कुर्वन् यद् वदति, तस्य वर्णनमत्र कृतमस्ति।

अन्वयः – मम मातुः प्रियं कर्तुं येन लक्ष्मीः विसर्जिता, मम परमं दैवतं तम् अहं द्रष्टुम् इच्छामि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – मम = भरतस्य, मातुः = कैकेय्याः, प्रियं = मनोनुकूलं, कर्त्तुं = सम्पादयितुं, येन = रामेण, लक्ष्मीः = राज्यलक्ष्मीः, विसर्जिता = परित्यक्ता, अत एव मम = भरतस्य, परमं = श्रेष्ठं, दैवतं = देववत्पूज्यत्वात् दैवतं, रामम् = अग्रजं, तं द्रष्टुं = विलोकयितुम्, अहं = भरतः, इच्छामि = शीघ्रं दिदृक्षामि।

(ख) भावार्थः – (येन) रामचन्द्रेण मे (भरतस्य) जनन्याः (कैकेय्याः) मनोनुकूलम् (अभीष्टं) सम्पादयितुं राज्यलक्ष्मीः परित्यक्ता, प्रसिद्धं मे (भरतस्य) श्रेष्ठं देववत्पूज्यत्वात् दैवतम् अग्रजम् रामं अहं (भरतः) विलोकयितुं वाञ्छामि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति। पुनश्चात्र रूपकालङ्कारः काव्यलिङ्गालंकारश्च स्तः।

सुमन्त्रः – कुमार! एतस्मिन्नाश्रमपदे –

अत्र रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च महायशाः।
सत्यं शीलं च भक्तिश्च येषु विग्रहवत् स्थिता॥४॥

प्रसङ्गः – यदा भरतः रामेण सह मेलितुं तपोवनं गच्छति तदा रामं दृष्ट्वा सुमन्त्रः यद् वदति, तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – अत्र महायशाः रामश्च सीता च लक्ष्मणः च येषु सत्यं शीलं च भक्तिः च विग्रहवत् स्थिता।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अत्र = अस्मिन्नाश्रमप्रदेशे, महायशाः = प्रचुरविमलकीर्त्तिः, रामश्च, सीता च लक्ष्मणश्च तिष्ठन्ति, येषु = रामसीतालक्ष्मणेषु, सत्यम् = ऋतं, शीलं = शीलते शोभते इति शीलं सद्वृत्तं, भक्तिश्च = गुरुजनविषयको भावश्च, विग्रहवत् = मूर्तिमत्, स्थिता = विद्यते।

(ख) भावार्थः – अस्मिन् आश्रमस्थले प्रचुरकीर्तियुक्ताः रामः, जनकनन्दिनी सीता लक्ष्मणश्च तिष्ठन्ति। रामसीतालक्ष्मणेषु (रामचन्द्रे) सत्यनिष्ठा (सीतायां) चरित्रं लक्ष्मणे (भ्रातृसेवा च) इति त्रयं मूर्तिमत् इव अवस्थितं विद्यते।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप्छन्दः अस्ति। पुनश्चात्र यथासंख्यः अलंकारो विद्यते।

भरतः – तेन हि स्थाप्यतां रथः।

सूतः – यदाज्ञापयत्यायुष्मान्। (तथा करोति)

भरतः – (रथादवतीर्य) सूत! एकान्ते विश्रामयाश्वान्।

सूतः – यदाज्ञापत्यायुष्मान्। (निष्क्रान्तः)

भरतः – भोस्तात! निवेद्यतां निवेद्यताम्।

सुमन्त्रः – कुमार! किमिति निवेद्यते?

भरतः – राज्यलुब्धायाः कैकेय्याः पुत्रोः भरतः प्राप्त इति।

सुमन्त्रः – कुमार! अलं गुरुजनापदवादमभिधातुम्।

भरतः – सुष्ठु न न्याय्यं परदोषमभिधातुम्। तेन हि उच्यतामिक्ष्वाकुकुलन्यङ्गभूतो भरतो दर्शनमभिलषतीति।

सुमन्त्रः – कुमार! नाहमेवं वक्तुं समर्थः। अथ पुनर्भरतः प्राप्त इति ब्रूयाम्।

भरतः – न न। नाम केवलमभिधीयमानमकृतप्रायश्चित्तमिव मे प्रतिभाति। किं ब्रह्मघ्नानामपि परेण

निवेदनं क्रियते? तस्मात् तिष्ठतु तातः। अहमेव निवेदयिष्ये। भोः! निवेद्यतां निवेद्यतां तत्र भवते पितृवचनकराय राघवाय –

निर्घृणश्च कृतघ्नश्च प्राकृतः प्रियसाहसः।
भक्तिमानागतः कश्चित् कथं तिष्ठतु यात्विति॥५॥

प्रसङ्गः – रामेण सह मेलितुं यदा भरतः तपोवनं गच्छति तदा प्रायश्चितरूपेण स्वकीयं परिचयं दातुं यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – निर्घृणः च कृतघ्नः च प्राकृतः प्रियसाहसः भक्तिमान् कश्चित् आगतः कथं (सः) तिष्ठतु? यातु इति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – निर्घृणः = दयारहितः च, कृतघ्नः = कीर्त्तिविघाती, च = पुनः, प्राकृतः = नीचः, प्रियसाहसः = प्रियं साहसं दुष्करं कर्म यस्य, अन्यायं कृत्वा दर्शनाभिलाषप्रकटनं साहसमेव, भक्तिमान् = त्वद्विषयकेणैकेन भक्तिगुणेन युक्तः, कश्चित् = कोऽपि, आगतः = समागतः, कथं = किं, सः, तिष्ठतु = दर्शनाय तिष्ठतु, अथवा यातु = गच्छतु इति।

(ख) भावार्थः – दयारहितः कृतघ्नी (कृतविघातः, कीर्तिविघाती) पामरः (नीचः) औद्धत्यप्रियः अन्यायं कृत्वा दर्शनाभिलाषप्रकटनं साहसमेव, त्वद्विषयकेणैकेन भक्तिगुणेनयुक्तः, समागतः किं (सः जनः) दर्शनाय तिष्ठतु अथवा गच्छतु?

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति। पुनश्चात्र परिकरः अलंकारोऽपि अस्ति।

(ततः प्रविशति रामः सीतालक्ष्मणाभ्यां)

रामः – (आकर्ण्य सहर्षं) सौमित्रे! किं शृणोषि? अयि विदेहराजपुत्रि! त्वमपि शृणोषि –

कस्यासौ सदृशतरः स्वरः पितुर्मे
गाम्भीर्यात् परिभवतीव मेघनादम्।
यः कुर्वन् मम हृदयस्य बन्धुशङ्कां
सस्नेहः श्रुतिपथमिष्टतः प्रविष्टः॥६॥

प्रसङ्गः – रामः तपोवने भरतस्य ध्वनिं श्रुत्वा यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – मे पितुः सदृशतरः कस्य असौ स्वरः? गाम्भीर्यात् मेघनादं परिभवति इव, यः मम हृदयस्य बन्धुशङ्कां सस्नेहम् इष्टतः श्रुतिपथं प्रविष्टः।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – मे = मम, पितुः = जनकस्य, सदृशतरः = अत्यन्तसदृशः, कस्य = पुरुषविशेषस्य, स्वरः = वर्णनपद्धतिः, गाम्भीर्यात् हेतोः, मेघनादं = मेघस्य, नादं = गर्जनं, परिभवतीव = तिरस्करोतीव, यः = स्वरः, मम = भरतस्य, हृदयस्य = चित्तस्य, बन्धुशंकां = भ्रातृसन्देहं, सस्नेहः = स्नेहमयः, इष्टतः = इष्टत्वेन हेतुना, श्रुत्योः = कर्णयोः, पन्थानं = मार्गं, श्रुतिपथं, प्रविष्टः = प्राप्तः।

(ख) भावार्थः – मम जनकस्य दशरथस्य अत्यन्तसदृशः पुरुषविशेषस्य कण्ठध्वनिः गम्भीरतायाः हेतोः मेघस्य गर्जनं तिरस्करोतीव स्वरः भरतस्य चित्तस्य भ्रातृसन्देहं जनयन् स्नेहमयः इष्टत्वेन हेतुना कर्णयोः मार्गं श्रुतिपथं प्राप्तः। अर्थात् रामस्य कथनस्य अभिप्रायः यत् मम तातस्य सदृशो घनगर्जितानुकारी च शब्दो कस्य मम श्रोत्रमाप्यावर्तते? यमुपश्रुत्य मम बन्धुना कृतोऽयम् इति मम मनः सन्दिग्धं भवति।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके प्रहर्षिणी छन्दः अस्ति। तल्लक्षणमिदं –

''त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्''॥

पुनश्चात्र उपमा उत्प्रेक्षा चालंकारौ स्तः।

लक्ष्मणः – आर्य ! ममापि खल्वेष स्वरसंयोगो बन्धुजनबहुमानमावहति। एष हि –

घनः स्पष्टो धीरः समदवृषभस्निग्धमधुरः
कलः कण्ठे वक्षस्यनुपहतसञ्चाररभसः।
यथास्थानं प्राप्य स्फुटकरणनानाक्षरतया
चतुर्णां वर्णानामभयमिव दातुं व्यवसितः॥७॥

प्रसङ्गः – रामः यदा तपोवने बन्धुजनमिव स्वरं श्रुत्वा लक्ष्मणं वदति तदा लक्ष्मणः अपि वदति यत् एषः स्वरः मया अपि बन्धुजनस्य स्वर इव प्रतीयते इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – घनः स्पष्टः धीरः समदवृषभस्निग्धमधुरः कलः यथास्थानं प्राप्य स्फुटककरणनानाक्षरतया कण्ठे वक्षसि अनुपहतसञ्चाररभसः चतुर्णां वर्णानाम् अभयं दातुम् इव व्यवसितः।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – घनः = मांसलः, स्पष्टः = अक्षरव्यक्तिमान्, धीरः = गम्भीरः, समदवृषभस्निग्धमधुरः = मत्तवृषभस्वर इव स्निग्धमधुरः, सरसरमयः, कलः = अखरः, यथास्थानं प्राप्य यस्याक्षरस्य यत् स्थानं ताल्वादि तत्तत् स्थानमनतिक्रमेण संस्पृष्येत्यर्थः। स्पुष्टकरणनानाक्षरतया = स्फुटं सौष्ठवयुक्तं करणं बाह्याभ्यन्तरलक्षणप्रयत्ने येषां तानि स्फुरणकरणानि नानाक्षराणि यस्मिन् स तथा भूतः तस्य भावस्तत्ता तया, कण्ठे = गले, वक्षसि = हृदये, उरसि च, अनुपहतसंचाररभसः = अप्रतिरुद्धप्रचारवेगः एष हि स्वरः, चतुर्णां = ब्राह्मणादीनां वर्णानाम्, अभयं दातुम् इव = व्यवसितः = चातुर्वण्यरक्षार्थमुद्यतः।

(ख) भावार्थः – निविडः गम्भीरः मतवृषभस्वर इव सरसः रम्यः कोमलध्वनिः वर्णानां कण्ठतालुप्रभृतीनि यानि यानि उच्चारणस्थानानि वर्तन्ते तानि यथावत्रूपेण संस्पृश्य स्पष्टम् इन्द्रियलक्षणवृत्या इन्द्रियप्रयत्नः येषां तादृशानां विविधवर्णानां गले हृदये अप्रतिबद्धप्रचारवेगः ब्राह्मणादीनां चातुर्वर्णानां विपत्तेः परित्रातुं रक्षार्थमुद्यतः।

विशेषः– उत्प्रेक्षालङ्कारः, शिखरिणीछन्दः

रामः – सर्वथा नायमबान्धवस्य स्वरसंयोगः। क्लेदयतीव मे हृदयम्। वत्स! लक्ष्मणः! दृश्यतां तावत्।

लक्ष्मणः – यदाज्ञापयत्यार्यः। (परिक्रामति)

भरतः – अये ! कथं न कश्चित् प्रतिवचनं प्रयच्छति ? किन्नु खलु विज्ञातोऽस्मि कैकेय्याः पुत्रो भरतः प्राप्त इति।

लक्ष्मणः – (विलोक्य) अये ! अयमार्यो रामः। न न। रूपसादृश्यं –

मुखमनुपमं त्वार्यास्याभं शशाङ्कमनोहरं
मम पितृसमं पीनं वक्षः सुरारिशरक्षतम्।
द्युतिपरिवृतस्तेजोराशिर्जगत्प्रियदर्शनो
नरपतिरयं देवेन्द्रो वा स्वयं मधुसूदनः॥८॥

प्रसङ्गः – तपोवने अकस्मादेव भरतं दृष्ट्वा लक्ष्मणः भरतरामयोः द्वयोः रूपसादृश्यं दृष्ट्वा यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः - (अस्य) मुखं तु आर्यास्माभं शशाङ्कमनोहर अनुपमम्। (अस्य) वक्षः मम पितृसमं पीनं सुरारिशरक्षतम्। द्युतिपरिवृत्तः तेजोराशिः जगत्प्रियदर्शनं अयं नरपतिः दैवेन्द्रः वा स्वयं मधुसूदनः।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (अस्य) मुखं = आननं, तु, आर्यस्य = श्रेष्ठजनस्य रामस्य, आभं = मुखं, तस्य आभेवाभा यस्य तत् तथाभूतं, शशांकश्चन्द्रस्तद्वन्मनोहरम्, अनुपमम् = अप्रतिमम्, (अस्य = पुरुषस्य), वक्षः = हृदयं, मम = लक्ष्मणस्य, पितृसमं = दशरथतुल्यं, पीनं = विशालं, यत्सुरारीणां = दैत्यानां, शरैः = बाणैः, क्षतं = ब्रणकिणितं, द्युतिपरिवृत्तः = दीप्तिसम्पन्नः, तेजसः = प्रभावस्य, राशिः = पुञ्जः, जगत्प्रियदर्शनः = धरणीलोचनरोचनः, अयं = पुरो दृश्यमानः, नरपतिः = राजविशेषः, देवेन्द्रः = सुरपतिः, वा = अथवा, स्वयं मधुसूदनः = विष्णुः प्रतीयते।

(ख) भावार्थः - अस्य (भरतस्य) आननं श्रेष्ठरामचन्द्रस्य मुखस्य शोभा चन्द्रवत् रमणीयम् अप्रतिमम् (उपमारहितम्) अस्ति। (भरतस्य) स्थूलं हृदयं दैत्यानां बाणैः आहतं (व्रणकिणितं) ताततुल्यं (दशरथतुल्यं) अस्ति। दीप्तियुक्तः, तेजसां समूहः (प्रभावस्य पुञ्जः) जगद्वासिनां प्रियमूर्तिः अयं (पुरोदृश्यमानः) राजविशेषः अथवा सुरपतिः अथवा स्वयं साक्षात् विष्णुः प्रतीयते।

विशेषः - श्लोकेऽस्मिन् हरिणी छन्दः अस्ति। पुनश्चात्र सन्देहालङ्कारोऽपि विद्यते।

(सुमन्त्रं दृष्ट्वा) अये तातः ?

सुमन्त्रः - अये कुमारो लक्ष्मणः ?

भरतः - एवं गुरुरयम्। आर्य ! अभिवादये।

लक्ष्मणः - एह्येहि। आयुष्मान् भव। (सुमन्त्रं वीक्ष्य) तात् ! कोऽत्रभवान् ?

सुमन्त्रः - कुमार !

रघोश्चतुर्थोऽयमजात् तृतीयः पितुः प्रकाशस्य तव द्वितीयः।
यस्यानुजस्त्वं स्वकुलस्य केतोस्तस्यानुजोऽयं भरतः कुमारः॥ ९॥

प्रसङ्गः - प्रस्तुतश्लोके तपोवने सुमन्त्रः लक्ष्मणाय भरतस्य परिचयं पृच्छन् अस्ति।

अन्वयः - अयं रघोः चतुर्थः अजात् तृतीयः प्रकाशस्य तव पितुः द्वितीयः। स्वकुलस्य केतोः यस्य त्वम् अनुजः, तस्य अनुजः अयं कुमारः भरतः (अस्ति)।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - अयं = पुरो दृश्यमानः, रघोश्चतुर्थः = वंशक्रमगणनायां चतुर्थत्वेन परिगणनीयः, अजात् तृतीयः = वंशक्रमेण अजस्य पौत्रः, प्रकाशस्य = लोकविख्यातस्य, तव = भवतः, पितुः = दशरथस्य, द्वितीयः = वंशक्रमेण पुत्रः, स्वकुलस्य = आत्मवंशस्य, केतोः = जयपताकारूपस्य, यस्य = रामचन्द्रस्य, त्वं = भवान्, अनुजः = कनिष्ठो भ्राता, तस्य = रामस्य, एव, अनुजोऽयं = कुमारो भरतोऽस्ति।

(ख) भावार्थः - पुरो दृश्यमानः वंशपुरुषपरम्परया रघोः प्रपौत्रः (अर्थात् वंशक्रमगणनायां चतुर्थत्वेन परिगणनीयः), वंशक्रमेण अजस्य पौत्रः (अर्थात् अजात् तृतीयः) ते लोकविख्यातस्य जनकस्य दक्षरथस्य वंशक्रमेण पुत्रः इक्ष्वाकुवंशस्य (रघुवंशस्य) विजयपताकारूपस्य यस्य रामचन्द्रस्य भवान् कनिष्ठः भ्राता (अस्ति) तस्यैव अवरजः (कनिष्ठः भ्राता) राजकुमारः भरतः अस्ति।

विशेषः - श्लोकेऽस्मिन् इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा चेत्युभयोरपि मिश्रणात् उपजातिछन्दः अस्ति।

लक्ष्मणः - एह्येहीक्ष्वाकुकुमार ! वत्स ! स्वस्ति, आयुष्मान् भव।

असुरसमरदक्षैर्वज्रसंघृष्टचापै-
रनुपमबलवीर्यैः स्वैः कुलैस्तुल्यवीर्यः।

रघुरिव स नरेन्द्रो यज्ञविश्रान्तकोशो
भव जगति गुणानां भाजनं भ्राजितानाम् ॥ १० ॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके लक्ष्मणेन तपोवने भरताय प्रदत्ताशीर्वादस्य वर्णनं कृतमस्ति।

अन्वयः – असुरसमरदक्षैः वज्रसंघृष्टचापैः अनुपमबलवीर्यैः स्वैः कुलैः तुल्यवीर्यः यज्ञविश्रान्तकोशः सः नरेन्द्रः रघुः इव जगति भ्राजितानां गुणानां भाजनं भव।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – असुरैः = दैत्यैः, सह = सार्द्धं, समरे = युद्धे, दक्षैः = समर्थैः, वज्रेण = इन्द्रायुधेन सह संघृष्टं = जातस्पर्धं, चापं = धनुर्येषां तैः, अनुपमम् = अप्रतिमं, बलं = शारीरिकं, वीर्यं = पराक्रमः येषां तैः, स्वैः = स्वकीयैः, कुलैः = वंश्यैः, तुल्यवीर्यः = तुल्यं वीर्यं यस्य, सः = प्रसिद्धिः, यज्ञविश्रान्तकोषः, यज्ञे = विश्वजिद्यागे विश्रान्तो निरवशेषविनियुक्तः कोशो धनसंचयो येन स तथाभूतः, नरेन्द्रः रघुरिव, जगति = लोके, भ्राजितानां = बहुमतानां, गुणानां = शौर्यौदार्यादीनां, भ्राजितानां = शोभनानां, भाजनम् = आश्रयः, भव = एधि।

(ख) भावार्थः – (वत्सभरत) दैत्यैः सह युद्धे समर्थैः इन्द्रायुधेन सह जातस्पर्धं धनुः येषां तैः अप्रतिमं शारीरिकं पराक्रमः येषां तैः (अतुलनीयसामर्थ्यैः) स्वकीयैः वंशैः (कुलोत्पनैः) सदृशः पराक्रमः विश्वजित् यागे दानेन समाप्तिं नीतः कोशः धनसंचयो येन सः तथाभूतः विख्यातः नरपतिः प्रपितामहः (रघुः) यथा संसारे बहुमतानां शौर्यौदार्यादीनाम् आश्रमः आसीत्।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् मालिनी छन्दः अस्ति। पुनश्चात्र परिकरोऽलंकारो विद्यते।

भरतः – अनुगृहीतोऽस्मि।

लक्ष्मणः – कुमार ! इह तिष्ठ। त्वदागमनमार्याय निवेदयामि।

भरतः – आर्य ! अचिरमिदानीमभिवादयितुमिच्छामि। शीघ्रं निवेद्यताम्।

लक्ष्मणः – बाढम्। (अपेत्य) जयत्वार्यः। आर्य !

अयं ते दयितो भ्राता भरतो भ्रातृवत्सलः।
संक्रान्तं यत्र ते रूपमादर्शं इव तिष्ठति ॥ ११ ॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके लक्ष्मणः भरतस्य आगमनस्य सूचनां रामाय ददाति।

अन्वयः – अयं ते दयितः भ्रातृवत्सलः भ्राता भरतः, यत्र ते रूपं आदर्शे इव संक्रान्तं तिष्ठति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अयं = पुरोदृश्यमानः, ते = तव, दयितः = प्रियः, भ्राता = अनुजः, भरतः = कैकेयीनन्दनः, भ्रातृवत्सलः = त्वयि स्नेहवान्, यत्र = यस्मिन्, भरते, ते = तव रूपम्, आदर्शे = दर्पणे, इव = यथा, संक्रान्तं = प्रतिफलितं, तिष्ठति = विद्यते।

(ख) भावार्थः – पुरोदृश्यमानः तव प्रियः अनुजः भ्रातृष्वनुरक्तः कैकेयीसुतः (भरतः अस्ति)। यस्मिन् (भरते) तव (रामस्य) वर्णः (रूपं) दर्पण इव (यथा) प्रतिफलितं विद्यते (राजते)।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति। अत्र उपमालंकारः अपि अस्ति।

रामः – वत्स ! लक्ष्मण ! किमेवं भरतः प्राप्तः ?

लक्ष्मणः – आर्य ! अथ किम् ?

रामः – मैथिलि ! भरतावलोकनार्थं विशालीक्रियतां ते चक्षुः।

सीता – अय्यउत्त ! किं भरदो आअदो। [आर्यपुत्र ! किं भरत आगतः ?]

रामः – मैथिलि ! अथ किम् ?

अद्य खल्ववगच्छामि पिता मे दुष्करं कृतम्।
कीदृशस्तनयस्नेहो भ्रातृस्नेहोऽयमीदृशः ॥१२॥

प्रसङ्गः – यदा भरतः रामेण सह मेलितुं तपोवनम् आगच्छति तदा रामः स्वस्य तातस्य स्मरणं कृत्वा चिन्तयति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – अद्य खलु अवगच्छामि, मे पित्रा दुष्करं कृतम्। अयं भ्रातृस्नेहः ईदृशः, तत् तनयस्नेहः कीदृशः ?

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अद्य = अस्मिन्नवसरे, खलु = निश्चयेन, अवगच्छामि = निश्चिनोमि, यत् मे = मम, पित्रा = दशरथेन, दुष्करं = प्राणत्यागादिकर्म, कृतम् = अनुष्ठितं, यतः अयं = साक्षात्, क्रियमाणः, भ्रातृस्नेहः = भरतस्य मद्विषयः, स्नेहः, ईदृशः = स्वहस्तगतराज्यपरित्यागपूर्वकवनगतभ्रात्रनुगमनरूपकार्यप्रयोजकः प्रत्यक्षतो दृष्टः, तत् = तस्मात्, तनयस्नेहः = तनयविषयकः, स्नेहः, कीदृशः = कथम्भूतो भवेत् ?

(ख) भावार्थः – अस्मिन् दिवसे निश्चयेन जानामि यत् मम तातेन राज्ञा दशरथेन प्राणत्यागादिकर्म कर्तुमशक्यं कार्यं विहितम्। भ्रातृप्रेम भरतस्य स्वहस्तगतराज्यपरित्यागपूर्वक वनगतभ्रात्रनुगमनरूपककार्यप्रयोजकः प्रत्यक्षतो दृष्टः तस्मात् तनयविषयकस्नेहः कथम्भूतो भवेत् ?

विशेषः– अनुमानालङ्कारः, अनुष्टुप् छन्दः

लक्ष्मणः – आर्य ! किं प्रविशतु कुमारः ?

राम – वत्स ! लक्ष्मण ! इदमपि तावदात्माभिप्रायमनुवर्तयितुमिच्छसि। गच्छ सत्कृत्य शीघ्रं प्रवेश्यतां कुमारः।

लक्ष्मणः – यदाज्ञापयत्यार्यः।

रामः – अथवा तिष्ठ त्वम्।

इयं स्वयं गच्छतु मानहेतोर्मातेव भावं तनये निवेश्य।
तुषारपूर्णोत्पलपत्रनेत्रा हर्षास्त्रमासारमिवोत्सृजन्ती ॥१३॥

प्रसङ्गः – अस्मिन् श्लोके भरतं प्रति सीतायाः वात्सल्यभावः वर्णितः अस्ति।

अन्वयः – इयं तुषारपूर्णोत्पलनेत्रा हर्षास्त्रमासारम् इव उत्सृजन्ती, तनये माता इव भावं निवेश्य स्वयं मानहेतोः गच्छतु।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – इयं तुषारपूर्णोत्पलपत्रनेत्रा = हिमपूर्णे नीलकमलदले इव नेत्रे यस्याः सा, हर्षास्त्रम् = आनन्दाश्रु, आसारमिव = धारासम्पातमिव, उत्सृजन्ती = विसृजन्ती, तनये = पुत्रे, माता = जननी इव, भावं = स्नेहं, वत्सलतां निवेश्य = पुरस्कृत्य, एषा सीता = जानकी, स्वयं, मानहेतोः = सत्कारार्थे, गच्छतु = यातु। यथा माता पुत्रागमनं निशम्य हर्षाश्रुपरिप्लुताक्षी स्वयमागत्य स्नेहेन तं संभावयति तथा भरतस्यागतस्य सत्कारार्थं सीता स्वयं यातु।

(ख) भावार्थः – हिमपूर्णे नीलकमलदले इव नेत्रे यस्याः सा (सीता) धारासम्पातमिव आनन्दाश्रु विसृजन्ती पुत्रे जननी इव वत्सलतां पुरस्कृत्य सीता स्वयं सत्कारार्थं गच्छतु।

विशेषः – अस्मिन् श्लोके उपेन्द्रवज्रा छन्दः अस्ति।

सीता – जं अय्यउत्तो आणवेदि। (उत्थाय परिक्रम्य भरतमवलोक्य) हं तदो तं वेलं दाणि णिक्कन्तो अय्यउत्तो णहि णहि रूवसादिस्सं। [यदार्यपुत्र आज्ञापयति। हं ! ततस्तां वेलामिदानीं निष्क्रान्त आर्यपुत्रः। नहि नहि रूपसादृश्यम्।]

सुमन्त्रः – अये वधूः ?

भरतः – अये इयमत्रभवती जनकराजपुत्री ?

इदं तत् स्त्रीमयं तेजो जातं क्षेत्रोदराद्धलात्।
जनकस्य नृपेन्द्रस्य तपसः सन्निदर्शनम्॥ १४॥

प्रसङ्गः – यदा सीता भरतस्य सत्कारार्थं बहिः आगच्छति तदा भरतः सीतां दृष्ट्वा यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – हलात् क्षेत्रोदरात् जातम् इदं तत् स्त्रीमयं तेजः, नृपेन्द्रस्य जनकस्य तपसः सन्निदर्शनं (वर्तते)।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – हलात् = सीरात्, हेतोः, क्षेत्रोदरात् = क्षेत्रं कर्षणीयाभूमिस्तदुदरात्, जातम् = उत्पन्नम्, इदं= तत्, प्रसिद्धं, स्त्रीमयं = स्त्रीरूपं, तेजः = ओज, यत् नृपेन्द्रस्य = राजेन्द्रस्य, जनकस्य = मिथिलेश्वरस्य, तपसः = तपश्चर्यायाः, सन्निदर्शनं = नितरां दर्शयति अनुमापयति फलमिति प्रत्यक्षमुदाहरणं वर्तते।

(ख) भावार्थः – लाङ्गलात् (सीरात्) क्षेत्रकर्षणीया भूमिः तन्मध्यदेशात् (तदुदरात्) उत्पन्नं मम (भरतस्य) पुरतः स्थितं जगत्प्रसिद्धं स्त्रीरूपं कान्तिः (यत्) राजेन्द्रस्य नृपस्य विदेहस्य तपश्चर्याः उत्तमोदाहरणं वर्तते।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

आर्ये ! अभिवादये, भरतोऽहमस्मि।

सीता – (आत्मगतं) णहि रूवं एव्व। सरजोओ वि सो एव्व। (प्रकाशं) वच्छ ! चिरंजीव। (नहि रूपमेव। स्वरयोगोऽपि स एव। वत्स ! चिरंजीव।)

भरतः – अनुगृहीतोऽस्मि।

सीता – एहि वच्छ ! भादुमणोरहं पूरेहि। (एहि वत्स ! भ्रातृमनोरथं पूरय।)

सुमन्त्रः– प्रविशतु कुमारः।

भरतः– तात ! इदानीं किं करिष्यसि ?

सुमन्त्रः –

अहं पश्चात् प्रवेक्ष्यामि स्वर्गं याते नराधिपे।
विदितार्थस्य रामस्य ममैतत् पूर्वदर्शनम्॥ १५॥

प्रसङ्गः – सुमन्त्रः भरताय वदति यत् पूर्वं रामेण सह मेलितुं भवान् प्रविशतु इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – अहं पश्चात् प्रवेक्ष्यामि, यतः नराधिपे स्वर्गं याते विदितार्थस्य रामस्य मम एतत् पूर्वदर्शनम् (अस्ति)।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अहं = सुमन्त्रः, पश्चात् = त्वद्दर्शनोत्तरकाले, प्रवेक्ष्यामि = प्रवेशं करिष्यामि, यतः, नराधिपे = नराणां मनुष्याणाम्, अधिपे = स्वामिनि, स्वर्गं याते (सति) = मृत्युं प्राप्ते (सति), विदितार्थस्य = विदितः ज्ञातः, अर्थः = वृत्तान्तः येन तस्य, अर्थात् विज्ञाततात् स्वर्गंगमनवृत्तान्तस्य, रामस्य = रामचन्द्रस्य, मम = सुमन्त्रसम्बन्धिनः, एतत् पूर्वदर्शनं = प्रथमं दर्शनम् (अस्ति)।

(ख) भावार्थः – अहं (सुमन्त्रः) त्वत्दर्शनोत्तरकाले प्रवेशं करिष्यामि। स्वामिनि दशरथे मृत्युं प्राप्ते सति विज्ञातस्वर्गगमनवृत्तान्तस्य रामचन्द्रस्य सुमन्त्रस्य इदं प्रथमदर्शनमस्ति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

भरतः – एवमस्तु। (राममुपगम्य) आर्य! अभिवादये भरतोऽहमस्मि।

रामः – (सहर्षम्) एह्येहि इक्ष्वाकुकुमार! स्वस्ति, आयुष्मान् भव।

वक्षः प्रसारय कपाटपुटप्रमाणमालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन।
उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम्॥ १६॥

प्रसङ्गः – रामः तपोवने भरतं दृष्ट्वा हर्षपूर्वकं यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – कपाटपुटप्रमाणं वक्षः प्रसारय, सुविपुलेन भुजद्वयेन माम् आलिङ्गं, शरदिन्दुकल्पम् इदमाननम् उन्नमय, व्यसनदग्धम् इदं शरीरं प्रह्लादय।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – कपाटपुटं = कपाटसम्पुटं, प्रमाणं = विस्तीर्णं, यस्य तत् विशालकपाटवदायतं, वक्षः = उरोदेशं, प्रसारय =विस्तृतं कुरु, ततः सविपुलेन = अतिलम्बेन, भुजद्वयेन = बाहुयुगलेन, मां = रामम्, आलिंग = परिष्वजस्व, शरद्इन्दुकल्पं = शरच्चन्द्रवद्, आननं = मुखम्, उन्नामय = उन्नतं कुरु, व्यसनदग्धं = पितृमरणनिमित्तकेन दुःखेनोपहतम् इदं शरीरं = मम कायः, प्रह्लादय = सन्तापात् निवृत्तिं यापय। अर्थात् तवाननदर्शनेन मे संतापः व्यपगमिष्यति।

(ख) भावार्थः – विशालकपाटवदायतम् उरः प्रदेशं विस्तारय (विस्तृतं कुरु) अतिविशालेन बाहुयुगलेन मां (रामं) परिष्वजस्व (आलिङ्गनं कुरु)। शरच्चन्द्रसदृशम् एतत् (नमत्) मुखम् उन्नतं कुरु। आपत्तिपीडितम् एतत् मम वपुः सन्तापात् निवृत्तिं यापय।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलका छन्दः अस्ति।

भरतः – अनुगृहीतोऽस्मि।

सुमन्त्रः – (उपेत्य) जयत्वायुष्मान्।

रामः – हा तात!

गत्वा पूर्वं स्वसैन्यैरभिसरिसमये खं समानैर्विमानै-
र्विख्याते यो विमर्दे स स इति बहुशः सासुराणां सुराणाम्।
स श्रीमांस्त्यक्तदेहो दयितमपि विना स्नेहवन्तं भवन्तं
स्वर्गस्थः साम्प्रतं किं रमयति पितृभिः स्वैर्नरेन्द्रैर्नरेन्द्रः॥ १७॥

प्रसङ्गः – सुमन्त्रस्य कथनेन यदा रामः स्वकीय तातस्य मृत्योः समाचारं शृणोति तदा तातस्य स्मरणं करोति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – यः पूर्वं सासुराणां सुराणां विमर्दे अभिसरिसमये स्वसैन्यैः समानैः विमानैः खं गत्वा स स इति बहुशः विख्यातः। सः श्रीमान् त्यक्तदेहः नरेन्द्रः दयितम् अपि स्नेहवन्तं भवन्तं विना स्वर्गस्थः साम्प्रतं पितृभिः स्वैः नरेन्द्रैः रमयति किम्?

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – यः = व्यक्तिविशेषः, पूर्वं = पुरा, सासुराणाम् = असुरसहितानां, सुराणां = देवानां, विमर्दे = युद्धे, अर्थात् देवासुरसंग्रामे, अभिसरिसमये = देवसाहाय्यार्थगमनकाले, स्वसैन्यैः = आत्मसैनिकैः, समानैः = तुल्यैः, विमानैः = व्योमयानैः, खम् = आकाशं, गत्वा = उत्प्लुत्य, सः सः इति = सोऽयं दशरथ इति, बहुशः = अनेकशः, विख्यातः = प्रख्यातः, सः = असौ, श्रीमान् = भवान्, त्यक्तदेहः = विमुक्तकायः, नरेन्द्रः = नृपेन्द्रः, दयितं = प्रीतिविषयं, स्नेहवन्तम् = अनुरागशालिनं, भवन्तं = श्रीमन्तं, विना = अन्तरा, स्वर्गस्थः सन्, साम्प्रतम् = अधुना, पितृभिः = पितृभूतैः, स्वैः = आत्मपूर्वपुरुषैः, नरेन्द्रैः = नृपेन्द्रैः, रमयति किम् = आत्मानम्

आनन्दयति किम् ?

(ख) भावार्थः – महाराजदशरथः पुराकाले देवासुरसंग्रामे देवसाहाय्यार्थगमनसमये आत्मसैनिकैः (सह) देवविमानतुल्यैः व्योमयानैः आकाशं (स्वर्गं) गत्वा सोऽयं दशरथः सोऽयं दशरथः इति बारम्बारं प्रसिद्धिं गतः। असौ ऐश्वर्यवान् विमुक्तशरीरः नृपेन्द्रः प्रियम् अनुरागशालिनं त्वां (श्रीमन्तं सुमन्त्रम्) अनुपस्थिते सति दिवंगतः सन् अधुना आत्मीयैः राजभिः पितृभूतैः (पूर्वजैः सह आत्मानं) विनोदयति किम् ?

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् स्रग्धरा छन्दः अस्ति। तल्लक्षणमिदं –

''म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्॥''

पुनश्चात्र उदात्तालङ्कारो विद्यते।

सुमन्त्रः – (सशोकम्)

नरपतिनिधनं भवत्प्रवासं भरतविषादमनाथतां कुलस्य।
बहुविधमनुभूय दुष्प्रसह्यं गुण इव बह्वपराद्धमायुषा मे॥ १८॥

प्रसङ्गः – सुमन्त्रः रामं वदति यत् एतावत् कष्टे सति अहम् इदानीं पर्यन्तं जीवामि इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – नरपतिनिधनं, भवत्प्रवासं, भरतविषादं, कुलस्य अनाथतां, बहुविधं दुष्प्रसह्यम् अनुभूय मे आयुषा गुण इव बहु अपराद्धम्।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – नरपतिनिधनं = राज्ञो देहावसानं, भवत्प्रवासं = भवतां त्रयाणां वनयात्रां, भरतविषादं = भरतस्य भवत्प्रवासादिनिमित्तं खेदं, कुलस्य = रघुवंशस्य, अनाथताम् = अशरणतां, बहुविधं = नानारूपं, दुष्प्रसह्यं = कृच्छ्रसोढव्यं कष्टम्, अनुभूय = अनुभवं कृत्वा, मे = मम, आयुषा = जीवितेन, गुण इव = चिरानुभूतनानाप्रकारप्रमोदरूपेण, बहु अपराद्धमिव = अनल्प उपघातः कृत एव।

(ख) भावार्थः – राज्ञः दशरथस्य मृत्युं, भवतां त्रयाणां निर्वासनं (वनगमनं), भरतस्य भवत्प्रवासादि निमित्तं विषणातां (खेदं) रघुवंशस्य अशरणतां च बहुप्रकारकं कृच्छ्रेण सोढव्यं दुःखम् अनुभवं कृत्वा मम (सुमन्त्रस्य) जीवितेन चिरंजीवित्वलक्षणे नितरां कृतापराधम् इव अहं मन्ये।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् पुष्पिताग्रा छन्दः अस्ति।

पुनश्चात्र लेशालङ्कारः अस्ति।

सीता – रोदन्तं अय्यउत्तं पुणो वि रोदावीअदि तादो। [रुदन्तमार्यपुत्रं पुनरपि रोदयति तातः।]

राम – मैथिलि ! एष व्यवस्थापयाम्यात्मानं। वत्स ! लक्ष्मण ! आपस्तावत्।

लक्ष्मणः – यदाज्ञापयत्यार्यः।

भरतः – आर्य ! न खलु न्यायं। क्रमेण शुश्रूषयिष्ये। अहमेव यास्यामि। (कलशं गृहीत्वा निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आपः।

रामः – (आचम्य) मैथिलि ! विशीर्यते खलु लक्ष्मणस्य व्यापारः।

सीता – अभ्यउत्त ! णे एदिणा पि सुस्सूसइव्वो ? [आर्यपुत्र ! नन्वेतेनापि शुश्रूषयितव्यः।]

रामः – सुष्ठु खल्विह लक्ष्मणः शुश्रूषयतु। तत्रस्थो मां भरतः शुश्रूषयतु।

भरतः – प्रसीदत्वार्यः।

इह स्थास्यामि देहेन तत्र स्थास्यामि कर्मणा।
नाम्नैव भवतो राज्यं कृतरक्षं भविष्यति॥ १९॥

प्रसङ्गः – भरतः रामस्य शुश्रूषां कर्तुं वने स्थातुमिच्छति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – इह देहेन स्थास्यामि, तत्र कर्मणा स्थास्यामि, भवतः नाम्नैव राज्यं कृतरक्षं भविष्यति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – इह = अत्र, देहेन = शरीरेण, स्थास्यामि = भवन्तं सेवमानं वत्स्यामि। तत्र = अयोध्यायां, कर्मणा = राज्यपालनात्मकेन कर्त्तव्येन, स्थास्यामि = वत्स्यामि। भवतो नाम्नैव = रामस्य राज्यमिति भवन्नामधेयान्वयमात्रेणास्मदायासलेशं विनैवेत्यर्थः, राज्यं कृतरक्षं = सुरक्षितं भविष्यति।

(ख) भावार्थः – अत्र (अहं भरतः) शरीरेण भवतः सेवायां संलग्नो भविष्यामि अयोध्यायां च राज्यपालनकार्येण निवसिष्यामि। तव (रामस्य) नामधेयान्वयमात्रेण कृतपरिपालनं विहितशासनमिति यावत् भविष्यति अर्थात् अस्मदायासलेशं विनैव राज्यं सुरक्षितं भविष्यति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

रामः – वत्स! कैकेयीमातः! मां मैवम्।

> **पितुर्नियोगदहमागतो वनं**
> **न वत्स दर्पान्न भयान्न विभ्रमात्।**
> **कुलं च नः सत्यधनं ब्रवीमि ते**
> **कथं भवान् नीचपथे प्रवर्तते॥ २०॥**

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके स्वर्गस्थ तातस्य विषये रामस्य चिन्ता वर्णिताऽस्ति।

अन्वयः – वत्स अहं पितुः नियोगात् वनम् आगतः। दर्पात् न भयात् न विभ्रमात् न। ते ब्रवीमि नः कुलं च सत्यधनं, भवान् नीचपथे कथं प्रवर्तते?

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – वत्स = तात, अहं = रामः, पितुः = दशरथस्य, नियोगात् = शासनात्, वनम् = अरण्यं, न = नहि, विभ्रमात् = बुद्धिनाशात्, न = नहि, नः = अस्माकं, कुलं = वंशः, च = पुनः, सत्यधनं = सत्यमेव धनं यस्य तत् तथाभूतं, ते = तुभ्यं, ब्रवीमि = तदिदं वस्तुतत्वं त्वां वदामि, एवं स्थिते, भवान् = त्वं, नीचपथे = राज्यस्वीकरणलक्षणपितृनियोगपरित्यागरूपे, कथं = केन कारणेन, प्रवर्त्तते = गन्तुमिच्छसि।

(ख) भावार्थः – स्वर्गगतं राजानं शोचामि। राज्ञा दशरथेन एषः विश्वविलक्षणः आत्मराजस्य भरतस्य अलौकिकगुणः नावलोकितः संसारे एतादृशं गुणसागरं (सुतं) लब्ध्वा पुरुषश्रेष्ठेषु पितृषु यदि देवस्य प्रभुत्वं (अनर्थपर्यवसायिनी देवशक्तिः) तर्हि तदिदं अतिकष्टप्रदायकमेव अस्ति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वंशस्थ छन्दः अस्ति। तल्लक्षणमिदं –

''जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ॥''

सुमन्त्रः – अथेदानीमभिषेकोदकं क्व तिष्ठतु?

रामः – यत्र मे मात्राभिहितं, तत्रैव तावत् तिष्ठतु।

भरतः – प्रसीदत्वार्यः। आर्यः! अलमिदानीं व्रणे प्रहर्तुम्।

> **अपि सुगुण! ममापि त्वत्प्रसूतिः प्रसूतिः**
> **स खलु निभृतधीमांस्ते पिता मे पिता च।**
> **सुपुरुष! पुरुषाणां मातृदोषो न दोषो**
> **वरद! भरतमार्तं पश्य तावद् यथावत्॥ २१॥**

प्रसङ्गः – रामः भरतस्य अभिषेचनं कर्त्तुं सुमन्त्रं वदति तदा भरतः क्षमायाचनां करोति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – सुगुण ! त्वत्प्रसूतिः ममापि प्रसूतिः, स खलु निभृतधीमान् ते पिता मे पिता च, सुपुरुष ! पुरुषाणां मातृदोषः न दोषः, वरद ! आर्तं भरतं तावत् यथावत् पश्य ।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – हे सुगुण = शोभनगुणनिलय, त्वत् प्रसूतिः = त्वदुत्पत्तिवंशी ममापि, प्रसूतिः = ममापि प्रभवः अर्थात् यस्मिन् वंशे भवानुत्पन्नस्तस्मिन्नेवाहमपि, सः = असौ, खलु = निश्चयेन, निभृतधीमान् = अचंचलप्रशस्तबुद्धिः, ते = तव रामस्य, पिता = जनकः, मे = भरतस्यापि, सुपुरुष = शोभनः पुरुषः सुपुरुषस्तत्सम्बुद्धौ हे सुपुरुष, पुरुषाणां = नराणां, मातृदोषः = जननीकृतोऽपराधः, न दोषः = नापराधः, हे वरद = ईप्सितार्थदायिन् । आर्त्तं = पीडायोगिनं, भरतं = कैकेयीसुतं, यथावत् = यर्थार्थं, पश्य = अवलोक्य ।

(ख) भावार्थः – हे शोभनगुणनिलय । त्वदुत्पत्तिवंशः भरतस्यापि प्रभवः अर्थात् यस्मिन् वंशे भवान् उत्पन्नः तस्मिन्नेव वंशे अहं भरतोऽपि उत्पन्नः । अचंचलप्रशस्तबुद्धिः तव (रामस्य) जनकः निश्चयेन मम (भरतस्य) अपि जनकः (आसीत्) । भोः श्रेष्ठजन ! नराणां जननीकृतोऽपराधः नापराधः । हे ईप्सितार्थदायिन् ! पीडायोगिनं भरतं यथार्थम् अर्थात् पूर्ववत् विलोकय ।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् मालिनी छन्दः अस्ति । अत्र परिकरः अलंकारः अस्ति ।

सीता – अय्यउत्त ! अदिकरुणं मन्तेअइ भरदो । किं दाणि अय्यउत्तेण चिन्तीअदि । [आर्यपुत्र ! अतिकरुणं मन्त्रयते भरतः । किमिदानीमार्यपुत्रेण चिन्त्यते ।]

रामः – मैथिलि !

तं चिन्तयामि नृपतिं सुरलोकयातं
येनायमात्मजविशिष्टगुणो न दृष्टः ।
ईदृग्विधं गुणनिधिं समवाप्य लोके
धिग् भो विधेर्यदि बलं पुरुषोत्तमेषु ॥ २२ ॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके स्वर्गस्थ तातस्य विषये रामस्य चिन्तनं वर्णितमस्ति ।

अन्वयः – सुरलोकयातं तं नृपतिं चिन्तयामि, येन अयम् आत्मजविशिष्टगुणः न दृष्टः । लोके ईदृग्विधं गुणनिधिं समवाप्य, पुरुषोत्तमेषु यदि विधेः बलं (तर्हि) भो धिक् ।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – सुरलोकयातं = स्वर्गगतं, तं नृपतिं = तातमहाराजं, चिन्तयामि = शोचामि, येन = नृपतिना, अयम् = एषः, आत्मजविशिष्टगुणः = स्वपुत्रेषु चतुर्षु मध्ये विशिष्टगुणः, न दृष्टः = विशिष्टगुणवत्वेन रूपेण न प्रत्यक्षितः । लोके = संसारे, ईदृग्विधम् = एवं प्रकारं, गुणनिधिं = गुणाकरं, पुत्रं, समवाप्य = लब्ध्वा, पुरुषोत्तमेषु = पुरुषश्रेष्ठेषु पितृषु, (यदि = चेत्), विधेः = बलं दैवशक्तिः, अनर्थपर्यवसायिनी, तर्हि धिग्, भोः = तदिदम्, अतिनिन्दित मेवास्ति ।

(ख) भावार्थः – स्वर्गगतं राजानं शोचामि । राज्ञा दशरथेन एषः विश्वविलक्षणः आत्मजस्य भरतस्य अलौकिकगुणः नावलोकितः । संसारे एतादृशं गुणसागरं (सुतं) लब्ध्वा पुरुषश्रेष्ठेषु पितृषु यदि देवस्य प्रभुत्वं (अनथपर्यवसायिनी देवशक्तिः) तर्हि तदिदम् अतिकष्टप्रदायकमेव अस्ति ।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलका छन्दः अस्ति । तल्लक्षणमिदं –

"उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ॥"

वत्स ! कैकेयीमातः !

यत्सत्यं परितोषितोऽस्मि भवता निष्कल्मषात्मा भवां–

स्त्वद्वाक्यस्य वशानुगतोऽस्मि भवतः ख्यातैर्गुणैर्निर्जितः।
किन्त्वेतन्नृपतेर्वचस्तदनृतं कर्तुं न युक्तं त्वया
किञ्चोत्पाद्य भवद्विधं भवतु ते मिथ्याभिधायी पिता॥ २३॥

प्रसङ्गः - प्रस्तुतश्लोके रामः भरतं वदति यत् तातस्य वचनं सत्यं कर्तुं यत् "भरतः नृपः भवेत्" राज्यं भवता स्वीकर्त्तव्यम् इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः - भवता यत्सत्यं परितोषितः अस्मि, भवान् निष्कल्मषात्मा, ख्यातैः भवतः गुणैः निर्जितः त्वद्वाक्यस्य वंशानुगतः अस्मि। किन्तु एतत् नृपतेः वचः तत् त्वया अनृतं कर्तुं न युक्तं, किंच भवद्विधम् उत्पाद्य ते पिता मिथ्याभिधायी भवतु।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - भवता = त्वया, यत्सत्यं = वस्तुतः, परितोषितः = परितोषं प्रापितः, अस्मि = भवामि, भवान् = त्वं, निष्कल्मषात्मा = निष्पापबुद्धिः, ख्यातैः = लोकेऽसाधारणतया, प्रसिद्धिवाग्भिः, भवतः = त्वत्तः, गुणैः = सौजन्यसारल्यादिभिः, निर्जितः = अधः कृतः, त्वद्वाक्यस्य = त्वदीयवचनस्य, वंशानुरागः = वश्यः, सन्ननुगामी अस्मि = भवामि। किन्तु = किंच, एतत् = राज्ये त्वमभिषेक्तव्यः, इतीदं नृपतेः = राज्ञः, वचः = वचनं, तत् = पूर्वोक्तं वचनं, त्वया = भवता, अनृतम् = असत्यं, कर्त्तुं = विधातुं, न = नहि, युक्तम् = उचितं, किंच भवद्विधं = त्वत्सदृशं, पुत्रम्, उत्पाद्य = जनयित्वा, ते = तव, पिता = जनकः, मिथ्याभिधायी = अनृतवादी भवतु किम्? मिथ्याभिधायी मा भवतु।

(ख) भावार्थः - (हे भरत! अहं) त्वया परितोषं प्रापितः भवामि। (एतत्) यत् त्वं निष्पापबुद्धिः। तव प्रसिद्धैः सारल्यसौजन्यादिभिः गुणैः पराजितः। अतः त्वदीयवचनस्य वश्यः सन् अनुगामी भवामि। परन्तु राज्ञः दशरथस्य राज्ये भरतोऽभिषेक्तव्यः इति पूर्वोक्तं वचनं भवत्या असत्यं विधातुं नोचितम्। अपरं च तव जनकः त्वत् सदृशं पुत्रं जनयित्वा अनृतवादी (कथं) जायताम्?

विशेषः - श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितं छन्दः अस्ति।

भरतः -

यावद् भविष्यति भवन्नियमावसानं
तावद् भवेयमिह ते नृप! पादमूले।

रामः -

मैवं नृपः स्वसुकृतैरनुयातु सिद्धिं
मे शापितो न परिरक्षसि चेत् स्वराज्यम्॥ २४॥

प्रसङ्गः - भरतः तपोवने एव स्थातुमिच्छति किन्तु रामः स्वकीयं शापितः ददाति यत् सः अयोध्यां गत्वा राज्यं स्वीकुर्यात् इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः - नृप! यावत् भवन्नियमावसानं भविष्यति तावत् अहं ते पादमूले भवेयम्। मैवं नृपः स्वसुकृतैः सिद्धिं यातु चेत् स्वराज्यं न परिरक्षसि मे शापितः असि।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - नृप = हे राजन्, यावत्कालं, भवन्नियमावसानं = भवद्व्रतसमाप्तिः, भविष्यति, तावत्कालपर्यन्तं चतुदर्शवर्षं यावत्, इह = अत्रैव वने, ते = तव, पादमूले = चरणसमीपे, भवेयं = तिष्ठयेम्। मैवं = मा एवं वादी, नृपः = तातपादः, स्वसुकृतैः = स्वसत्यवादित्वादिजनितपुण्यैः, सिद्धिं, यातु = लभतां, चेत्स्वस्य = पितृप्रदत्तत्वात्तवैव राज्यं, न परिरक्षसि = पालयसि, तर्हि मे = मत्सम्बन्धेन, शापितोऽसि = अभिशप्तो भविष्यसि।

(ख) भावार्थः - (भरतः वदति) राजन्! यावत् कालेन तव नियमस्य वनवासव्रतस्य समाप्तिः भविष्यति

तावत्कालपर्यन्तं चतुर्दशवर्षाणि यावत् अत्रैव वने तव चरणसमीपे तिष्ठेयम्। (तदा रामः वदति) मा एवं वद। जनकः दशरथः स्वसत्यवादित्वादिजनितपुण्यैः स्वर्गसुखं लभताम्। यदि पितृप्रदत्तत्वात्तवैव निजराजकर्त्तव्यं न पालयसि तर्हि मत्सम्बन्धेन अभिशप्तोऽसि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलका छन्दः अस्ति।

भरतः – हन्त! अनुत्तरमभिहितम्। भवतु, समयस्ते राज्यं परिपालयामि।

रामः – वत्स! कः समयः?

भरतः – मम हस्ते निक्षिप्तं तव राज्यं चतुर्दशवर्षान्ते प्रतिग्रहीतुमिच्छामि।

रामः – एवमस्तु।

भरतः – आर्य! श्रुतम्? आर्ये! श्रुतम्? तात्! श्रुतम्?

सर्वे – वयमपि श्रोतारः।

भरतः – आर्य! अन्यमपि वरं हर्तुमिच्छामि।

रामः – वत्स! किमिच्छसि? किमहं ददामि? किमहमनुष्ठास्यामि?

भरतः –

पादोपभुक्ते तव पादुके मे एते प्रयच्छ प्रणताय मूर्ध्ना।
यावद् भवानेष्यति कार्यसिद्धिं तावद् भविष्याम्यनयोर्विधेयः॥ २५॥

प्रसङ्गः – भरतः रामस्य चरणपादुकां स्वीकृत्य अयोध्यां गन्तुमिच्छति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – तव पादोपभुक्ते एते पादुके मूर्ध्ना प्रणताय मे प्रयच्छ, यावद् भवान् कार्यसिद्धिम् एष्यति तावद् अनयोः विधेयः भविष्यामि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – तव = ते, पादोपभुक्ते = चरणाभ्यां व्यवहृते, एते = पुरोदृश्यमाने, पादुके = काष्ठनिर्मिते पादत्राणे, मूर्ध्ना = शिरसा, प्रणताय = प्रणमते, मे = मह्यं, प्रयच्छ = देहि। यावद् = यावताकालेन, भवान् = त्वं, कार्यसिद्धिं = वनवासव्रतरूपस्य कार्यसमाप्तिम्, एष्यति = करिष्यति, तावत् = तावत्कालपर्यन्तम्, अनयोः पादुकयोः, विधेयः = आज्ञाकारी, भविष्यामि = स्थास्यामि।

(ख) भावार्थः – ते चरणाभ्यां व्यवहृते दृश्यमाने काष्ठनिर्मिते पादत्राणे शिरसा अवनताय मह्यं देहि। यावता कालेन त्वं वनवासव्रतरूपस्य कार्यस्य सिद्धिं पूर्णं कृत्वा (निष्पन्नताम्) आगमिष्यति तावत् कालपर्यन्तं पादुकयोः आज्ञाकरितां विधास्यामि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् इन्द्रवज्रा छन्दः अस्ति।

रामः – (स्वगतं) हन्तः भो!

सुचिरेणापि कालेन यशः किञ्चिन्मयार्जितम्।
अचिरेणैव कालेन भरतेनाद्य सञ्चितम्॥ २६॥

प्रसङ्गः – रामः मनसि चिन्तयति यत् अहं तु चतुर्दशवर्षादनन्तरं यशसः पात्रं भविष्यामि किन्तु भरतः तु अद्यैव यशस्वी संजातः इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – मया सुचिरेण अपि कालेन किंचित् यशः अर्जितम् अद्य भरतेन अचिरेण एव कालेन (तत्) सञ्चितम्।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि – मया = रामेण, सुचिरेणाऽपि, कालेन = समयेन, किंचिदेव = स्वल्पमेव, यशः = कीर्तिः, अर्जितं = सम्पादितं। भरतेन अद्य = सम्प्रति, अचिरेण कालेन = अतिशीघ्रतया, तद्यशः = संचितम् = अर्जितम्।

(ख) भावार्थः – रामेण अतिदीर्घेण अपि समयेन स्वल्पं कीर्तिः सङ्गृहीता। सम्प्रति कैकेयीतनयेन भरतेन अत्यल्पेन एव समयेन महत् यशः सम्प्राप्तम्।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

सीता – अय्यउत्त! णं दीपदि खु पुडमजाअणं भरदस्स। [आर्यपुत्र! ननु दीयते खलु प्रथमयाचनं भरताय।]

रामः – तथास्तु। वत्स! गृह्यताम्। (पादुके अर्पयति)

भरतः – अनुगृहीतोऽस्मि। (गृहीत्वा) आर्य! अत्राभिषेकोदकमावर्जयितुमिच्छामि।

रामः – तात! यदिष्टं भरतस्य तत् सर्वं क्रियताम्।

सुमन्त्रः – यदाज्ञापयात्यायुष्मान्।

भरतः – (आत्मगतं) हन्तः भोः!

श्रद्धेयः स्वजनस्य पौररुचितो लोकस्य दृष्टिक्षमः
स्वर्गस्थस्य नराधिपस्य दयितः शीलान्वितोऽहं सुतः।
भ्रातॄणां गुणशालिनां बहुमतः कीर्त्तेर्महद् भाजनं
संवादेषु कथाश्रयो गुणवतां लब्धप्रियाणां प्रियः॥ २७॥

प्रसङ्गः – भरतः रामस्य चरणपादुकां प्राप्य आत्मानं कृतार्थं चिन्तयति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – अहं स्वजनस्य श्रद्धेयः पौररुचितः लोकस्य दृष्टिक्षमः स्वर्गस्थस्य नराधिपस्य दयितः शीलान्वितः सुतः, गुणशालिनां भ्रातॄणां बहुमतः महत्कीर्त्तेः भाजनं, गुणवतां संवादेषु कथाश्रयः लब्धप्रियाणां प्रियः (जातः)।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि – अहं = भरतः, स्वजनस्य = निजबन्धुजनस्य, श्रद्धेयः = विश्वासभाजनं, जातः = पौररुचितः, पौराणां = नागराणां रुचितः इष्टः जातः, लोकस्य दृष्टिक्षमः = दर्शनयोग्यः निष्पापत्वात्, स्वर्गस्थस्य नराधिपस्य = राज्ञः, दयितः = प्रियः, सुतश्च = पुत्रश्च संजातः, शीलान्वितः = शीलेन सद्वृत्तेन = अन्वितः युक्तः, गुणशालिनां = गुणवतां, भ्रातॄणां, बहुमतः = बहुमानविषयः, कीर्त्तेः, महत् = प्रकृष्टं, भाजनं = पात्रं जातोऽस्मि, गुणवतां संवादेषु = गुणशालिनां परस्परालापेषु, कथाश्रयः = प्रस्तावविषयः, लब्धप्रियाणाम् = अधिगतकामानां, प्रियः = पूर्णकामतया प्रीतिपात्रं जातः।

(ख) भावार्थः – भरतः निजबन्धुजनस्य विश्वासभाजनं, नागरिकाणां रुचितः इष्टः जातः, जनानां दर्शनयोग्यः, दिवंगतस्य राज्ञः दशरथस्य प्रियः सुशीलः च पुत्रः सद्गुणसहितानां भ्रातॄणां बहुमानविषयः, यशसः प्रकृष्टं पात्रं जातोऽस्मि। गुणशालिनां परस्परालापेषु प्रस्तावविषयः, अधिगतकामनां प्रीतिपात्रं जातः।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितं छन्दः अस्ति।

रामः – वत्स! कैकेयीमातः! राज्यं नाम मुहूर्तमपि नोपेक्षणीयम्। तस्मादद्यैव विजयाय प्रतिनिवर्ततां कुमारः।

सीता – हं, अज्ज एव गमिस्सदि कुमारो भरदो। [हम्, अद्यैव गमिष्यति कुमारो भरतः।]

रामः – अलमतिस्नेहेन। अद्यैव विजयाय प्रतिनिवर्ततां कुमारः।

भरतः – आर्य अद्यैवाहं गमिष्यामि।

आशावन्तः पुरे पौराः स्थास्यन्ति त्वद्दिदृक्षया।
तेषां प्रीतिं करिष्यामि त्वत्प्रसादस्य दर्शनात्॥ २८॥

प्रसङ्गः – भरतः अयोध्यां गत्वा रामस्य चरणपादुकां नगरवासिनां कृते दर्शयितुमिच्छति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – पुरे पौराः आशावन्तः त्वद्दिदृक्षया स्थास्यन्ति, त्वत्प्रसादस्य दर्शनात् तेषां प्रीतिं करिष्यामि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – पुरे = नगरे, पौराः = नागरिकाः, आशावन्तः = त्वद्दर्शनविषयकाशाशालिनः, त्वद्दिदृक्षया = त्वद्दर्शनेच्छया, वनात् त्वां प्रसाद्यायोध्यामानेष्यामि इति मत्प्रतिज्ञात्पादितकामनया, स्थास्यन्ति = स्थिताः भवेयुः, त्वत्प्रसादस्य = त्वत्प्रसादभूतयोः पादुकयोः, दर्शनात्, तेषां = पौराणां, प्रीतिं करिष्यामि।

(ख) भावार्थः – अयोध्यानिवासिनः भवद्दर्शनेच्छया वनात् भवन्तं प्रसाद्य अयोध्यामानेष्यामीति मत्प्रतिज्ञोत्पादित कामनया स्थिताः भविष्यन्ति। भवत्प्रसादस्वरूपश्चरणपादुकयोः विलोकनात् पौराणां जनानां सन्तुष्टिम् उत्पादयिष्यामि।

विशेषः– अनुष्टुप्छन्दः

सुमन्त्रः – आयुष्मन्! मयेदानीं किं कर्त्तव्यम्?

रामः – तात! महाराजवत् परिपाल्यतां कुमारः।

सुमन्त्रः – यदि जीवामि तावत् प्रयतिष्ये।

रामः – वत्स! कैकेयीमातः! आरुह्यतां ममाग्रतो रथः।

भरतः – यदाज्ञापयत्यार्यः।

(रथमारोहतः)

रामः – मैथिलि! इतस्तावत्। वत्स! लक्ष्मण! इतस्तावत्। आश्रमपदद्वारमात्रमपि भरतस्यानुयात्रं भविष्यामः।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

चतुर्थोऽङ्कः

अथ पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सीता तापसी च)

सीता – अय्ये! उवहारसुमणाइण्णो सम्मज्जिदो अस्समो। अस्समपदविभवो अणुट्ठिओ देवसमुदाआरो। ता जाव अय्यउत्तो ण आअच्छेदि, दाव इमाण बालरुक्खाणं उदअपदाणेण अणुक्कोसइस्स। [आर्ये! उपहारसुमनाकीर्णः समार्जित आश्रमः। आश्रमपदविभवेनानुष्ठितो देवसमुदाचारः। तद् यावदार्यपुत्रो नागच्छति, तावदिमान् बालवृक्षानुदकप्रदानेनानुक्रोधयिष्यामि।]

तापसी – अविग्घं से होदु! [अविघ्नमस्य भवतु।]

(ततः प्रविशति रामः)

रामः – (सशोकं) –

त्यक्त्वा तां गुरुणा मया च रहितां रम्यामयोध्यां पुरी–
मुद्यम्यापि ममाभिषेकमखिलं मत्सन्निधावागतः।
रक्षार्थं भरतः पुनर्गुणनिधिस्तत्रैव सम्प्रेषितः
कष्टं भो! नृपतेर्धुरं सुमहतीमेकः समुत्कर्षति॥१॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुते श्लोके रामः राज्यभारं निर्वोढुं गतस्य भरतस्य विषये चिन्तयति।

अन्वयः – गुरुणा मया च रहितां तां रम्याम् अयोध्यां पुरीं त्यक्त्वा अखिलं मम अभिषेकम् उद्यम्य अपि मत्सन्निधौ आगतः गुणनिधिः भरतः पुनः रक्षार्थं तत्रैव सम्प्रेषितः एकः सुमहतीं नृपतेः धुरं समुत्कर्षति इति कष्टं भो!

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – गुरुणा = तातचरणेन, मया = रामेण, च = पुनः, रहितां = शून्यां, तां, रम्यां = मनोहराम्, अयोध्यापुरीं = त्यक्त्वा = परित्यज्य, अखिलं = सम्पूर्णमपि, मम = रामस्य, अभिषेकं = राज्यसंस्कारविधिम्, उद्यम्य = सप्रयत्नं सम्पाद्य, मत्सन्निधौ = मम समीपे, (इह = वने), आगतः = सम्प्राप्तः, असौ, भरतः = कैकेयीसुतः, गुणानां = भ्रातृप्रेमत्यागादीनां, निधिः = आकरः, तत्रैव = शून्यायामयोध्यायामेव, रक्षार्थं = राज्यपरिपालनाय, सम्प्रेषितः = परावर्त्तितः। स एकः = केवलः, सुमहतीम् = अतिशयगुर्वीं, नृपतेधुरं = राज्यभारं, समुत्कर्षति = समुद्वहति इति कष्टं भोः।

(ख) भावार्थः – पूज्य पित्रा दशरथेन रामेण च शून्यां सुप्रसिद्धां रमणीयाम् अयोध्यानाम्नीं नगरीं विहाय रामस्य सकलं राज्याभिषेकसामग्रीं सयत्नं सम्पाद्य मम समीपे अरण्यम् आगतः असौ कैकेयीपुत्रः भातृप्रेमत्यागादीनाम् आकरः अयोध्यायामेव साम्राज्यपालनाय प्रत्यावर्तितः। एतत् अस्माकं कृते अतीव कष्टप्रदमस्ति यत् सः भरतः एकाकी एव नृपस्य राज्यभारं समुद्वहति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितं छन्दः अस्ति।

(विमृश्य) ईदृशमेतत्। यावदिदानीमीदृशशोकविनोदनार्थमवस्थाकुटुम्बिनीं मैथिलीं पश्यामि। तत् क्व नु खलु गता वैदेही। (परिक्रम्यावलोक्य) अये इमानि खलु प्रत्यग्राभिषिक्तानि वृक्षमूलानि अदूरगतां मैथिलीं सूचयन्ति। तथाहि –

भ्रमति सलिलं वृक्षावर्ते सफेनमवस्थितं
तृषितपतिता नैते क्लिष्टं पिबन्ति जलं खगाः।
स्थलमभिपतन्त्यार्द्राः कीटा बिले जलपूरिते

नववलयिनो वृक्षा मूले जलक्षयरेखया ॥ २ ॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके वर्ण्यते यत् सीता सद्य एव पादपेषु जलसिञ्चनं कृत्वा गता एवं रामः चिन्यति।

अन्वयः – सलिलं वृक्षावर्ते अवस्थितं सफेनं भ्रमति, तृषितपतिताः एते खगाः क्लिष्टं जलं न पिबन्ति, बिले जलपूरिते आर्द्राः कीटाः स्थलम् अभिपतन्ति, वृक्षा मूले जलक्षयरेखया नववलयिनः (सन्ति)।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – सलिलं = जलं, वृक्षावर्ते = पादपालवाले, अवस्थितं = भूम्यन्तरप्रविष्टं, सफेनं = फेनसहितं, भ्रमति = चलति, तृषिताः = पिपासिताः, पतिताः = जलमवलोक्य पादपतलसमागताः, एते खगाः = विहंगमाः, क्लिष्टं = कलुषं, जलं = सलिलं, न = नहि, पिबन्ति, बिले = गर्त्रे, जलपूरिते = सलिलपूर्णे, आर्द्राः = जलक्लिन्नाः, कीटाः, स्थलं = शुष्कप्रदेशम्, अभिपतन्ति = जलप्लावनमसहमानाः धरांशमन्यमुपसर्पन्ति, वृक्षाः = द्रुमाः, मूले = मूलभागे, जलक्षयरेखया = सलिलक्षयनिमित्तया रेखया, नववलयिनः = वलयाकारनूतनरेखावन्तः दृश्यन्ते।

(ख) भावार्थः – जलं वृक्षाणाम् आवर्ते भुमियुक्ते आलबाले भूम्यन्तरप्रविष्टं फेनयुक्तं चलति। जलमवलोक्य पादपतलमागताः पिपासिताः विहङ्गमाः मालिनं जलं नहि पिबति। सलिलपूर्णे गर्ते जलक्लिन्नाः कीटाः शुष्कप्रदेशमभिगच्छति। सलिललेशोषादुत्पन्नलेखया पादपाः मूलदेशे वलयाकार नूतनरेखा दृश्यते।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् हरिणी छन्दः अस्ति।

पुनश्चात्र स्वभावोक्तिरलंकारः अस्ति।

(विलोक्य) अये! इयं वैदेही। भोः! कष्टम्।

योऽस्याः करः श्राम्यति दर्पणेऽपि स नैति खेदं कलशं वहन्त्याः।
कष्टं वनं स्त्रीजनसौकुमार्यं समं लताभिः कठिनीकरोति ॥ ३ ॥

प्रसङ्गः – तपोवने कोमलाङ्गिसीतायाः कठोरपरिश्रमं दृष्ट्वा रामः यत् चिन्तयति तत् अस्मिन् श्लोके वर्णितमस्ति।

अन्वयः – यः अस्याः करः दर्पणेऽपि श्राम्यति, सः कलशं वहन्त्याः खेदं न एति, कष्टं वनं लताभिः समं स्त्रीजनसौकुमार्यं कठिनीकरोति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – यः अस्याः = सीतायाः, करः = बाहुः, दर्पणेऽपि = स्वमुखालंकरणार्थे, लघुमधुकुरधारणेऽपि, श्राम्यति = आयासमनुभवति, सः = असौ करः, कलशं = जलपूर्णं घटं, बहन्त्या = वृक्षसिंचनाय धारयन्तया, खेदं = श्रमं, न = नहि, एति = प्राप्नोति, कष्टं = खेदावहं, यत्, वनम् = अरण्यं, लताभिः = वने जाताभिः वल्लीभिः, समं = सहैव, यदा समं = समानं, स्त्रीजनसौकुमार्यं = ललनास्वभावसुलभमार्दवं, कठिनीकरोति = फर्फशतां कष्टसहनशील्यां विदधाति।

(ख) भावार्थः – अस्याः सीतायाः यः हस्तः पूर्वं स्वमुखालङ्कारणार्थे लघुदर्पणधारणेऽपि श्रान्तः भवति स्म सः एव हस्त जलपूर्णं घटं वृक्षसेचनाय धायन्त्या श्रमं नहि प्राप्नोति। खेदावहं यत् अरण्यवल्लीभिः सहैव समानं ललनाजनस्य मार्दवं सर्वविधायाससहनशीलं विद्धाति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् उपाजतिछन्दः अस्ति।

(उपेत्य) मैथिलि! अपि तपो वर्धते?

सीता – हं अय्यउत्तो। जेदु अय्यउत्तो [हम्, आर्यपुत्रः! जयत्वार्यपुत्रः।]

रामः – मैथिलि! यदि ते नास्ति धर्मविघ्नः, आस्यताम्।

सीता – जं अय्यउत्तो आणवेदि। (उपविशति) [यदार्यपुत्र आज्ञापयति।]

रामः – मैथिलि! प्रतिवचनार्थिनीमिव त्वां पश्यामि। किमिदम्?

सीता – सोअसुण्णहिअअस्स विअ अय्यउत्तस्स मुहाओ। किं एदं। [शोकशून्यहृदयस्येवार्यपुत्रस्य मुखरागः। किमेतत्?]

रामः – मैथिलि! स्थाने खलु कृता चिन्ता –

कृतान्तशल्याभिहते शरीरे तथैव तावद्धृदयव्रणो मे।
नानाफलाः शोकशराभिघातस्तत्रैव तथैव पुनः पतन्ति॥४॥

प्रसङ्गः – सीता यदा रामं वदति यत् अद्य भवान् बहु खिन्नः दृश्यते तदा रामः सीतां प्रति कारणं वदति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – कृतान्तशल्याभिहिते मे शरीरे हृदयव्रणः तावत् तथैव (वर्तते), नानाफलाः शोकशराभिघाताः तत्रैव तथैव पतन्ति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – कृतान्तस्य =यमस्य, शल्यैः = अल्पवद्व्यथाहेतुना, कालेनाभिहते, मे = मम, शरीरे = देहे, हृदयव्रणः = पितृवियोगशोकलक्षणो मानसिकः खेदः, तथैव = तावद्, यथापूर्वस्थ एव वर्तते, तथा हि नानाफलानि = राज्यभ्रंशवनवासपितृमरणादीनि येषां ते अनेकविधदुःखकारिणः, नानाफलाः = अनेकबाणाग्रसमुत्था, शराणां = बाणानाम्, अभिघाताः = प्रहाराः, तत्रैव = तस्मिन्नेव स्थाने, तथैव = तद्वदेव, पुनः पतन्ति = पुनरायान्ति।

(ख) भावार्थः – दैवस्य तीक्ष्णबाणेन आहते मम देहे पितृवियोगशोकलक्षणो मानसिकः खेदः पूर्ववत् एव तथापि राज्यभ्रंशवनवासिपितृमणादीनि अनेकविधदुःखकारिणः अनेके बाणाग्रसमुत्थाः बाणानां प्रहाराः तस्मिन्नेव स्थाने तदेव भूयः आयान्ति।

विशेषः– रूपकालङ्कारः, उपजातिछन्दः

सीता – अय्यउत्तस्स को विअ हन्दावो। [आर्यपुत्रस्य क इव सन्तापः?]

रामः – श्वस्तत्रभवतस्तातस्यानुसंवत्सरश्राद्धविधिः। कल्पविशेषेण निर्वपनक्रियामिच्छन्ति पितरः। तत् कथं निर्वर्तयिष्यामीत्येतच्चिन्त्ये। अथवा –

गच्छन्ति तुष्टिं खलु येन केन त एव जानन्ति हि तां दशां मे।
इच्छामि पूजां च तथापि कर्तुं तातस्य रामस्य च सानुरूपम्॥५॥

प्रसङ्गः – अनेन श्लोकमाध्यमेन रामः सीतां वदति यत् श्वः महाराजदशरथस्य संवत्सरश्राद्धविधिः कर्त्तव्या इति वर्णितमस्ति।

अन्वयः – येन केन खलु (पितरः) तुष्टिं गच्छन्ति, हि ते एव मे तां दशां जानन्ति, तथापि तातस्य रामस्य च सानुरूपं पूजां कर्त्तुम् इच्छामि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – येन केन = स्वदशानुरूपेण, खलु = निश्चयेन, पितरः, तुष्टिं = तृप्तिं, गच्छन्ति = यान्ति, हि = यतः, ते = पितरः, मे = मम, तां = ममेयं दशां, जानन्त्येव = अवबोधयन्त्येव, तथापि = पुनरपि, तातस्य = पितुः, रामस्य = मम च, सानुरूपाम् = अनुगतां रूपमित्यनुरूपां योग्यां, पूजां = श्राद्धक्रियां, कर्त्तुं = विधातुम्, इच्छामि = वाञ्छामि।

(ख) भावार्थः – येन केन प्रकारेण यथोपलब्धसामग्रीभिः पितरः तुष्टिं यास्यन्ति यतः ते पितरः मम रामस्य इमाम् अरण्यवासकालिकीम् अवस्थां विदन्ति एव। पुनरपि पूज्यपितुः आत्मनः च यथोचितं श्राद्धक्रियां विधातुम् अभिलषामि।

विशेष: – अस्मिन् श्लोके उपजातिछन्द: अस्ति।

सीता – अय्यउत्त ! णिव्वत्तइस्सिदि संद्धं भरदो रिद्धीए, अवत्थाणुरूवं फलोदएण वि अय्यउत्तो। एदं तादस्य बहुमदअरं भविस्सदि। [आर्यपुत्र! निर्वर्तयिष्यति श्राद्धं भरत श्रद्धया, अवस्थानुरूपं फलोदकेनाप्यार्यपुत्र: । एतद् तातस्य बहुमततरं भविष्यति।]

राम: – मैथिलि !

फलानि दृष्ट्वा दर्भेषु स्वहस्तरचितानि न:।
स्मारितो वनवासं च तातस्तत्रापि रोदिति॥६॥

प्रसङ्ग: – राम: सीतां वदति यद्यपि अहं तातस्य श्राद्धक्रियां वने स्वकीयं सामर्थ्यानुसारम् एव करिष्यामि तथापि तात: अस्माकम् अरण्यवासं दृष्ट्वा रोदनं करिष्यति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वय: – दर्भेषु न: स्वहस्तरचितानि फलानि दृष्ट्वा तात: वनवासं स्मारित: तत्रापि च रोदिति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – दर्भेषु = कुशेषु, न तु सौवर्णादिपात्रेषु, न: = अस्माकं, स्वहस्तरचितानि = निजकरन्यस्तानि फलानि, दृष्ट्वा = विलोक्य, तातो वनवासम् = अस्माकमरण्यवासं, स्मारित: = स्मृतिमुपगत:, तथापि = स्वर्गेऽपि, रोदिति = रोदिष्यति।

(ख) भावार्थ: – कुशेषु न तु सौवर्णादिपात्रेषु अस्माकं निजकरन्यस्तानि फलानि अवलोक्य पिता दशरथ: अस्माकमरण्यवासं स्मृतिपथमानीय स्वर्गेऽपि रोदिष्यति।

विशेष: – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्द: अस्ति।

(तत: प्रविशति परिव्राजकवेषो रावण:)

रावण: – एष भो: !

नियतमनियतात्मा रूपमेतद् गृहीत्वा,
खरवधकृतवैरं राघवं वञ्चयित्वा।
स्वरपदपरिहीणां हव्यधारामिवाहं,
जनकनृपसुतां तां हर्तुकाम: प्रयामि॥७॥

प्रसङ्ग: – रावण: तपोवने सीताया: अपहरणं कर्त्तुम् आगच्छति – इत्यत्र वर्णितमस्ति महाकविना भासमहोदयेन।

अन्वय: – अनियतात्मा अहम् एतद्रूपं गृहीत्वा नियतं खरवधकृतवैरं राघवं वंचयित्वा तां जनकनृपसुतां स्वरपदपरिहीणां हव्यधाराम् इव हर्तुकाम: प्रयामि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अनियमात्मा = अजितेन्द्रिय:, अहम्, एतद् रूपं = परिव्राजकवेषं, गृहीत्वा, नियतं = जितेन्द्रियं, राघवं = रामं, वञ्चयित्वा = कांचनमृगमायया अन्यत्र गमयित्वा, तां = राघवविरहितां, जनकनृपसुतां = सीतां, स्वरपदपरिहीणां = स्वरपदविभागरहितां, स्वरपददुष्टमन्त्रोच्चारणपूर्वं देवेभ्यो दीयमानामित्यर्थ:, हव्यधारामिव = हविराज्यं तस्य धारामिव, हर्त्तुकाम: = हरणेच्छु:, सन् = प्रयामि = गच्छामि।

(ख) भावार्थ: – अजितेन्द्रिय: अहं रावण: परिव्राजकवेषं धृत्वा जितेन्द्रियं रामं काञ्चनमृगमायया अन्यत्र गमयित्वा स्वरपददृष्टमन्त्रोच्चारणपूर्वं हविराज्यं धारमिव राघवविरहितां मिथिलानरेशस्य पुत्रीं सीतां हरणेच्छु: गच्छामि।

विशेष: – श्लोकेऽस्मिन् मालिनीछन्द: अस्ति। पुनश्चात्र उपमालंकार: अस्ति।

(परिक्रम्याधो विलोक्य) इदं रामस्याश्रमपदद्वारम्। यावदवतरामि। (अवतरति) यावदहमप्यतिथिसमुदाचारमनुष्ठास्यामि। अहमतिथिः। कोऽत्र भोः ?

रामः – (श्रुत्वा) स्वागतमतिथये।

रावणः – साधु विशेषितं खलु रूपं स्वरेण।

रामः – (विलोक्ये) अये भगवान् भगवन् अभिवादये।

रावणः – स्वस्ति।

रामः – भगवन् एतदासनमास्यतां।

रावणः – (आत्मगतं) कथमाज्ञप्त इवास्म्यनेन। (प्रकाशं) बाढम्। (उपविशति)।

रामः – मैथिलि ! पाद्यमानय भगवते।

सीता – जं अय्यउत्तो आणवेदि। (निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आवो। [यदार्यपुत्र आज्ञापयति। इमा आपः।]

रामः – शुश्रूषय भगवन्तम्।

सीता – जं अय्यउत्तो आणवेदि। [यदार्यपुत्र आज्ञापयति।]

रावणः – (मायाप्रकाशनपर्याकुलो भूत्वा।) भवतु भवतु।

इयमेका पृथिव्यां हि मानुषीणामरुन्धती।
यस्या भर्तेति नारीभिः सत्कृतः कथ्यते भवान्॥८॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोके रावणः स्वकीयमायायाः प्रकाशनं न भवेत् तन्निमित्तं स्वसेवाकार्यं वारयति इति वर्णितमस्ति।

अन्वयः – इयं हि पृथिव्यां मानुषीणाम् एका अरुन्धती, यस्याः भर्ता इति भवान् नारीभिः सत्कृतः कथ्यते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – इयम् = एषा, हि = निश्चयेन, पृथिव्यां = भूपृष्ठे, मानुषीणां = मानवीनां, एका = अद्वितीया, अरुन्धती = अरुन्धती तुल्या, अरुन्धती नाम वशिष्ठधर्मपत्नी स्वपातिव्रत्यप्रभावेण सप्तर्षिमध्ये वसति, इह तत्प्रयोगः पतिव्रतासामान्यपरा। यस्याः = सीतायाः, भर्त्ता = स्वामी, इति = हेतोः, भवान् = त्वं, नारीभिः = स्त्रीभिः सत्कृतः = पूजितः, सन् कथ्यते = वर्ण्यते।

(ख) भावार्थः – भुवि मानवीनां मध्ये निश्चयेन एषा अद्वितीया अरुन्धती तुल्या पतिव्रता अस्ति। अस्याः सीतायाः स्वामिहेतोः भवान् वनिताभिः पूजितः एवं वर्ण्यते।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

रामः – तेन हि आनय, अहमेव शुश्रूषयिष्ये।

रावणः – अयि छायां परिहृत्य शरीरं न लङ्घयामि। वाचानुवृत्तिः खल्वतिथिसत्कारः। पूजितोऽस्मि। आस्यताम्।

रामः – बाढम्। (उपविशति)

रावणः – (आत्मगतं) यावदहमपि ब्राह्मणसमुदाचारमनुष्ठामि।

(प्रकाशं) भोः! काश्यपगोत्रोऽस्मि। साङ्गोपाङ्गं वेदमधीये, मानवीयं धर्मशास्त्रं, माहेश्वरं, योगशास्त्रं, बार्हस्पत्यमर्थशास्त्रं, मेधातिथेर्न्यायशास्त्रं, प्राचेतसं श्राद्धकल्पं च।

रामः – कथं कथं श्राद्धकल्पमिति ?

रावणः – सर्वाः श्रुतीरतिक्रम्य श्राद्धकल्पे स्पृहा दर्शिता। किमेतत् ?

रामः – भगवन्! भ्रष्टायां पितृमत्तायामागम इदानीमेषः।

रावणः – अलं परिहृत्य। पृच्छतु भवान्।

रामः – भगवन्! निर्वपनक्रियाकाले केन पितॄंस्तर्पयामि ?

रावणः – सर्वं श्रद्धया दत्तं श्राद्धम्।

रामः – भगवन्! अनादरतः परित्यक्तं भवति विशेषार्थं पृच्छामि।

रावणः – श्रूयताम्। विरूढेषु दर्भाः औषधीषु तिलाः, कलायं शाकेषु, मत्स्येषु महाशफाराः, पक्षिषु वाध्रीणसः, पशुषु गौः खड्गो वा इत्येते मानुषाणां विहिताः।

रामः – भगवन्! वा शब्देनावगतमन्यदप्यस्तीति।

रावण – अस्ति प्रभावसम्पाद्यम्।

रामः – भगवन्! एषः एव मे निश्चयः।

उभयस्यास्ति सान्निध्यं यद्येतत् साधयिष्यति।
धनुर्वा तपसि श्रान्ते श्रान्ते धनुषि वा तपः॥९॥

प्रसङ्गः – रामः स्वकीयतातस्य सम्यक्रीत्मा श्राद्धं कर्तुमिच्छति। सः विप्ररूपधारिणं रावणं वदति यत् तपसा बलेन वा अहं तातस्य विधिपूर्वकं श्राद्धं सम्पादितुमिच्छामि इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – उभयस्य सान्निध्यम् अस्ति यदि एतत् साधयिष्यति, तपसि श्रान्ते वा धनुः धनुषि वा तपः (साधयिष्यति)।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – उभयस्य = साधकद्वयस्य, सान्निध्यं = मयि सन्निधित्वम्, अस्ति, एतत् = उभयं, यदि, साधयिष्यति = प्रभावसम्पाद्यं सम्पादयिष्यति चेत्, सम्पादयित्वित्यर्थः। तपसि श्रान्ते = अतिमात्रविनियुक्ते सति, धनुर्वा = अर्थात् प्रभावसंपाद्यं, सम्पादयिष्यति, धनुषि श्रान्ते = अतिमात्रविनियुक्ते सति, तपः = तपश्चरणं वा प्रभावसंपाद्यं साधयिष्यति।

(ख) भावार्थः – उभयं प्रभावसम्पाद्यं साधकद्वयस्य मयि सन्निधित्वम् अस्ति। तपश्चयार्याम् असफलताया चापः, चापबले प्रभावहीने सति तपोबलं कार्यमिदं पूरयिष्यति इति तात्पर्यः।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

रावणः – सन्ति। हिमवति प्रतिवसन्ति।

रामः – हिमवतीति। ततस्ततः।

रावणः – हिमवतः सप्तमे शृङ्गे प्रत्यक्षस्थाणुशिरः पतितगङ्गाम्बुपायिनो वैदूर्यश्यामपृष्ठाः पवनसमजवाः काञ्चनपार्श्वा नाम मृगाः, यैर्वैखानसबालखिल्यनैमिशीयादयो महर्षयश्चिन्तितमात्रोपस्थितविपन्नैः श्राद्धान्य-भिवर्धयन्ति।

तैस्तर्पिताः सुतफलं पितरो लभन्ते
हित्वा जरां खमुपयान्ति हि दीप्यमानाः।
तुल्यं सुरैः समुपयान्ति विमानवास-

मावर्तिभिश्च विषयैर्न बलाद् ध्रियन्ते ॥१०॥

प्रसङ्गः – अत्र रावणः रामं वदति यत् यदि पुत्रः विधिपूर्वकं पितर्णीं श्राद्धकार्यं सम्पादयति तर्हि पितरः स्वर्गलोकं गत्वा देवताभिः सह निवसन्ति।

अन्वयः – तैः तर्पिताः पितरः सुतफलं लभन्ते, हि जरां हित्वा दीप्यमानाः खम् उपयान्ति, सुरैः तुल्यं विमानवासं समुपयान्ति आवर्त्तिभिश्च विषयैः च बलात् न ध्रियन्ते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – तैः = कांचनपार्श्वमृगैः, तर्पिताः = सन्तुष्टाः, पितरः पितृगणाः, सुतफलं = पुत्रजन्मप्रयोजनं, लभन्ते = प्राप्नुवन्ति, हि = निश्चयेन, दीप्यमानाः = तेजसा भ्राजमानाः, जरां = वृद्धत्वं, हित्वा = परित्यज्य, खं = स्वर्गम्, उपयान्ति = गच्छन्ति, सुरैः = देवैः, तुल्यं = सदृशं, विमानवासं = व्योमयानवासं, समुपयान्ति = लभन्ते। च = पुनः, आवर्तिभिः = जन्ममरणभ्रमकारिभिः, विषयैः = पदार्थैः, बलात् = बलपूर्वकं, न ध्रियन्ते = न आकृष्यन्ते।

(ख) भावार्थः – तैः सुवर्णमृगैः सन्तुष्टाः पितृगणाः पुत्रोत्पत्तिप्रयोजनं प्राप्नुवन्ति। ते पितरः निश्चयेन तेजसा राजमानाः वार्धक्यं विहाय स्वर्गलोकं गच्छन्ति। तत्र गत्वा देवैः समानं व्योमयाननिवासं प्राप्नुवन्ति। पुनः जन्ममरणभ्रमकारिभिः आवर्तिभिः पदार्थैः हठात् नहि आकृष्यन्ते अर्थात् ते पितृगणाः सांसारिकबन्धनमुक्ताः भवन्ति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलकाछन्दः अस्ति।

रामः – मैथिलि !

आपृच्छ पुत्रकृतकान् हरिणान् द्रुमांश्च
विन्ध्यं वनं तव सखीर्दयिता लताश्च।
वत्स्यामि तेषु हिमवद्गिरिकाननेषु,
दीप्तैरिवोषधिवनैरुपरञ्जितेषु ॥११॥

प्रसङ्गः – रामः सुवर्णमृगस्यान्वेषणं कर्तुं सीतया सह हिमालयं गन्तुमिच्छति इति अस्मिन् श्लोके कविना वर्णितम्।

अन्वयः – पुत्रकृतकान् हरिणान् द्रुमान् च विन्ध्यं वनं तव दयिताः सखीः लताश्च आपृच्छ, दीप्तैः इव औषधिवनैः उपरञ्जितेषु तेषु हिमवद्गिरिकाननेषु वत्स्यामि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – पुत्रकृतकान् = कृत्रिमपुत्रान्, हरिणान् = मृगान्, द्रुमान् = वृक्षान्, च = पुनः, विन्ध्यं = विन्ध्याख्यपर्वतं, वनं = काननं, तव = भवतः, दयिताः = प्रियाः, सखीः = प्रियवयस्याः, लताः = वल्लरीश्च, आपृच्छ = गमनकालिकामन्त्रणया सम्भावय, दीप्तैरिव = ज्वलदिभरिरव, औषधिवनैहपरञ्जितेषु = ज्योतिष्मल्लताप्रकाशितेषु कांचनमृगशालिषु, तेषु हिमवद्गिरिकाननेषु = हिमालयस्य वनेषु, वत्स्यामि = निवासं करिष्यामि।

(ख) भावार्थः – हे सीते त्वं पुत्रवत्पालितान् मृगान्, तरुन् विन्ध्याख्य पर्वतं, काननं, भवत्याः प्रियाः प्रियवस्याः वल्लरीश्च आमन्त्रयस्व। अहम् इदीनां ज्वल्द्भिरिव ज्योतिषामल्लताप्रकाशितेषु काञ्चलमृगशालिषु हिमालयपर्वतेषु निवासं करिष्यामि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलकाछन्दः अस्ति।

सीता – जं अय्यउत्तो आणवेदि। [यदार्यपुत्र आज्ञापयति।]

रावणः – कौसल्यमातः ! अलमतिमनोरथेन। न ते मानुषैर्दृश्यन्ते।

रामः – भगवन्! किं हिमवति प्रतिवसन्ति?

रावणः – अथ किम्?

रामः – तेन हि पश्यतु भवान्।

सौवर्णान् वा मृगांस्तान् मे हिमवान् दर्शयिष्यति।
भिन्नो मद्बाणवेगेन क्रौञ्चत्वं वा गमिष्यति॥१२॥

प्रसङ्गः – रामः हिमालयात् स्वर्णमृगं स्वीकर्तुं गमनात्पूर्वं रावणं प्रति यद् वदति तदत्र वर्णयति महाकविभासः।

अन्वयः – हिमवान् वा तान् सौवर्णान् मृगान् मे दर्शयिष्यति, वा मद्बाणवेगेन भिन्नः क्रौञ्चत्वं गमिष्यति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – हिमवान् = हिमालयः, वा, तान् = मृगान्, सौवर्णान् = कांचनपार्श्वान्, मृगान् = हरिणान्, मे = मह्यं, दर्शयिष्यति = मद्दृष्टिगोचरं करिष्यति, वा = अथवा, मम = रामस्य, बाणानां = शराणां, वेगेन = जवेन, भिन्नः = विदीर्णः, क्रौचत्वं = क्रौंचपर्वततुल्यदशां, गमिष्यति = प्राप्स्यति।

(ख) भावार्थः – हिमालयः सुवर्णमयान् हरिणान् मह्यं प्रत्यक्षीकरिष्यति अथवा मदीयबाणजवेन विदीर्णो भूत्वा क्रौञ्चपर्वतस्य दशां प्राप्स्यति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

रावणः – (स्वगतम्) अहो असह्यः खल्वस्यावलेपः। (प्रकाशम्) अये विद्युत्सम्पात इव दृश्यते। कौसल्यामातः! इहस्थमेव भवन्तं पूजयति हिमवान्। एव काञ्चनपार्श्वः।

रामः – भगवतो वृद्धिरेषा।

सीता – दिट्ठिआ अय्यउत्तो बड्ढइ। [दिष्ट्यार्यपुत्रो वर्धते।]

रामः – न, न –

तातस्यैतानि भाग्यानि यदि स्वयमिहागतः।
अर्हत्येष हि पूजायां लक्ष्मणं ब्रूहि मैथिलि!॥१३॥

प्रसङ्गः – सुवर्णमृगः स्वयं तपोवनम् आगच्छति, तं दृष्ट्वा रामः सीतां वदति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – यदि इह स्वयं काञ्चनमृगः आगतः (तर्हि) तातस्य एतानि भाग्यानि, एष हि पूजायाम् अर्हति, मैथिलि! लक्ष्मणं ब्रूहि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – यदि = चेत्, इह = अस्मिन् वने, स्वयं = स्वेच्छया कांचनमृगः, आगतः = समागतः, तर्हि, तातस्य = पितुः दशरथस्य, एतानि भाग्यानि = भागधेयानि। एषः = मृगः, हि = यतः, पूजायाम् = अर्चायाम् अर्हति। मैथिलि = सीते, लक्ष्मणं = ममानुजं, ब्रूहि = अर्घ्यादिना सम्पूज्यानेतुं कथय।

(ख) भावार्थः – यदा काञ्चनपार्श्वमृगः स्वयमेव साक्षात् अस्मिन् दण्डकारण्ये समागतः तदा पितुः दशरथस्य भागधेयानि। यतः काञ्चनमृगः वार्षिकविधौ अर्चनायाम् उपयुज्यते। अतः हे सीते! सौमित्रम् अर्घ्यादिना सम्पूज्यानेतुं वद।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

सीता – अय्यउत्त! णं तित्थआत्तादो उदावत्तमाणं कुलवदिं पच्चुग्गच्छेहित्तिं सन्दिट्ठ सोमत्ती। [आर्यपुत्र! ननु तीर्थयात्रात् उपावर्तमानं कुलपतिं प्रत्युद्गच्छेति सन्दिष्टः सौमित्रिः।]

रामः – तेन हि अहमेव यास्यामि।

सीता– अय्यउत्त! अहं किं करिस्सं। [आर्यपुत्र अहं किं करिष्यामि ?]

रामः – शुश्रूषस्व भगवन्तम्।

सीता – जं अय्यउत्तो आणवेदि। [यदार्यपुत्र आज्ञापयति।]

(निष्क्रान्तो रामः)

रावणः – अये अयमर्घ्यमादायोपर्सपति राघवः। एष इदानीं पूजामनवेक्ष्य धावन्तं मृगं दृष्ट्वा धनुरारोपयति राघवः।

अहो बलमहो वीर्यमहो सत्त्वमहो जवः।
राम इत्यक्षरैरल्पैः स्थाने व्याप्तमिदं जगत्॥ १४॥

प्रसङ्गः – रामः धावन्तं सुवर्णमृगं दृष्ट्वा यदा धनुरारोपयति तदा रावणः रामं दृष्ट्वा यद् वदति तदत्र महाकविना भासेन वर्णितमस्ति।

अन्वयः – अहो बलम्, अहो वीर्यम्, अहो सत्त्वम्, अहो जवः, राम इति अल्पैः अक्षरैः इदं जगत् व्याप्तं स्थाने।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अहो = इत्याश्चर्ये, बलं= शारीरिकी शक्तिः, वीर्यम् = आन्तरिकः उत्साहः, सत्वं = धैर्यं, जवः = वेगः, धनुषि बाणसंधाने, राम इत्यल्पैरक्षरैः = द्वाभ्यामेव वर्णाभ्याम्, इदं = जगत्, व्याप्तं = पूर्णं, स्थाने = युक्तम्।

(ख) भावार्थः – अहो! कीदृशी शारीरिकशक्तिः ?, कीदृशः आन्तरिक-उत्साहः ? कीदृशो धीरभावः ?, कीदृशो वेगः ?राम इति द्वाभ्यामेव लघुवर्णाभ्यां दृश्यमानं जगत् ओतप्रोतम् अस्ति इति युक्तमेव।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

एष मृगः एकप्लुतातिक्रान्तशरविषयो वनगहनं प्रविष्टः।

सीता – (आत्मगतम्) अय्यउत्तविरहिदाए भअं मे एत्थ उप्पज्जइ। [आर्यपुत्रविरहिताया भयं मेऽत्रोत्पद्यते।]

रावणः – (आत्मगतं)

माययापहृते रामे सीतामेकां तपोवनात्।
हरामि रुदतीं बालाममन्त्रोक्तामिवाहुतिम्॥ १५॥

प्रसङ्गः – रामं स्वकीयमायया सुवर्णमृगस्य पृष्ठतः संप्रेष्य रावणः सीतायाः हरणं कर्तुं चिन्तयति इत्यत्र कविना भासेन वर्णितमस्ति।

अन्वयः – मायया रामे अपहृते एकां सीतां तपोवनात् रुदतीं बालाम् अमन्त्रोक्ताम् आहुतिम् इव हरामि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – मायया = मायारचितमृगेण, अपहृते = दूरं नीते, रामे = रामचन्द्रे, एकाम् = अद्वितीयां, सीतां = जानकीं, तपोवनात् = आश्रमात्, रुदतीम् = आक्रोशन्तीं, बालां = युवतीम्, अमन्त्रोक्तां = मन्त्रोच्चारणं विना दत्ताम्, आहुतिमिव = हव्यमिव, हरामि = अपनयामि।

(ख) भावार्थः – कपटमृगेण आश्रमात् राघवे दूरं नीते सति अद्वितीयां क्रन्दतीं युवतीं जानकीं मन्त्रोच्चारणं विनैव दत्तं हव्यम् इव अपनयामि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।
पुनश्चात्र उपमालंकारः अस्ति।

सीता – जाव उडजं पविसामि। (गन्तुमीहते) [यावदुटजं प्रविशामि।]

रावणः – (स्वरूपं गृहीत्वा) सीते! तिष्ठ तिष्ठ।

सीता – (सभयं) हं को दाणि अअं। [हं क इदानीमयम्?]

रावणः – किं न जानीषे?

युद्धे येन सुराः सदानवगणाः शक्रादयो निर्जिताः
दृष्ट्वा शूर्पणखाविरूपकरणं श्रुत्वा हतौ भ्रातरौ।
दर्पाद् दुर्मतिप्रमेयबलिनं रामं विलोभ्य च्छलैः
स त्वां हर्तुमना विशालनयने! प्राप्तोऽस्म्यहं रावणः॥१६॥

प्रसङ्गः – रावणः स्वकीयं रूपं परिवृत्य सीतां वदति यत् अहं भवत्याः हरणं कर्त्तुमागतः अस्मि इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – विशालनयने येन सदानवगणाः शक्रादयः सुराः युद्धे निर्जिताः सः अहम् रावणः शूर्पणखाविरूपकरणं दृष्ट्वा भ्रातरौ हतौ श्रुत्वा दर्पात् दुर्मतिम् अप्रमेयबलिनं रामं छलैः विलोभ्य त्वाम् हर्त्तुमनाः प्राप्तः अस्मि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – विशालनयने = आयतलोचने, येन = रावणेन, सदानवगणाः = दैत्यसङ्घसहिताः, शक्रादयः = इन्द्रादयः, सुराः = देवाः, युद्धे = समरे, निर्जिताः = पराजिताः, सः = असौ, अहं रावणः = रावणाख्यः दैत्याधिपतिः, शूर्पणखाविरूपकरणं = शूर्पणखाख्याया रावणस्वसुः कर्णनासाकर्त्तनं लक्ष्मणकृतं, दृष्ट्वा = विलोक्य, भ्रातरौ = खरदूषणौ, हतौ = रामेण मारितौ इति, श्रुत्वा = आकर्ण्य, दर्पात् = गर्वात्, दुर्मतिं = दुष्टबुद्धिम्, अप्रमेयबलिनम् = अपरिच्छेद्यप्रशस्तबलयोगिनं, रामं = राघवं, छलैः = कपटैः, विलोभ्य = प्रतार्य, त्वां = सीतां, हर्त्तुमनाः = तव हरणं कर्त्तुमिव, प्राप्तोऽस्मि = इहागतोऽस्मि।

(ख) भावार्थः – हे आयतनेत्रे सीते! रावणेन समरे दैत्यसमूहसहिताः इन्द्रप्रभृतयः देवाः पराजिताः। असौ अहं रावणनामा दैत्याधिपतिः शूर्पणखानासिकाकर्तनं विलोक्य खरदूषणौ रामेण मारितौ इति आकर्ण्य गर्वात् दुष्टबुद्धिम् अपरिध्च्छेद्य पराक्रमयुतं राघवं कपटैः प्रतार्य सीताम् अपहर्त्तुम् अत्रागतः अस्मि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितं छन्दः अस्ति।
पुनश्चात्र श्लेषालंकारोऽपि विद्यते।

सीता – हं लावणो णाम। [हं रावणो नाम] (प्रतिष्ठते)।

रावणः – आः! रावणस्य चक्षुर्विषयमागता क्व यास्यसि?

सीता – अय्यउत्त! परित्ताआहि। परित्ताआहि। सोमित्ती! परित्ताआहि परित्ताआहि। [आर्यपुत्र! परित्रायस्व परित्रायस्व। सौमित्रे! परित्रायस्व परित्रायस्वमाम्।]

रावणः – सीते! श्रूयतां मत्पराक्रमः।

भग्नः शक्रः कम्पितो वित्तनाथः कृष्टः सोमो मर्दितः सूर्यपुत्रः।
धिग् भोः स्वर्गं भीतदेवैर्निविष्टं धन्या भूमिर्वर्तते यत्र सीता॥१७॥

प्रसङ्गः – रावणः सीतायाः अपहरणं कृत्वा नयति तदा रावणः सीतायै स्वपराक्रमस्य परिचयं ददाति इत्यत्र वर्णयति महाकविभासः।

अन्वयः – शक्रः भग्नः, वित्तनाथः कम्पितः, सोमः कृष्टः, सूर्यपुत्रः मर्दितः, भोः भीतदेवैः निविष्टं स्वर्गं धिक्, भूमिः धन्याः, यत्र सीता वर्तते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – शक्रः = इन्द्रः, भग्नः = समरे पराजितः, वित्तनाथः = धनपतिकुबेरः, कम्पितः = भयेन चालितः, सोमः = चन्द्रः, कृष्टः = कर्षितः, सूर्यपुत्रः = यमः, मर्दितः = मानमर्दनेन चूर्णितः, भोः = रे, भीतदेवैः = भीरुस्वभावसुरैः, निविष्टम् = अधिष्ठितं, स्वर्गं = नाकं, धिक्। भूमिः = पृथिवी, धन्या = श्लाघ्या, यत्र = यस्मिन् स्थाने, सीता = जानकी, वर्त्तते = उपस्थिता अस्ति।

(ख) भावार्थः – मया इन्द्रः युद्धे पराजितः, धनपतिकुबेरः भयेन चालितः, चन्द्रः स्ववासदेशादाकृष्य स्वप्रसादशिखरे स्थापितः, यमः विदलितः। अहो भीतस्वभावसुरैः अधिष्ठिते नाकं धिगस्ति। सा पृथिवी प्रशंसनीया यत्र च जानकी उपस्थिता अस्ति।

सीता – अय्यउत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि। सोमित्ती ! परित्ताआहि परित्ताआहि मं। [आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व। सौमित्रे ! परित्रायस्व परित्रायस्व माम्।]

रावणः –

रामं वा शरणमुपेहि लक्ष्मणं वा
स्वर्गस्थं दशरथमेव वा नरेन्द्रम्।
किं वा स्यात् कुपुरुषसंश्रितैर्वचोभि-
र्न व्याघ्रं मृगशिशवः प्रधर्षयन्ति॥१८॥

प्रसङ्गः – रावणेन अपहरणकाले सीता रामं लक्ष्मणं च स्वकीयरक्षार्थम् आह्वयति तदा रावणः यद् वदति तदत्र वर्णितं महाकविनाभासेन।

अन्वयः – रामं वा लक्ष्मणं वा स्वर्गस्थं नरेन्द्रं दशरथम् एव वा शरणम् उपेहि, किं वा स्यात्, कुपुरुषसंश्रितैः वचोभिः मृगशिशव व्याघ्रं न प्रधर्षयन्ति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – रामं = राघवं, वा = इति विकल्पे, वा = अथवा लक्ष्मणं = सुमित्रासुतं, अथवा स्वर्गस्थं = स्वर्गयातं, नरेन्द्रं = नृपतिं, दशरथं = रामजनकम्, एव शरणं = शरणागतम्, उपेहि = याहि, किं वा स्यात् = किं भवेत्, न किमपीत्यर्थः। कुपुरुषसंश्रितैः = कापुरुषानुद्दिश्य कथितैः वचोभिः = वचनैः, किं वा = अथवा किम्भवति, मृगशिशवः = हरिणपोताः, व्याघ्रं = शार्दूलं, न = नहि, प्रधर्षयन्ति = उत्पीडयन्ति।

(ख) भावार्थः – राघवं वा सौमित्रं वा स्वर्गे अवस्थितं नृपतिं रामजनकमेव शरणं प्राप्नुहि। तेन किं भविष्यति ? कापुरुषानुद्दिश्य कथितैः वचनैः मम किं वा भवेत् ? अर्थात् किमपि न भविष्यति ? हरिणशावकाः शार्दूलं नहि उत्पीडयन्ति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् प्रहर्षिणी छन्दः अस्ति।

सीता – अय्यउत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि। सोमित्ती ! परित्ताआहि परित्ताआहि मं। [आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व। सौमित्रे ! परित्रायस्व परित्रायस्व माम्।]

रावणः –

विलपसि किमिदं विशालनेत्रे विगणय मां च यथा तवार्यपुत्रम्।
विपुलबलयुतो ममैष योद्धुं ससुरगणोऽप्यसमर्थ एव रामः॥१९॥

प्रसङ्गः – सीता स्वरक्षार्थं रामस्य लक्ष्मणस्य च आवाहनं करोति तदा रावणः यद् वदति तदत्र वर्णितं महाकविना भासेन।

अन्वयः – विशालनेत्रे किमिदं विलपसि, मां तव आर्यपुत्रं यथा विगणय, एषः रामः विपुलबलयुतः ससुरगणः अपि मम योद्धुम् असमर्थः एव।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – विशालनेत्रे = हे विशालाक्षि, किमिदं, विलपसि = कथं रोदिसि, मां = रावणं, तव = सीतायाः, आर्यपुत्रं = पतिं, विगणय = विशेषेण मन्यस्व, यथा = इव, एषः रामः = राघवः, त्वया त्राणार्थं प्रार्थ्यमानः, विपुलबलयुतः = महता सैन्यसहितः, ससुरगणोऽपि = देवसमूहसहितोऽपि, मम = रावणस्य, योद्धुं = युद्धं कर्त्तुम्, असमर्थः = अशक्तः, एव = यथा भविष्यति।

(ख) भावार्थः – हे आयतलोचने! किमर्थम् उच्चैः क्रन्दसि? रावणं मां स्वीयः पतिरेव जानीहि। राघवः महता सैन्येन सहापि देवसमूहसहितेऽपि रावणेन सह युद्धं कर्त्तुम् अशक्तः भविष्यति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् पुष्पिताग्राछन्दः अस्ति।

सीता – (सरोषं) सत्तो सि। [शप्तोऽसि]

रावणः – अहह! अहो पतिव्रतायास्तेजः।

योऽहमुत्पतितो वेगान्न दग्धः सूर्यरश्मिभिः।
अस्याः परिमितैर्दग्धः शप्तोऽसीत्येभिरक्षरैः॥ २०॥

प्रसङ्गः – अपहरणकाले सीता क्रोधपूर्वकं यदा रावणं शप्तोऽसि इति वदति तदा रावणः सीतायाः उपहासं कुर्वन् यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – योऽहं वेगात् उत्पतितः सूर्यरश्मिभिः न दग्धः, (सोऽहम्) अस्याः 'शप्तोऽसि' इति परिमितैः एभिः अक्षरैः दग्धः।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – योऽहं = रावणः, वेगात् = जवात्, उत्पतितः = उत्थितः आकाशं गतः, सूर्यस्य = रवेः, रश्मिभिः = किरणैः, न = नहि, दग्धः = ज्वलितः, (सोऽहम्) अस्याः = सीतायाः, शप्तोऽसि, इति परिमितैः = स्वल्पैः, एभिः = कथितैः, अक्षरैः = वर्णैः, दग्धः = ज्वलितः स्याम्।

(ख) भावार्थः – यः रावणः जवात् उत्थितः आकाशं गतः सूर्यकिरणैः न ज्वलितः, सः अहं सीतायाः ''शप्तोऽसि'' स्वल्पैः वर्णैः ज्वलितः स्याम्? अर्थात् भवत्याः शापस्य मम उपरि कोऽपि प्रभावः न भविष्यति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

सीता – अय्यउत्त! परित्ताआहि परित्ताआहि। [आर्यपुत्र! परित्रायस्व परित्रायस्व।]

रावणः – (सीतां गृहीत्वा) भोः भोः! जनस्थानवासिनस्तपस्विनः! शृण्वन्तु भवन्तः –

बलादेष दशग्रीवः सीतामादाय गच्छति।
क्षात्रधर्मे यदि स्निग्धं कुर्याद् रामः पराक्रमम्॥ २१॥

प्रसङ्गः – सीतायाः अपहरणकाले रावणः स्वशौर्यप्रदर्शनं कुर्वन् दण्डकारण्यस्य तपस्विजनान् यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – एषः दशग्रीवः बलात् सीताम् आदाय गच्छति। यदि क्षात्रधर्मे रामः स्निग्धः तर्हि पराक्रमं कुर्यात्।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – एषः = अहमेव, दशग्रीवः = दशाननः, रावणः, बलात् = बलपूर्वकात्,

सीतां = जानकीम्, आदाय = गृहीत्वा, गच्छति = याति। यदि = चेत्, रामः = राघवः, क्षात्रधर्मे = क्षत्रियकर्त्तव्ये, स्निग्धः = अनुरागी, तदा पराक्रमं = शौर्यं, कुर्यात् = प्रकटयेत्।

(ख) भावार्थः – अयं दशकण्ठः हठात् जानकीं गृहीत्वा याति। यदि रामचन्द्रः क्षत्रियधर्मे संग्रामे अनुरक्तः तर्हि शौर्यप्रदर्शनं विदध्यात्।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

सीता – अय्यउत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि। [आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व।]

रावणः – (परिक्रामन् विलोक्य) अये स्वपक्षपवनोत्क्षेपक्षुभितवनषण्डश्चण्डचञ्चुरभिधावत्येष जटायुः। आः ! तिष्ठेदानीम्।

मद्भुजाकृष्टनिस्त्रिंशकृत्तपक्षक्षतच्युतैः।
रुधिरैरार्द्रगात्रं त्वां नयामि यमसादनम्॥ २२॥

प्रसङ्गः – सीतायाः रक्षार्थं जटायुं दृष्ट्वा रावणेन यदुक्तं, तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – मद्भुजाकृष्टनिस्त्रिंशकृत्तपक्षक्षतच्युतैः रुधिरैः आर्द्रगात्रं त्वां यमसादनं नयामि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – मद्भुजाकृष्टनिस्त्रिंशकृत्तपक्षक्षतच्युतैः = मत्कराकृष्टखड्गच्छिन्नपक्षव्रणगलितैः, रुधिरैः = रक्तैः, आर्द्रगात्रं = क्लिन्नं व्याप्तं शरीरं, त्वां = जटायुनामानं, गृध्रराजं, यमसादनं = यमगृहं, नयामि = प्रेषयामि, अर्थात् मृत्युं प्रापयामि।

(ख) भावार्थः – मत्कराकृष्टखङ्गाच्छिन्नपक्षव्रणगलितैः शोणितैः क्लिन्नदेहं जटायुनामकं गृध्रराजं यमालयं प्रापयामि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति। अत्र पर्यायोक्तिरलंकारः अस्ति।

(निष्क्रान्तौ)

इति पञ्चमोऽङ्कः

अथ षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशतो वृद्धतापसौ)

उभौ – परित्रायन्तां परित्रायन्तां भवन्तः !

प्रथमः –

इयं हि नीलोत्पलदामवर्चसा मृणालशुक्लोज्ज्वलदंष्ट्रहासिना।
निशाचरेन्द्रेण निशार्धचारिणा मृगीव सीता परिभूय नीयते॥ १॥

प्रसङ्गः – रावणः सीतायाः हरणं कृत्वा नयति, तदा अरण्ये द्वौ तपस्विजनौ एतद् दृश्यं दृष्ट्वा परस्परं यद् वदतः तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – नीतोत्पलदामवर्चसा मृणालशुक्लोज्जवलदंष्ट्रहासिना निशार्धचारिणा निशाचरेन्द्रेण मृगी इव हि इयं सीता परिभूय नीयते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – नीलोत्पलदामवर्चसा = नीलकमलमालातुल्यतेजसा, मृणालशुक्ला = विसतन्तुधवला, उज्जवला = वर्णान्तरसङ्कीर्णश्वेता, दंष्ट्रा यस्मिन् कर्मणि तथा हासिना = स्मयमानेन, निशार्द्धचारिणा = रात्रिमध्यपर्यटकेन चौरेणेत्यर्थः, निशाचरेन्द्रेण = रावणेन, मृगी इव = हरिणी इव हि= नूनमेव, इयम् = एषा, जनकनन्दिनी = सीता, परिभूय = क्लेशयित्वा नीयते = अपह्रियते।

(ख) भावार्थः – नीलकमलमाल्यतुल्यकान्तिशालिना विसतन्तु धवलदशनरश्मिस्मितेन रात्रिमध्यपर्यटकेन राक्षसनृपेण रावणेन पुरोदृश्यमाना जनकनन्दिनी नूनं हरिणी इव क्लेशयित्वा बलात् अपह्रियते।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वंशस्थछन्दः अस्ति। उपमालंकारोऽपि अत्रास्ति।

द्वितीयः – एषा खलु तत्रभवती वैदेही –

विचेष्टमानेव भुजङ्गमाङ्गना विधूयमानेव च पुष्पिता लता।
प्रसह्य पापेन दशाननेन सा तपोवनात् सिद्धिरिवापनीयते॥ २॥

प्रसङ्गः – द्वौ तपस्विजनौ वदतः यत् एषा निश्चयेन विदेहराजपुत्री सीता एव अस्ति या बलात् रावणेन अपह्रियते इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – विचेष्टमाना भुजङ्गमाङ्गना इव च विधूयमाना पुष्पिता लता इव सा सिद्धि इव पापेन दशाननेन तपोवनात् प्रसह्य अपनीयते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – विचेष्टमाना = व्याप्रियमाणा, भुजङ्गमाङ्गना = सर्पिणी, इव = यथा, च = पुनः, विधूयमाना = कम्पमाना, पुष्पिता = पल्लविता, लता = वल्लरी, इव = यथा, सा = वैदेही, सिद्धिः = तपः फलसम्पद्, इव = यथा, पापेन = पापकारिणा, दशाननेन = रावणेन, तपोवनात् = दण्डकारण्यात्, प्रसह्य = बलात्, अपनीयते = अपह्रियते।

(ख) भावार्थः – समुपस्थितविपत्प्रतीकाराय विविधं प्रयतमाना सर्पिणीवत् कम्पमाना प्रस्फुटितपुष्प वल्लरी इव सीता तपः फलसम्पदिव पापकारिणा रावणेन दण्डकारण्यात् बलात् अपह्रियते।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वंशस्थछन्दः अस्ति। अत्र मालोपमा नामकोऽलंकारः विद्यते।

उभौ – परित्रायतां परित्रायतां भवन्तः।

प्रथमः – (ऊर्ध्वमवलोक्य) अये वचनसमकाल एव दशरथस्यानृण्यं कर्तुं 'मयि स्थिते क्व यास्यसी'ति रावणमाहूयान्तरिक्षमुत्पतितो जटायुः।

द्वितीयः – एष रोषादुद्वृत्तनयनः प्रतिनिवृत्तो रावणः।

प्रथमः – एष रावणः।

द्वितीयः – एष जटायुः।

उभौ – हन्तैतदन्तरिक्षे प्रवृत्तं युद्धम्।

प्रथमः – काश्यप ! काश्यप ! पश्य क्रव्यादीश्वरस्य सामर्थ्यम्।

पक्षाभ्यां परिभूय वीर्यविषयं द्वन्द्वं प्रतिव्यूहते
तुण्डाभ्यां सुनिघृष्टतीक्ष्णमचलः संवेष्टनं चेष्टते।
तीक्ष्णैरायसकण्टकैरिव नखैर्भीमान्तरं वक्षसो
वज्राग्रैरिव दार्यमाणविषमाच्छैलाच्छिला पात्यते॥ ३॥

प्रसङ्गः – यदा आकाशमार्गेण रावणेन अपहरणं कृत्वा नयन्त्याः सीतायाः जटायुः रक्षणं करोति तदा द्वयोर्मध्ये आकाशे युद्धं भवति। एतत् दृष्ट्वा जटायोः पराक्रमस्य प्रशंसां कुर्वन् एकः तपस्वी यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – (अयं) पक्षाभ्यां परिभूय वीर्यविषयं द्वन्द्वं प्रतिव्यूहते। अचलः तुण्डाभ्यां सुनिघृष्टतीक्ष्णं संवेष्टनं चेष्टते। आयसकण्टकैः इव तीक्ष्णैः नखैः वक्षसः भीमान्तरं, वज्राग्रैः दार्यमाणविषमात् शैलात् शिला इव पात्यते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – (अयं = जटायुः), पक्षाभ्यां = पक्षद्वयेन, परिभूय = अभिहत्य, वीर्यविषयं = स्वपराक्रमलक्ष्यभूतं, द्वन्द्वं = युद्धं, प्रतिव्यूहते = प्रतियुज्यते। अचलः = धीरो: जटायोः, तुण्डाभ्यां = चञ्चुपुटाभ्यां, सुनिघृष्टतीक्ष्णं = सुष्ठुनिघर्षणयुक्तं दुःसहं च यथा भवति तथा, संवेष्टनं = सम्यक् वेष्ठनयुक्तं, यथा स्यात्तथा, चेष्टते = प्रयतते। आयसकण्टकैः = लौहमयैः कण्टकैः, इव = यथा, तीक्ष्णैः = निशिताग्रभागैः, नखैः = नखरैः, वक्षसः = उरसः, भीमान्तरं = भयंकरं, वज्राग्रैः = कुलिशकोटिभिः, दार्यमाणविषमात् = पाटितत्वेनान्तरपदार्थप्रत्यक्षीभावभीषणात्, शैलात् = पर्वतात्, शिला = प्रस्तरखण्डमिव, पात्यते = उत्पाट्यते।

(ख) भावार्थः – जटायुः पक्षद्वयेन अभिहत्य रावणं पराक्रमसापेक्षं युद्धम् आरब्धुं प्रवर्तते। धीरः स्थिरः जटायुः चञ्चुपुटाभ्यां सुष्ठुनियुक्तं दुस्सहं च सम्यग्वेष्टनयुक्तं प्रयतते अर्थात् स्वचञ्चुपुटेन रावणं निपुणतरं तथा कठोरं घर्षयित्वा तं परिवेष्टयितुं यतते। लौहनिर्मितकण्टकैः यथा निशिताग्रभागैः नखैः रावणस्य उरसः भयङ्करम् अन्तः स्थितं मांसादिकं कुलिशकोटिभिः विदार्यमाणः भयावहः उन्नतावनतो पर्वतात् प्रस्तरखण्डमिव उत्पाट्यते।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितं छन्दः अस्ति।

द्वितीयः – हन्त ! संक्रुद्धेन रावणेनासिना क्रव्यादीश्वरः स दक्षिणांसदेशे हतः।

उभौ – हा धिक् ! पतितोऽत्रभवान् जटायुः।

प्रथमः – भोः कष्टम्। एष खलु तत्र भवान् जटायुः।

कृत्वा स्ववीर्यसदृशं परमं प्रयत्नं क्रीडामयूरमिव शत्रुमचिन्तयित्वा।
दीप्तं निशाचरपतेरवधूय तेजो नागेन्द्रभग्नवनवृक्ष इवावसन्नः॥ ४॥

प्रसङ्गः – सीतायाः रक्षणकाले रावणः जटायोः दक्षिणस्कन्धे प्रहारं करोति, येन जटायुः तत्रैव पतित्वा प्राणान् त्यजति इत्यत्र महाकविना भासेन वर्णितम्।

अन्वयः – (एष जटायुः) शत्रुं क्रीडामयूरमिव अचिन्तयित्वा स्ववीर्यसदृशं परमं प्रयत्नं कृत्वा निशाचरपतेः दीप्तं तेजः अवधूय नागेन्द्रभग्नवनवृक्षः इव अवसन्नः।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – (एष जटायुः), शत्रुं = रावणतुल्यं विपक्षं, क्रीडामयूरमिव = क्रीडनमिव, अचिन्तयित्वा = अविगणय्य, स्ववीर्यसदृशं = स्वबलोचितं, परमाम् = उत्तमं, प्रयत्नं = प्रयासं, कृत्वा = विधाय, निशाचरपतेः = रावणस्य, दीप्तं = सुसमिद्धं, तेजः = पराक्रमम्, अवधूय = तिरस्कृत्य, नागेन्द्रभग्नवनवृक्षः = करिणा भग्नः अरण्यद्रुमः, इव = यथा, अवसन्नः = नाशमुपगतः।

(ख) भावार्थः – एषः जटायुः स्वपराक्रमोचितम् उत्तमं प्रयासं विधाय क्रीडनकभूतं मयूरमिव रिपुं रावणम् अविगणय्य रावणस्य सुसमिदधं पराक्रमं तिरस्कृत्य च गजेन्द्रभग्नः अरण्यद्रुमः इव नाशमुपगतः।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलका छन्दः अस्ति। अत्र उपमालङ्कारो विद्यते।

उभौ – स्वर्ग्योऽयमस्तु।

प्रथमः – काश्यप! आगम्यताम्। इमं वृत्तान्तं तत्रभवते राघवाय निवेदयिष्यावः।

द्वितीयः – बाढम्। प्रथमः कल्पः। (निष्क्रान्तौ)

(इति विष्कम्भकः)

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः)

काञ्चुकीयः – क इह भोः! काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी – अय्य! अहं विजया किं करीअदु। [आर्य! अहं विजया। किं क्रियताम्?]

काञ्चुकीयः – विजये! निवेद्यतां निवेद्यतां भरतकुमाराय – एष खलु रामदर्शनार्थं जनस्थानं प्रस्थितः प्रतिनिवृत्तस्तत्र भवान् सुमन्त्रः इति।

प्रतिहारी – अय्य! अवि किदत्थो तादसुमन्तो आअदो। [आर्य अपि कृतार्थस्तात सुमन्त्रः आगतः।]

काञ्चुकीयः – भवति! न जाने।

हृदयस्थितशोकाग्निशोषिताननमागतम्।
दृष्ट्वैवाकुलमासीन्मे सुमन्त्रमधुना मनः॥५॥

प्रसङ्गः – सुमन्त्रः रामेण सह मेलनं कृत्वा भरतस्य समीपम् अयोध्यानरीम् आगच्छति। सुमन्त्रं दृष्ट्वा कञ्चुकीयः यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – अधुना हृदयस्थितशोकाग्निशोषिताननम् आगतम् सुमन्त्रम् दृष्ट्वा एव मे मनः आकुलम् आसीत्।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अधुना = इदानीं, हृदये = चित्ते, स्थितेन = वर्तमानेन शोकरूपेण, अग्निना = वह्निना, शोषितम् आननं मुखं यस्य तथाभूतम्, आगतं = समागतं, सुमन्त्रं = दशरथसचिवं, दृष्ट्वा = अवलोक्य एव अर्थात् दर्शनकालमेव, मे = मम, मनः = चित्तं, पुनः, आकुलं = व्यग्रम्, आसीत् = अभवत्।

(ख) भावार्थः – मनसि अवस्थितेन रामनिर्वासनजन्मशोकरुपवह्निना शुष्कंवदनम् अयोध्यां समागतां तातं सुमन्त्रम् अवलोक्य इदानीं मम चित्तं व्याकुलं जातम्।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

प्रतिहारी – अय्य! एदं सूणिअ पय्याउलं विअ मे हिअअं। [आर्य! एतच्छ्रुत्वा पर्याकुलमिव मे हृदयम्।]

काञ्चुकीयः – भवति! किमिदानीं स्थिता। शीघ्रं निवेद्यताम्।

प्रतिहारी – अय्य! इअं णिवेदेमि। [आर्य! इयं निवेदयामि।] (निष्क्रान्ता)

काञ्चुकीयः – (विलोक्य) अये अयमत्रभवान्। भरतकुमारः सुमन्त्रागमनजनितकुतूहलहृदयश्चीर–वल्कलवसनश्चित्रजटापुञ्जपिञ्जरितोत्तमाङ्ग इत एवाभिवर्तते। य एषः –

प्रख्यातसद्‌गुणगणः प्रतिपक्षकाल–
स्तिग्मांशुवंशतिलकस्त्रिदशेन्द्रकल्पः।
आज्ञावशादखिलभूपरिरक्षणस्थः
श्रीमानुदारकलभेभसमानयानः ॥६॥

प्रसङ्गः – यदा प्रतिहारी सुमन्त्रस्य आगमनस्य सूचनां दातुं भरतस्य समीपं गन्तुमिच्छति तदा आगन्तारं भरतं दृष्ट्वा यत् चिन्तयति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – प्रख्यातसद्‌गुणगणः प्रतिपक्षकालः तिग्माशुवंशतिलकः त्रिदशेन्द्रकल्पः आज्ञावशात् अखिलभूपरिरक्षणस्थः श्रीमान् उदारकलभेभसमानयानः (भरतः इत एवागच्छति)।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – प्रख्यातः = जगद्विदितः, सद्‌गुणानां = सुष्ठुगुणानां गणः समूहो यस्य तथाभूतः, प्रतिपक्षकालः = साक्षान्मृत्युस्वरूपः, तिग्मांशुवंशतिलकः = सूर्यवंशभूषणभूतः, त्रिदशेन्द्रकल्पं = सुराधिपादीषदूनः, आज्ञावशात् = रामस्यादेशानुरोधात्, अखिलभूपरिरक्षणस्थः = सर्वभूमिपालनाधिकारस्थितः, श्रीमान् = प्रशस्तश्रीकः, उदारकलभेभसमानयानः = प्रशस्तत्रिंशद्वर्षकुंजरतुल्यगमनः, (भरतः इत एवागच्छति)।

(ख) भावार्थः – सुप्रसिद्धो शौर्यौदार्यादिसद्‌गुणसमवायः, शत्रूणां साक्षात् मृत्युस्वरुपः, सूर्यवंशललाटभूषणः, देवराजइन्द्रसदृशः भ्रातुर्निर्देशेन समस्तपृथिवीपालनवहितः, प्रशस्तिश्रीकः विशालः करिशावकवत् गतिमानः एषः भरतः अत्रैव आगच्छति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलका छन्दः अस्ति। अत्र उपमालंकारः अस्ति।

(ततः प्रविशति भरतः प्रतिहारी च)

भरतः – विजये! एवमुपगतस्तत्रभवान् सुमन्त्रः।

गत्वा तु पूर्वमयमार्यनिरीक्षणार्थं
लब्धप्रसादशपथे मयि सन्निवृत्ते।
दृष्ट्वा किमागत इहात्रभवान् सुमन्त्रो
रामं प्रजानयनबुद्धिमनोभिरामम्॥७॥

प्रसङ्गः – रामस्य समीपात् सुमन्त्रस्य आगमनस्य समाचारं श्रुत्वा भरतः प्रतिहारिणं यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – लब्धप्रसादशपथे मयि सन्निवृत्ते अयम् अत्र भवान् सुमन्त्रः पूर्वम् आर्यनिरीक्षणार्थं गत्वा प्रजानयनबुद्धिमनोभिरामं रामं दृष्ट्वा इह आगतः किम्?

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – लब्धप्रसादशपथे = लब्धः प्रसादो रामपादुकालक्षणः शपथः, चतुर्दशवर्षान्ते राज्यं प्रतिग्रहीष्यामि इत्येवं लक्षणो येन तस्मिन् तथाभूते, मयि = भरते, सन्निवृत्ते = रामसकाशादागते, अयमत्रभवान् = पूज्यः, सुमन्त्रः, पूर्वं = प्रथमवारम्, आर्यस्य = रामस्य, निरीक्षणार्थं = दर्शनार्थं, गत्वा,

प्रजानयनबुद्धिमनोभिरामं = प्रजानां नयनयोः बुद्धेर्मनसश्च रमणीयं, रामं = ज्येष्ठभ्रातरं कौशल्यासुतं, दृष्ट्वा = अवलोक्य, इह = अत्र, आगतः = समागतः किमिति प्रश्ने।

(ख) भावार्थः – रामस्य चरणपादुकां तथा च चतुर्दशवर्षान्ते राज्यं प्रतिग्रहीष्यामि इत्येवं शपथं स्वीकृत्य भरते रामसकाशात् प्रत्यागते एषः पूज्यः सुमन्त्रः प्रथमवारं रामस्य दर्शनार्थं दण्डकाख्यभूमिं प्रपद्य जनानां नेत्राणां मनसां च रमणीयम् आनन्ददातारं ज्येष्ठभ्रातरं राघवं विलोक्य अत्र राजधानीं समागतः किम्?

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलकाछन्दः अस्ति।

काञ्चुकीयः – (उपगम्य) जयतु कुमारः।

भरतः – अथ कस्मिन् प्रदेशे वर्तते तत्रभवान् सुमन्त्रः?

काञ्चुकीयः – असौ काञ्चनतोरणद्वारे।

भरतः – तेन हि शीघ्रं प्रवेश्यताम्।

काञ्चुकीयः – यदाज्ञापयति कुमारः। (निष्क्रान्तौ)

(ततः प्रविशति सुमन्त्रः प्रतिहारी च)

सुमन्त्रः – (सशोकं) कष्टं भोः! कष्टम्।

नरपतिनिधनं मयानुभूतं नृपतिसुतव्यसनं मयैव दृष्टम्।
श्रुत इह स च मैथिलीप्रणाशो गुण इव बह्वपराद्धमायुषा मे॥८॥

प्रसङ्गः – सुमन्त्रः रामस्य सकाशात् अयोध्यामागतः। पुनः भरतस्य समीपं गमनात् पूर्वं चिन्तयति यत् दीर्घजीवित्वरूपेण मया बहु अपराधः कृतः इति अत्र महाकविना भासेन वर्णितम्।

अन्वयः – मया नरपतिनिधनम् अनुभूतं नृपतिसुतव्यसनं मया एव दृष्टम्, इह च मैथिलीप्रणाशः श्रुतः, मे आयुषा गुणे इव बह्वपराद्धम्।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – मया = सुमन्त्रेण, नरपतिनिधनं = दशरथमरणम्, अनुभूतं = प्रत्यक्षीकृतं, नृपतिसुतव्यसनं = रामवनवासजन्यदुःखं, दृष्टम् = अवलोकितम्, इह च = अस्मिन् आयुषि च, मैथिलीप्रणाशः = सीताहरणं, श्रुतः = ज्ञातः, मे = मम, आयुषा गुण इव = दीर्घजीवित्वरूपेण इव, बह्वपराद्धम् = आयुषो दीर्घत्वं गुण एव चात्र दोषो जातः।

(ख) भावार्थः – सुमन्त्रेण दशरथस्य मरणं प्रत्यक्षीकृतं, रामवनवासजन्मदुःखं विलोकितम्। अस्मिन् आयुषि च प्रसिद्धायाः मैथिल्याः सीतायाः रावणकृतमपहरणम् आकर्णितम्। परमायुषा दीर्घजीवित्वरूपेण भृशमपराधः कृतः।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् पुष्पिताग्राछन्दः अस्ति। अत्र समुच्चयोऽलंकारः अस्ति।

प्रतिहारी – (सुमन्त्रमुद्दिश्य) एदु एदु अय्यो। एसो भट्टा। उपसप्पदु अय्यो। [एत्वेत्वार्यः। एष भर्ता उपसर्पत्वार्यः।]

सुमन्त्रः – (उपसृत्य) जयतु कुमारः।

भरतः – तात! अपि दृष्टस्त्वया लोकाविष्कृतपितृस्नेहः। अपि दृष्टं द्विधाभूतमरुन्धतीचारित्रम्। अपि दृष्टं त्वया निष्कारणावहितवनवासं सौभ्रात्रम्?

(सुमन्त्रः सचिन्तस्तिष्ठति)

प्रतिहारी – भट्टिददारओ खु अय्यं पुच्छदि। [भर्तृदारकः खल्वार्यं पृच्छति।]

सुमन्त्रः – भवति! किं माम्?

भरतः – (स्वगतम्) अतिमहान् खल्वायासः। सन्तापाद् भ्रष्टहृदयः। (प्रकाशम्) अपि मार्गात् प्रतिनिवृत्तस्तत्रभवान्।

सुमन्त्रः – कुमार! त्वन्नियोगाद् रामदर्शनार्थं जनस्थानं प्रस्थितः कथमहमन्तरा प्रतिनिवर्तिष्ये।

भरतः – किन्नु खलु क्रोधेन वा लज्जया वात्मानं न दर्शयन्ति।

सुमन्त्रः – कुमार!

कुतः क्रोधो विनीतानां लज्जा वा कृतचेतसाम्।
मया दृष्टं तु तच्छून्यं तैर्विहीनं तपोवनम्॥९॥

प्रसङ्गः – सुमन्त्रस्य औदासीन्यं दृष्ट्वा यदा भरतः पृच्छति यत् क्रोधेन लज्जया वा भ्रात्रा दर्शनं न दत्तं तदा सुमन्त्रः भरताय प्रत्युत्तरं ददाति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – विनीतानां क्रोधः कुतः? वा कृतचेतसां लज्जा कुतः? मया तु तैः विहीनं तच्छून्यं तपोवनं दृष्टम्।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – विनीतानां = विनयावनतानां, क्रोधः = कोपः, कुतः = कस्मात् कारणात्, वा = अथवा, कृतचेतसां = कृतं सुसंस्कृतं चेतो येषां, लज्जा = ह्रीं, कुतः, तद्दर्शनं न क्रोधेन न लज्जया वा जनितं, मया = सुमन्त्रेण, तैर्विहीनं = विरहितम्, अत एव शून्यं = रिक्तम् इव, तपोवनं = दण्डकारण्यं, दृष्टम् = अवलोकितम्।

(ख) भावार्थः – विनयावनतानां कोपः कस्मात्? सुसंस्कृतचेतसां लज्जा वा कुतः? सुमन्त्रेण रामादिभिः रहितं रिक्तं जनस्थानं दण्डकारण्यं विलोकितम् इति भावः।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

भरतः – अथ क्व गता इति श्रुताः?

सुमन्त्रः – अस्ति किल किष्किन्धा नाम वनौकसां निवासः। तत्र गता इति श्रुताः।

भरतः – हन्त अविज्ञातपुरुषविशेषाः खलु वानराः। दुखिताः प्रतिवसन्ति।

सुमन्त्रः – कुमार! तिर्यग्योनयोऽप्युपकृतमवगच्छन्ति।

भरतः – तात! कथमिव?

सुमन्त्रः –

सुग्रीवो भ्रंशितो राज्याद् भ्राता ज्येष्ठेन बालिना।
हृतदारो वसञ्छैले तुल्यदुःखेन मोक्षितः॥१०॥

प्रसङ्गः – दण्डकारण्यात् आगत्य सुमन्त्रः ज्येष्ठभ्राता बालिना तिरस्कृतस्य सुग्रीवस्य विषये भरतं वदति।

अन्वयः – ज्येष्ठेन बालिना भ्राता सुग्रीवः राज्यात् भ्रंशितः, हृतदारः शैले वसन् तुल्यदुःखेन मोक्षितः।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – ज्येष्ठेन = अग्रजन्मना बालिना, भ्राता = अनुजः, सुग्रीवः = तन्नामकः, वानरराजः राज्यात्, भ्रंशितः = अपहृतराज्यलक्ष्मीकः, हृतदारः = स्वायनीकृतपत्नीकः, शैले = पर्वते, वसन् = निवासं कुर्वन्, तुल्यदुःखेन = समानकष्टेन रामेण, मोक्षितः = मोक्षं प्रापितम्।

(ख) भावार्थः – अग्रजन्मना सहोदरेण बालिना अपहृतराज्यलक्ष्मीकः स्वायत्तीकृतपत्नीकः ऋष्यमूकपर्वते निवसन् सुग्रीवः तुल्यं समानं दुःखं हृतदारत्वलक्षणं यस्य तथाभूतेन रामेण तत् दुःखात् मोक्षं प्रापितम्।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

भरतः – तात ! कथं तुल्यदुःखेन नाम ?

सुमन्त्रः – (आत्मगतं) हन्त सर्वमुक्तमेव मया। (प्रकाशं) कुमार! नं खलु किञ्चित्। ऐश्वर्यभ्रंशतुल्यता ममाभिप्रेता।

भरतः – तात ! किं गूहसे ? स्वर्गं गतेन महाराजपादमूलेन शापितः स्याः, यदि सत्यं न ब्रूयाः ।

सुमन्त्रः – का गतिः ? श्रूयतां –

वैरं मुनिजनस्यार्थे रक्षसा महता कृतम् ।
सीता मायामुपाश्रित्य रावणेन ततो हृता ॥ ११ ॥

प्रसङ्गः – दण्डकारण्यात् आगत्य सुमन्त्रः सीताहरणविषयं समाचारं भरतं प्रति कथयति इति वर्णयति महाकविः भासः ।

अन्वयः – (रामेण) मुनिजनस्य अर्थे महत्ता रक्षसा (सह) वैरं कृतं, ततः रावणेन मायाम् उपाश्रित्य सीता हृता।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – मुनिजनस्य = ऋषिजनस्य, अर्थे = कृते, महता = बलवता, रक्षसा = रावणेन, वैरं = विरोधं, कृतं = विहितः, ततः = तस्मात्, रावणेन = दशकन्धरेण, मायां = कपटम्, उपाश्रित्य = ग्रहणं कृत्वा, सीता = जानकी, हृता = चोरिता।

(ख) भावार्थः – रामेण ऋषिजनस्य कृते बलवता रावणेन विरोधः विहितः तस्मात् कारणात् दशाननेन कपटं समाश्रित्य जानकी चोरिता अपहृता इति भावः ।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

भरतः – कथं हृतेति ? (मोहमुपगतः)

सुमन्त्रः – समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

भरतः – (पुनः समाश्वस्य) भोः ! कष्टम् ।

पित्रा च बान्धवजनेन च विप्रयुक्तो
दुःखं महत् समनुभूय वनप्रदेशे ।
भार्यावियोगमुपलभ्य पुनर्ममार्यो
जीमूतचन्द्र इव खे प्रभया वियुक्तः ॥ १२ ॥

प्रसङ्गः – सीतायाः अपहरणविषयकसमाचारं श्रुत्वा भरतः रामस्य विषये चिन्तयति इत्यत्र वर्णितमस्ति महाकविभासेन।

अन्वयः – मम आर्यः पित्रा बान्धवजनेन च विप्रयुक्तः वनप्रदेशे महत् दुःखं समनुभूय, भार्यावियोगम् उपलभ्य, पुनः खे जीमूतचन्द्र इव प्रभया वियुक्तः ।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – मम = भरतस्य, आर्यः = मान्यः रामः, पित्रा = दशरथेन, बान्धवजनेन = पारिवारिकसदस्येन, विप्रयुक्तः = दूरीकृतः, वनप्रदेशे = अरण्यदेशे, महत् = दुस्सहं, दुःखं = क्लेशम्, अनुभूय = प्राप्य, भार्यावियोगं = पत्नीविरहम्, उपलभ्य = आसाद्य, पुनः, खे = आकाशे, जीमूतचन्द्र इव = मेघाच्छन्ननिशाकर इव, प्रभया = ज्योत्स्नया, वियुक्तः = विरहितो जातः ।

(ख) भावार्थः – भरतस्य अग्रजः रामः जनकेन दशरथेन बन्धुवर्गेण च दूरीकृतः अरण्यप्रदेशे दुःसहं क्लेशं लब्ध्वा भूयः सीताविप्रवासजन्यपत्नीविरहं प्राप्य आकाशे मेघावृत्तनिशाकरवत् कान्त्या विरहितः जातः ।

विशेष: – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलकाछन्द: अस्ति। अत्र उपमालंकार: अस्ति।

भो: ! किमिदानीं करिष्ये। भवतु दृष्टम्। अनुगच्छतु मां तात:।

सुमन्त्र: – यदाज्ञापयति कुमार:।

(उभौ परिक्रामत:)

सुमन्त्र – कुमार ! न खलु न खलु गन्तव्यम्। देवीनां चतुश्शालमिदम्।

भरत: – अत्रैव मे कार्यम्। भो: ! क इह प्रतिहारे ?

(प्रविश्य)

प्रतिहारी – जेदु भट्टिदारओ। विजआ खु अहं [जयतु भर्तृदारक:। विजया खल्वहम्।]

भरत: – विजये ! ममागमनं निवेदयात्रभवत्यै।

प्रतिहारी – कदमाए भट्टिणीए णिवेदेमि। [कतमस्यै भट्टिन्यै निवेदयामि।]

भरत: – या मां राजानमिच्छति।

प्रतिहारी – (आत्मगतं) हं किंणु खु भवे। (प्रकाशं) भट्टा ?तह। [हं किन्नु खलु भवेत् ? भर्त: तथा।]

(निष्क्रान्ता:)

(तत: प्रविशति कैकेयी प्रतिहारी च)

कैकेयी – विजए ! मं पेक्खिदुं भरदो आअदो। [विजये ! मां प्रेक्षितुं भरत आगत: ?]

प्रतिहारी – भट्टिणी ! तह भट्टिदारअस्स रामस्स सआसादो तादसुमन्तो आअदो। तेण सह भट्टिदारओ भरदो भट्टिणीं पेक्खिदुं इच्छदि किल। [भट्टिनि ! तथा। भर्तृदारकस्य रामस्य सकाशात् तातसुमन्त्र आगत:, तेन सह भर्तृदारको भरतो भट्टिनीं प्रेक्षितुमिच्छति किल।]

कैकेयी – (स्वगतं) केण खु उग्दाघेण मं उव्वालम्भिस्सदि भरदो। [केन खलूद्घातेन मामुपालप्स्यते भरत:।]

प्रतिहारी – भट्टिणि ! किं पविसदु भट्टिदारओ। [भट्टिनि ! किं प्रविशतु भर्तृदारक: ?]

कैकेयी – गच्छ। पवेसेहि णं। [गच्छ। प्रवेशयैनम्।]

प्रतिहारी – भट्टिणि ! तह। (परिक्रम्योपसृत्य) जेदु भट्टिदारओ। पविसदु किल। [भट्टिनि ! तथा। जयतु भर्तृदारक:। प्रविशतु किल।]

भरत: – विजये ! किं निवेदितम् ?

प्रतिहारी – आम्।

भरत: – तेन हि प्रविशाव:।

(प्रविशत:)

कैकेयी – जाद ? विअआ मन्तेदि रामस्स सआसादो सुमन्तो आअदत्ति। [जात ! विजया मन्त्रयते – रामस्य सकाशात् सुमन्त्र आगत इति।]

भरत: – अत: परं प्रियं निवेदयाम्यत्रभवत्यै।

कैकेयी – जाद ! अवि कौसल्ला सुमित्ता अ सद्दावइदव्वा। [जात ! अपि कौसल्या सुमित्रा च शब्दापयितव्या।]

भरतः – न खलु ताभ्यां श्रोतव्यम्।

कैकेयी – (आत्मगतं) हं किंणु हु भवे। (प्रकाशं) भणाहि जाद! [हं किन्नु खलु भवेत्? भण जात!]

भरतः – श्रूयतां –

स्वराज्यं परित्यज्य त्वन्नियोगाद् वनं गतः।
तस्य भार्या हृता सीता पर्याप्तस्ते मनोरथः॥१३॥

प्रसङ्गः – भरतः सुमन्त्रेण सह कैकय्याः समीपमागत्य सीताहरणवृत्तान्तं व्यङ्ग्यपूर्वकं श्रावयन् वदति यत् इदानीं भवत्याः सम्पूर्णमनोरथः पूर्णः जातः इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – यः त्वन्नियोगात् स्वराज्यं परित्यज्य वनं गतः, तस्य भार्या सीता हृता, (अतः) ते मनोरथः पर्याप्तः।

संस्कृत-व्याख्या – (क) पर्यायशब्दाः – यः = रामः, त्वन्नियोगात् = तव वचनात्, स्वराज्यं = निजसाम्राज्यं, परित्यज्य = त्यक्त्वा, वनम् = अरण्यं, गतः, तस्य = रामस्य, भार्या = पत्नी, हृता = अपहृता, ते = तव, मनोरथः = अभिलाषः, पर्याप्तः = पूरितः।

(ख) भावार्थः – रामः तव आदेशात् आत्मनः राज्यं त्यक्त्वा अरण्यं यातः रामस्य पत्नी जानकी च अपहृता। अतः इदानीं तव अभिलाषः पूरितः।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

कैकेयी – हम्!

भरतः –

हन्त भोः सत्त्वयुक्तानामिक्ष्वाकूणां मनस्विनाम्।
वधूप्रधर्षणं प्राप्तं प्राप्यात्रभवतीं वधूम्॥१४॥

प्रसङ्गः – भरतः पुनः सीताहरणस्य परोक्षरूपेण कारणं कैकेयीमेव मन्यते इत्यत्र वर्णितमस्ति महाकविना भासेन।

अन्वयः – हन्त भोः! अत्रभवतीं वधूं प्राप्य सत्त्वयुक्तानां मनस्विनाम् इक्ष्वाकूणां वधूप्रधर्षणं प्राप्तम्।

संस्कृत-व्याख्या – (क) पर्यायशब्दाः – हन्त = इति खेदे, अत्र भवतीं = पूजनीयां, वधूं = पुत्रवधूं, प्राप्य = लब्ध्वा, सत्त्वयुक्तानां = पराक्रमशालिनां, मनस्विनां = मानवताम्, इक्ष्वाकूणां = तदाख्यवंशोद्भवानां, वधूप्रधर्षणं = नारीहरणं, प्राप्तम् = उपनतम्॥

(ख) भावार्थः – एतत् कष्टं पूजनीयां वधूत्वेन लब्ध्वा पराक्रमशालिनां महापुरुषाणां तदाख्यवंशाद्भवानां नृपाणां स्त्रीहरणं (सीतायाः हरणम्) अभवत्।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

कैकेयी – (आत्मगतं) भोदुं दाणि कालो कहेउं। (प्रकाशं) जाद! तुवं ण आणासि महाराअस्स सावं। [भवतु इदानीं कालः कथयितुम्। जात! त्वं न जानासि महाराजस्य शापम्।]

भरतः – किं शप्तो महाराजः?

कैकेयी – सुमन्त! आअक्ख वित्थरेण। [सुमन्त्र! आचक्ष्व विस्तरेण।]

सुमन्त्रः – यदाज्ञापयति भवती। कुमार! श्रूयतां – पूरा मृगयां गतेन महाराजेन कस्मिंश्चित् सरसि कलशं पूरयमाणो वनगजबृंहितानुकारिशब्दसमुत्पन्नवनगजशङ्कया शब्दवेधिना शरेण विपन्नचक्षुषो

महर्षेश्चक्षुर्भूतो मुनितनयो हिंसितः।

भरतः – हिंसित इति। शान्तं पापं शान्तं पापम्। ततस्ततः?

सुमन्त्रः – ततस्तमेव गतं दृष्ट्वा –

तेनोक्तं रुदितस्यान्ते मुनिना सत्यभाषिणा।
यथाहं भोस्त्वमप्येवं पुत्रशोकाद् विपत्स्यसे॥ १५॥

प्रसङ्गः – कैकय्याः आदेशानुसारं सुमन्त्रः महर्षेः शापविषयकवार्त्तां भरतं कथयति यस्मात् शापात् कारणात् कैकय्या रामः वनं प्रेषितः इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – सत्यभाषिणा तेन मुनिना रुदितस्य अन्ते भोः! यथाहं पुत्रशोकात् (विपद्ये), त्वमपि एवं विपत्स्यसे (इति) उक्तम्।

संस्कृत-व्याख्या - (क) पर्यायशब्दाः – सत्यभाषिणा = अवितथवचनेन, तेन = मुनिना, रुदितस्य = रोदनस्य, अन्ते = अन्तिमकाले, यथाऽहं = येन प्रकारेणाहं, पुत्रशोकात् = तनयवियोगात्, विपद्ये, एवम् = अनेन प्रकारेण, त्वमपि = भवानपि, एवम् = अननैव प्रकारेण, विपत्स्यसे = मरिष्यसि, इत्यमेवमुक्तम् = अभिशप्तम्।

(ख) भावार्थः – अवितथवचनेन महर्षिणा अन्धेन रोदनस्य समाप्तिपरम् अभिशप्तं भोः। अन्धः अहं यथा सुतस्य विरहजन्यपरितापात् प्राणान् त्यजामि तथैव भवानपि पुत्रवियोगात् मरिष्यति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

भरतः – नन्विदं कष्टं नाम।

कैकेयी – जाद! एदण्णिमित्तं अवराहे मं णिक्खिविअ पुत्तओ रामो वणं पेसिदो, णाहु रज्जलोहेण। अपरिहरणीओ महरिसिसावो पुत्तविप्पवास विणा ण होइ। [जात! एतन्निमित्तमपराधे मां निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं प्रेषितः, न खलु राज्यलोभेन। अपरिहरणीयो महर्षिशापः पुत्रविप्रवासं विना न भवति।]

भरतः – अथ तुल्ये पुत्रविप्रवासे कथमहमरण्यं न प्रेषितः?

कैकेयी – जाद! मादुलकुले वत्तमाणस्स पइदीहूदो दे विप्पवासो। [जात! मातुलकुले वर्तमानस्य प्रकृतीभूतस्ते विप्रवासः।]

भरतः – अथ चतुर्दश वर्षाणि किं कारणमवेक्षितानि?

कैकेयी – जाद! चउद्दसदिअस त्ति वत्तकामाए पय्याउलहिअआए जउद्दश वरिसाणि त्ति उत्तं। [जात! चतुर्दश दिवसा इति वक्तुकामया पर्याकुलहृदयया चतुर्दश वर्षाणीत्युक्तम्।]

भरतः – अस्ति पाण्डित्यं सम्यग् विचारयितुम्। अथ विदितमेतद् गुरुजनस्य?

सुमन्त्रः – कुमार! वसिष्ठवामदेवप्रभृतीनामनुमतं विदितं च।

भरतः – हन्त! त्रैलोक्यसाक्षिणः खल्वेते। दिष्ट्यानपराद्धात्रभवती। अम्ब! यद्भ्रातृस्नेहात् समुत्पन्नमन्युना मया दूषितात्रभवती, तत् सर्वं मर्षयितव्यम्। अम्ब! अभिवादये।

कैकेयी – जाद! का णाम माता पुत्तअस्स अवराहं ण मरिसेदि। उट्ठेहि उट्ठेहि। को एत्थ दोसो। [जात! का नाम माता पुत्रकस्यापराधं न मर्षयति। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ। कोऽत्र दोषः?]

भरतः – अनुगृहीतोऽस्मि। आपृच्छाम्यत्रभवतीम्। अद्यैवाहमार्यस्य साहाय्यार्थं कृत्स्नं राजमण्डलमुद्योजयामि। अयमिदानीं –

वेलामिमां मत्तगजान्धकारां करोमि सैन्यौघनिवेशनद्धाम्।
बलैस्तरद्भिश्च नयामि तुल्यं ग्लानिं समुद्रं सह रावणेन॥ १६॥

प्रसङ्गः – यदा भरतः ज्ञातवान् यत् मम माता निर्दोषा अस्ति तदा रामस्य साहाय्यार्थं भरतः सकलसैन्यसमूहेन सह गत्वा रावणं मारितुमिच्छति इत्यत्र वर्णितमस्ति महाकविना भासेन।

अन्वयः – इमां वेलां मत्तगजान्धकारां सैन्यौघनिवेशनद्धां करोमि, तरद्भिः बलैश्च रावणेन सह समुद्रं तुल्यं ग्लानिं नयामि।

संस्कृत-व्याख्या – (क) पर्यायशब्दाः – इमाम् = अमुं, वेलां = समुद्रकूलं, मत्तगजान्धकारां = प्रमत्तगजरूपान्धकारवतीं, सैन्यौघनिवेशनद्धां = सेनाशिविरव्याप्तां, करोमि = विदधामि। तरद्भिः = लङ्घयद्भिः, बलैः = सैन्यैश्च, रावणेन सह = राक्षसेन्द्रेण सह, समुद्रं = सागरं, तुल्यं = समकालं, ग्लानिं = हर्षक्षयभाजं, नयामि = करोमि॥

(ख) भावार्थः – अमुं सागरतटभूमिं मदोन्मत्तकरितमोव्याप्रासां सेनासमूहशिविरावृत्तां विदधामि। सागरं प्लवमानैः सैनिकैः दशाननेन साकम् अब्धिं समानं प्रापयामि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् उपजातिछन्दः अस्ति। अत्र च सहोक्तिरलंकारः अस्ति।

अये शब्द इव। तूर्णं ज्ञायतां शब्दः।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी – जेदु कुमारी। इमं वुत्तन्तं सुणिय जेट्ठभट्टिणी मोहं गआ। [जयतु कुमारः। इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा ज्येष्ठभट्टिनी मोहं गता।]

कैकेयी – हम्।

भरतः – कथं मोहमुपगताम्बा?

कैकेयी – एहि! जाद! अय्यं अस्सासइस्सामो [एहि! जात! आर्यामाश्वासयिष्यावः।]

भरतः – यदाज्ञापयत्यम्बा।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति षष्ठोऽङ्कः

अथ सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति तापसः)

तापसः – नन्दिलक ! नन्दिलक !

(प्रविश्य)

नन्दिलकः – अय्य ! अअं ह्मि । [आर्य ! अयमस्मि ।]

तापसः – नन्दिलक ! कुलपतिर्विज्ञापयति – एष खलु स्वदारापहारिणं त्रैलोक्यविद्रावणं रावणं नाशयित्वा राक्षसगणविरुद्धवृत्तं गुणगणविभूषणं विभीषणमभिषिच्य देवदेवर्षिसिद्धविमलचारित्रां तत्रभवतीं सीतामादाय ऋक्षराक्षसवानरमुख्यैः परिवृत्तः सप्राप्तस्तत्रभवान् शरद्विमलगगनचन्द्राभिरामो रामः । तदद्यास्मिन्नाश्रमपदेऽस्मद्विभवेन यत् सङ्कल्पयितव्यं तत् सर्वं सज्जीक्रियतामिति ।

नन्दिलकः – अय्य ! सव्वं सज्जीकिदं । किन्तु, [आर्य ! सर्वं सज्जीकृतम् । किन्तु]

तापसः – किमेतत् ?

नन्दिलकः – एत्थ विभीषणकेरआ रक्खसा । तेसं भक्खणणिमित्तं कुलवदी पमाणं । [अत्र विभीषणसम्बन्धिनो राक्षसाः । तेषां भक्षणनिमित्तं कुलपतिः प्रमाणम् ।]

तापसः – किमर्थम् ?

नन्दिलकः – ते खु खज्जन्ति । [ते खलु खादन्ति ।]

तापसः – अलमलं सम्भ्रमेण । विभीषणविधेयाः खलु राक्षसाः ।

नन्दिलकः – णमो रक्खससज्जणाअ । (निष्क्रान्तः) [नमो राक्षससज्जनाय ।]

तापसः – (विलोक्य) अये अयमत्रभवान् राघवः । य एषः –

> **जय नरवर! जेयः स्याद् द्वितीयस्तवारि-**
> **स्तव भवतु विधेया भूमिरेकातपत्रा ।**
> **इति मुनिभिरनेकैः स्तूयमानः प्रसन्नैः**
> **क्षितितलमवतीर्णो मानवेन्द्रो विमानात् ॥ १ ॥**

प्रसङ्गः – रावणवधानन्तरं रामः सीतया लक्ष्मणेन च साकं पुष्पकविमानेन लंकानगरीतः अयोध्यां प्रति आगमनकाले मार्गे मुनीनाम् आश्रमं गच्छति तदा एव तपस्विजनाः पुष्पकविमानात् पृथिवीतलमवतरणकाले रामाय आशीर्वचनं यच्छति इत्यत्र वर्णितमस्ति महाकविना भासेन ।

अन्वयः – जय नरवर ! तव द्वितीयः, अरिः जेयः स्यात्, भूमिः एकातपत्रा तव विधेया भवतु इति प्रसन्नैः अनेकैः मुनिभिः स्तूयमानः मानवेन्द्रः विमानात् क्षितितलम् अवतीर्णः ।

संस्कृत-व्याख्या – (क) पर्यायशब्दाः – जय = सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व, नरवर = पुरुषश्रेष्ठ, तव = भवतः, द्वितीयः = अपरः, अरिः = शत्रुः, जेयः = जेतुमर्हः, स्यात् = भवेत्, भूमिः = पृथ्वी, एकातपत्रा = एकच्छत्रं, तव = भवतः, विधेया = प्रशंसनीया, भवतु = स्यात्, इति = इत्थं, प्रसन्नैः = रावणवधसन्तुष्टैः, अनेकैः = भूरिभिः, मुनिभिः = ऋषिभिः, स्तूयमानः = प्रशस्यमानः, मानवेन्द्रः = नरेन्द्रः, विमानात् = व्योमयानात्, क्षितितलं = पृथ्वीतलम्, अवतीर्णः = अवरूढः ।

(ख) भावार्थः – हे पुरुषश्रेष्ठ ! सवोत्कर्षेण वर्तस्व । ते रावणापेक्षया परः शत्रोः शक्त्या पराभवितुं योग्यः

भवेत्। पृथ्वी अप्रतिद्वन्द्वशासनात् तव वशवर्तिनी जायताम्। इत्थं बहुभिः दशाननवधसन्तुष्टैः ऋषिभिः वन्द्यमानः नरेश्वरः श्रीरामचन्द्रः पुष्पकविमानात् पृथिवीतलम् अवतरितवान्।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् मालिनीछन्दः विद्यते।

जयतु भवान् जयतु। (निष्क्रान्तः)

(मिश्रविष्कम्भकः)

(ततः प्रविशति रामः)

रामः – भोः!

समुदितबलवीर्यं रावणं नाशयित्वा
जगति गुणसमग्रां प्राप्य सीतां विशुद्धाम्।
वचनमपि गुरूणामन्तशः पूरयित्वा
मुनिजनवनवासं प्राप्तवानस्मि भूयः॥२॥

प्रसङ्गः – लङ्कातः रावणं नाशयित्वा सीतया सह रामः मुनिजनानां तपोवनम् आगतः इत्यत्र वर्णितमस्ति महाकविना भासेन।

अन्वयः – समुदितबलवीर्यं रावणं नाशयित्वा जगति गुणसमग्रां विशुद्धां सीतां प्राप्य गुरूणां वचनम् अन्तशः पूरयित्वा भूयः मुनिजनवनवासं प्राप्तवानस्मि।

संस्कृत-व्याख्या - (क) पर्यायशब्दाः – समुदितबलवीर्यं = सम्यक् वृद्धं बलवीर्यं यस्य तं, रावणं = निशाचरनाथं, नाशयित्वा = विनाश्य, जगति = संसारे, गुणसमग्रां = सकलगुणयुतां, विशुद्धां = पवित्रां, सीतां = स्वपत्नीं जानकीं, प्राप्य = पुनरासाद्य, गुरूणां = पित्रादीनां, वचनम् = आदेशम्, अन्तशः = अक्षरशः, पूरयित्वा = परिपाल्य, भूयः = पुनः, मुनिजनवनवासं = मुनिजनाध्युषितवनवर्तिप्राचीनस्वनिवास देशं प्राप्तवानस्मि।

(ख) भावार्थः – उत्कृष्टसैन्यशक्तियुक्तं निशाचरनाथं विनाश्य संसारे स्त्रीजनोचितगुणपरिपूर्णाम् अग्निपरीक्षाप्रमाणितनिष्कलंकचरित्रां जानकीं पुनरासाद्य तातपादानाम् आदेशमपि अक्षरशः परिपाल्य पुनः मुनिजनाध्युषितारण्यम् आगतोऽसि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् मालिनीछन्दः अस्ति।

तापसीनामभिवन्दनार्थमभ्यन्तरं प्रविष्टा चिरायते खलु मैथिली। (विलोक्य) अये इयं वैदेही।

सखीति सीतेति च जानकीति यथावयः स्निग्धतरं स्नुषेति।
तपस्विदारैर्जनकेन्द्रपुत्री सम्भाष्यमाणा समुपैति मन्दम्॥३॥

प्रसङ्गः – तापसीनाम् अभिवादनं कृत्वा कुटीरतः बहिः आगच्छन्तीं सीतां दृष्ट्वा रामः वदति इत्यत्र वर्णितमस्ति महाकविना भासेन।

अन्वयः – जनकेन्द्रपुत्री यथावयः सखीति, सीतेति च जानकीति, स्नुषा इति, स्निग्धतरं तपस्विदारैः सम्भाष्यमाणा मन्दं समुपैति।

संस्कृत-व्याख्या - (क) पर्यायशब्दाः – जनकेन्द्रपुत्री = जानकी, यथावयः = स्वस्थ्य-अवस्थानुरूपं, सखीति = तुल्यवयोभिः, सीतेति = जानकीति च, वयसाधिकाभिः = वृद्धाभिस्य, स्नुषेति, तपस्विदारैः = मुनिपत्नीभिः, स्निग्धतरम् = अतिप्रेम्णा यथा स्यात्तथा सम्भाष्यमाणा = आलप्यमाणा, मन्दं = शनैः शनैः, समुपैति = मामुपसर्पति।

(ख) भावार्थः – मुनिपत्नीभिः समानधिकादिवयः क्रमानुसारेण तुल्यवयोभिः सीतेति जानकीति च वयसाधिकाभिः पुत्रवधूरिति च वृद्धाभिः अतिमधुरं व्यवह्रियमाणमिथिलानरेशपुत्री सीता शनैः शनैः मम समीपम् आगच्छति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् उपजातिछन्दः अस्ति।

(ततः प्रविशति सीता तापसी च)

तापसी – हला एसो दे कुडुम्बिओ। उव्वसप्प णं। ण सक्कं तुम एआइणिं पेक्खिदुं। [हला! एष ते कुटुम्बिकः। उपसर्पैनम्। न शक्यं त्वामेकाकिनीं प्रेक्षितुम्।]

सीता – हं अज्ज वि अविस्ससणीअं विअ मे पडिभादि। (उपसृत्य) जेदु अय्यउत्तो। [हम्, अद्याप्यविश्वसनीयमिव मे प्रतिभाति। जयत्वार्यपुत्रः]

रामः – मैथिलि! अपि जानासि पूर्वाधिष्ठानमस्माकं जनस्थानमासीत्। अप्यत्र ज्ञायन्ते पुत्रकृतका वृक्षाः ?

सीता – जाणामि जाणामि। आलोइअपत्तआ उल्लोअदव्वा दाणिं संवुत्ता। [जानामि जानामि। अवलोकितपत्रका उल्लोकयितव्या इदानीं सवृंत्ताः।]

रामः – एवमेवम्। निम्नस्थलोत्पादको हि कालः। मैथिलि! अप्युपलभ्यतेऽस्य सप्तपर्णस्या-धस्ताच्छुल्कवाससं भरतं दृष्ट्वा परित्रस्तं मृगयूथमासीत्।]

सीता – अय्यउत्त। दिढं खु सुमरामि। [आर्यपुत्र! दृढं खलु स्मरामि।]

रामः – अयं तु नस्तपसः साक्षिभूतो महाकच्छः। अत्रास्माभिरासीनैस्तातस्य निवपनक्रियां चिन्तयद्भिः काञ्चनपार्श्वो नाम मृगो दृष्टः।

सीता – हं अय्यउत्त! मा खु मा खु एवं भणिदुं। (भीता वेपते) [हम् आर्यपुत्र! मा खलु मा खल्वेवं भणितुम्।]

रामः – अलमलं सम्भ्रमेण। अतिक्रान्तः खल्वेष कालः। (दिशो विलोक्य) अये कुतो नु –

रेणुः समुत्पतति लोध्रसमानगौरः
सम्प्रावृणोति च दिशः पवनावधूतः।
शङ्खध्वनिश्च पटहस्वनधीरनादैः
सम्मूर्च्छितो वनमिदं नगरीकरोति॥४॥

प्रसङ्गः – लङ्कातः प्रत्यावर्तनकाले नगरस्य समीपम् आगत्य प्रकृत्याः चित्रणं रामेण कृतमस्ति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – लोध्रसमानगौरः रेणुः समुत्पतति पवनावधूतः दिशः सम्प्रावृणोति च, पटहस्वनधीरनादैः सम्मूर्च्छितः शंखध्वनिः वनम् नगरीकरोति।

संस्कृत-व्याख्या – (क) पर्यायशब्दाः – लोध्रसमानगौरः = लोध्रतुल्यगौरवर्णयुक्तः, रेणुः = धूलिः, समुत्पतति = ऊर्ध्वं गच्छति, किंच, पवनावधूतः = वायुना चालितः, च = पुनः, दिशः सम्प्रावृणोति = सम्यगाच्छादयति, पटहस्वनधीरनादैः = पटहस्वनैः, धीराणां, वीराणां नादैः, सिंहनादैः, संमूर्च्छितः = सम्यक् वर्धितः, शंखध्वनिः = शंखनादः, इदं वनम् = इदमरण्यं, नगरीकरोति = नगरभावं जनयति।

(ख) भावार्थः – लोध्रपुष्पतुल्यगौरवर्णयुक्तः धूलिः ऊर्ध्वं गच्छति वायुना प्रसारितः ककुभः सम्यगाच्छादयति आनकशब्दैः वीरगर्जितैश्च सम्यक् वर्धितः शङ्खनादश्च एतत् दृश्यमानम् अरण्यं नगरतुल्यं करोति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलकाछन्दः अस्ति। तल्लक्षणमिदम् –

''उक्तावसन्ततिलका तभजा जगौ गः॥''

(प्रविश्य)

लक्ष्मणः – जयत्वार्यः। आर्य!

अयं सैन्येन महता त्वद्दर्शनसमुत्सुकः।
मातृभिः सह सम्प्राप्तो भरतो भ्रातृवत्सलः॥५॥

प्रसङ्गः – लङ्कातः आगमनकाले यदा पुष्पकविमानम् अयोध्यायाः समीपम् आगच्छति तदा एव लक्ष्मणः रामं वदति यत् रामस्य आगमनस्य समाचारं श्रुत्वा भरतः सेनासहितं मातृभिः सह अत्रैव आगच्छन् अस्ति इत्यत्र महाकविना भासेन वर्णितमस्ति।

अन्वयः – अयं भ्रातृवत्सलः त्वद्दर्शनसमुत्सुकः भरतः महता सैन्येन मातृभिः सह (च) सम्प्रातः।

संस्कृत-व्याख्या – (क) पर्यायशब्दाः – अयं = पुरो दृश्यमानः, भ्रातृवत्सलः = भ्रातृप्रेमी, त्वद्दर्शनसमुत्सुकः = तव = भवतः दर्शनम् = अवलोकनं, तस्मिन् समुत्सुकः = उत्कण्ठितः, भरतः = कैकेयीसुतः, महता = विशालेन, सैन्येन = सैन्यदलेन, मातृभिः = जननीभिः च, सह = साकं, सम्प्राप्तः = समागतः।

(ख) भावार्थः – पुरोदृश्यमानः भ्रातृस्नेही भवदवलोकनार्थमुत्कण्ठितः कैकेयीपुत्रः विशालेन वहिन्या जननीभिश्च साकं समागतः।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति। अत्र काव्यलिङ्गालंकारो विद्यते।

रामः – वत्स लक्ष्मण! किमेवं भरतः प्राप्तः।

लक्ष्मणः – आर्य! अथ किम्?

रामः – मैथिलि! स्वश्रूजनपुरोगं भरतमवलोकयितुं विशालीक्रियतां ते चक्षुः।

सीता – अय्यउत्त! इच्छिदव्वे काले भरदो आअदो। [आर्यपुत्र! एष्टव्ये काले भरत आगतः।]

(ततः प्रविशति भरतः समातृकः)

भरतः –

तैस्तैः प्रवृद्धविषयैर्विषमैर्विमुक्तं
मेधैर्विमुक्तममलं शरदीव सोमम्।
आर्यासहायमहमद्य गुरुं दिदृक्षुः
प्राप्तोऽस्मि तुष्टहृदयः स्वजनानुबद्धः॥६॥

प्रसङ्गः – भरतः रामस्य आगमनस्य सूचनां प्राप्य अयोध्यातः पूर्वमेव रामेण सह मेलितुमागतः इत्यत्र महाकविना भासेन वर्णितमस्ति।

अन्वयः – अद्य तुष्टहृदयः स्वजनानुबद्धः अहं शरदि मेघैः वियुक्तम् अमलं सोमम् इव तैः तैः प्रवृद्धविषयैः विषमैः विमुक्तम् आर्यासहायं गुरुं दिदृक्षुः प्राप्तः अस्मि।

संस्कृत-व्याख्या – (क) पर्यायशब्दाः – अद्य तुष्टहृदयः = प्रसन्नमन्नाः, स्वजनानुबद्धः =

स्वजनानुयातः, अहं = भरतः, शरदि = शरत्काले, मेघैः = अभ्रैः, वियुक्तम् = अपगतावरणम्, अमलं = निर्मलं, सोमं = चन्द्रम्, इव = यथा, तैः तैः = प्रख्यातैः, प्रवृद्धविषयैः = नानाप्रकारैः, विषमैः = संकटैः, विमुक्तं = विरहितम्, आर्यासहायम् = आर्या सीता सहाया यस्य तं, गुरुं = पूज्यं, दिदृक्षुः = द्रष्टुमिच्छुः, प्राप्तोऽस्मि = समागतोऽस्मि।

(ख) भावार्थः – अस्मिन् दिवसे प्रसन्नमनाः स्वजनानुयातः भरतः शरत्काले अभ्रैः अपगतावरणं निर्मलं चन्द्रवत् नानाप्रकारैः वाण्यापि प्रकटयितुमशक्यैरयोग्यैश्च संकटैः रहितं भ्रातृजाया सीतया सह पूजनीयं रामं द्रष्टुमिच्छुकः आगतः अस्मि।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलकाछन्दः अस्ति।

रामः – अम्बाः ! अभिवादये।

सर्वाः – जाद ! चिरं जीव ! दिट्ठिआ बड्ढामो अवसिदपडिण्णं तुमं कुसलिणं सह बहुए पेक्खिअ। [जात ! चिरंजीव। दिष्ट्या वर्धामहे अवसितप्रतिज्ञं त्वां कुशलिनं सह वध्वा प्रेक्ष्य।]

रामः – अनुगृहीतोऽस्मि।

लक्ष्मणः – अम्बाः ! अभिवादये।

सर्वाः – जाद ! चिरं जीव। [जात ! चिरं जीव।]

लक्ष्मणः – अनुगृहीतोऽस्मि।

सीता – अय्या ! वन्दामि। [आर्याः ! वन्दे।]

सर्वाः – वच्छ ! चिरमंगला होहि। [वत्से ! चिरमङ्गला भव।]

सीता – अणुग्गहिदह्मि। [अनुगृहीताऽस्मि।]

भरतः – आर्य ! अभिवादये, भरतोऽहमस्मि।

रामः – एह्येहि वत्स ! इक्ष्वाकुकुमार ! स्वस्ति, आयुष्मान् भव।

वक्षः प्रसारय कवाटपुटप्रमाणमालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन।
उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम्॥ ७॥

प्रसङ्गः – परस्पराभिवादनकाले रामः भरतं वदति इत्यत्र महाकविना भासेन वर्णितमस्ति।

अन्वयः – कवाटपुटप्रमाणं वक्षः प्रसारय। सुविपुलेन भुजद्वयेन माम् आलिङ्ग, शरदिन्दुकल्पम् इदमाननम् उन्नमय, व्यसनदग्धम् इदं शरीरं प्रह्लादय च।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – कवाटपुटं = कपाटसम्पुटं, प्रमाणं = विस्तीर्णं, यस्य तत् विशालकपाटवदायतं, वक्षः = उरोदेशं, प्रसारय =विस्तृतं कुरु, ततः सविपुलेन = अतिलम्बेन, भुजद्वयेन = बाहुयुगलेन, मां = रामम्, आलिंग = परिष्वजस्व, शरद् इन्दुकल्पं = शरच्चन्द्रवद्, आननं = मुखम्, उन्नमय = उन्नतं कुरु, व्यसनदग्धं = पितृमरणनिमित्तकेन दुःखेनोपहतम्, इदं शरीरं = मम कायः, प्रह्लादय = सन्तापात् निवृत्तिं यापय। अर्थात् तवाननदर्शनेन मे संतापी व्यपगमिष्यति।

(ख) भावार्थः – सम्पुटितकपाटतुल्यपरिमाण उरः प्रदेशं विस्तारय (विस्तृतं कुरु) अतिविशालेन बाहुयुगलेन मां (रामं) परिष्वजस्व (आलिङ्गनं कुरु)। शरच्चन्द्रसदृशम् एतत् नमत् मुखम् उत्तोलय। पितृमरणनिमित्तकेन दुःखेनोपहतं पुरोदृश्यमानं वपुः आनन्दय।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलकाछन्दः अस्ति।

भरतः – अनुगृहीतोऽस्मि। आर्ये ! अभिवादये भरतोऽहमस्मि।

सीता – अय्यउत्तेण चिरसञ्चारी होहि। [आर्यपुत्रेण चिरसञ्चारी भव।]

भरतः – अनुगृहीतोऽस्मि। आर्ये! अभिवादये।

लक्ष्मणः – (आलिङ्गति) एह्येति वत्स! दीर्घायुर्भव। परिष्वजस्व गाढम्।

भरतः – अनुगृहीतोऽस्मि। आर्य! प्रतिगृह्यतां राज्यभारः।

रामः – वत्स! कथमिव?

कैकेयी – जाद! चिराहिलसिदो खु एसो मणोरहो। [जात! चिराभिलषितः खल्वेष मनोरथः।]

(ततः प्रविशति शत्रुघ्नः)

शत्रुघ्नः –

विविधैर्व्यसनैः क्लिष्टमक्लिष्टगुणतेजसम्।
द्रष्टुं मे त्वरते बुद्धि रावणान्तकरं गुरुम्॥८॥

प्रसङ्गः – रामेण सह मेलितुं शत्रुघ्नः आगच्छति इत्यत्र वर्णितमस्ति महाकविना भासेन।

अन्वयः – विविधैः व्यसनैः क्लिष्टम् अक्लिष्टगुणतेजसं रावणान्तकरं गुरुं द्रष्टुं मे बुद्धिः त्वरते।

व्याख्या – **(क) पर्यायपदानि** – विविधैः = नाना प्रकारकैः, व्यसनैः = संकटैः, क्लिष्टं = सम्पीडितं, अक्लिष्टगुणतेजसम् = अनुपहतगुणप्रभावं, रावणान्तकं = रावणहन्तारं, तं, गुरुं = श्रीरामं, द्रष्टुं = दर्शनार्थं, मे = मम, शत्रुघ्नस्य, बुद्धिः = मनः, त्वरते = शीघ्रतां करोति।

(ख) भावार्थः – नानाप्रकारकैः संकटैः सम्पीडितम् अनुपहतगुणप्रभावं रावणविनाशकं पूज्यमार्यरामं विलोकयितुं मम मनः शीघ्रतां करोति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

(उपगम्य) आर्य! शत्रुघ्नोऽहमभिवादये।

रामः – एह्येहि वत्स! स्वस्ति, आयुष्मान् भव।

शत्रुघ्नः – अनुगृहीतोऽस्मि। आर्ये! अभिवादये।

सीता – वच्छ! चिरं जीव। [वत्स चिरं जीव।]

शत्रुघ्नः – अनुगृहीतोऽस्मि। आर्य! अभिवादये।

लक्ष्मणः – स्वस्ति, आयुष्मान् भव।

शत्रुघ्नः – अनुगृहीतोऽस्मि। आर्य! एतौ वसिष्ठवामदेवौ सह प्रकृतिभिरभिषेकं पुरस्कृत्य त्वद्दर्शनमभिलषतः।

तीर्थोदकेन मुनिभिः स्वयमाहृतेन
नानानदीनदगतेन तव प्रसादात्।
इच्छन्ति ते मुनिगणाः प्रथमाभिषिक्तं
द्रष्टुं मुखं सलिलसिक्तमिवारविन्दम्॥९॥

प्रसङ्गः – प्रस्तुतश्लोकमाध्यमेन शत्रुघ्नः रामं वदति यत् वशिष्ठवामदेवौ सह अयोध्यायाः जनाः तीर्थोदकेन भवतः अभिषेकं कर्तुमिच्छन्ति इत्यत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – मुनिगणाः तव प्रसादात् नानानदीनदगतेन मुनिभिः स्वयमाहृतेन तीर्थोदकेन प्रथमाभिषिक्तं

सलिलसिक्तम् अरविन्दम् इव ते मुखं द्रष्टुम् इच्छन्ति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – मुनिगणा: = ऋषय:, तव प्रसादात् = कृपया, नानानदीनदगतेन = भिन्नभिन्नपुण्यसलिलधारासम्बन्धिना, मुनिभि: = ऋषिभि:, स्वयम् आहृतेन = साक्षात् आनीतेन, तीर्थोदकेन = तीर्थजलेन, प्रथमाभिषिक्तं = प्राक्कृताभिषेकं, सलिलसिक्तं = जलाभ्युक्षितम्, अरविन्दं = कमलम्, इव = यथा, ते = तव, मुखम् = आननं, द्रष्टुमिच्छन्ति = अवलोकयितुं वाञ्छति।

(ख) भावार्थ: – ऋषिजना: ते अनुग्रहात् ऋषिभि: साक्षात् आनीतेन भिन्नभिन्नपुण्यसलिलधारासम्बन्धिना तीर्थजलेन प्राक्कृताभिषेकं तव आननं जलाभ्युक्षितं कमलवत् अवलोकयितुं वाञ्छन्ति।

विशेष: – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलकाछन्द: अस्ति। अत्र उपमालङ्कार: अस्ति।

कैकेयी – गच्छ जाद! अभिलसेहि अभिसेअं। [गच्छ जात! अभिलषाभिषेकम्।]

राम: – यदाज्ञापयत्यम्बा। (निष्क्रान्त:)

(नेपथ्ये)

जयतु भवान्। जयतु स्वामी। जयतु महाराज:। जयतु देव:। जयतु भद्रमुख:। जयत्वार्य:। जयतु रावणान्तक:।

कैकेयी – एदे पुरोहिदा कञ्चुइणो पुत्तअस्स मे विजअघोसं वटुअन्तो असीहि पूअन्ति [एते पुरोहिता: कञ्चुकिन: पुत्रकस्य मे विजयघोषं वर्धयन्त आशीर्भि: पूजयन्ति।]

सुमित्रा – पइदीओ परिचारआ सज्जणा अ पुत्तअस्स मे विजअं बड्ढअन्ति। [प्रकृतय: परिचारका: सज्जनाश्च पुत्रकस्य मे विजयं वर्धयन्ति।]

(नेपथ्ये)

भो भो जनस्थानवासिनस्तपस्विन:! शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्त:

हत्वा रिपुप्रभवमप्रतिमं तमौघं
सूर्योऽन्धकारमिव शौर्यमयैर्मयूखै:।
सीतामवाप्य सकलाशुभवर्जनीयां
रामो महीं जयति सर्वजनाभिराम:॥१०॥

प्रसङ्ग: – रामस्य अभिषेककाले नेपथ्यात् विजयघोषणा भवति इत्यत्र वर्णितमस्ति महाकविना भासेन।

अन्वय: – अप्रतिमं रिपुप्रभवं तमौघं शौर्यमयै: मयूखै: सूर्य: अन्धकारम् इव हत्वा सकलाशुभवर्जनीयां सीताम् अवाप्य सर्वजनाभिराम: राम: महीं जयति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अप्रतिमम् = अनुपमं, रिपुप्रभवं = शत्रुसम्भव, तमौघं = तमसां दु:खानाम्, ओघं = वृन्दं, सूर्य: = रवि:, अन्धकारमिव, शौर्यमयै: = पराक्रमरूपै:, मयूखै: = किरणै:, हत्वा = विनाश्य, सकलै: = सम्पूर्णै:, अशुभै: = अमंगलै:, वर्जनीयां = रहितां, सीतां = जानकीम्, अवाप्य = लब्ध्वा, सर्वजनाभिराम: = सकललोकप्रिय: राम:, महीं = पृथ्वीं, जयति = स्वायत्तीकरोति, तस्य जयघोषणा क्रियते।

(ख) भावार्थ: – यथा भास्कर: स्वकिरणै: तमं हन्ति तथैव पराक्रमरूपै: किरणै: शत्रुसंभवम् अतुलनीयं संकटस्य समूहं विनाश्य सम्पूर्णै: अमङ्गलै: रहितां जानकीं लब्ध्वा सकललोकप्रिय: राघव: पृथ्वीं सर्वोत्कर्षेण शास्ति।

विशेष: – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलका छन्द: अस्ति। अत्र उपमालङ्कार: विद्यते।

कैकेयी – अम्महे ! पुत्तस्य मे विजअघोषणा बड्ढइ । [अम्महे ! पुत्रस्य मे विजय घोषणा वर्धते ।]

(ततः प्रविशति कृताभिषेको रामः सपरिवारः)

रामः – (विलोक्याकाशे) भोस्तात !

स्वर्गेऽपि तुष्टिमुपगच्छ विमुञ्च दैन्यं
कर्म त्वयाभिलषितं मयि यत् तदेतत् ।
राजा किलास्मि भुवि सत्कृतभारवाही
धर्मेण लोकपरिरक्षणमभ्युपेतम् ॥ ११ ॥

प्रसङ्गः – ऋषिभिः राज्याभिषेकपश्चात् रामः स्वतातस्य दशरथस्य स्मरणं कृत्वा यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति ।

अन्वयः – स्वर्गेऽपि तुष्टिम् उपगच्छ, दैन्यं विमुञ्च, त्वया मयि यत् कर्म अभिलषितं तत् एतत् सम्पन्नम् भुवि सत्कृतभारवाही राजा अस्मि, धर्मेण लोकपरिरक्षणम् अभ्युपेतम् ।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – स्वर्गेऽपि = देवलोकेऽपि, तुष्टिम् = सन्तोषम्, उपगच्छ = लभस्व, दैन्यं = चिन्तां, विमुंच = त्यज । त्वया = पित्रा, मयि = रामे, यत्कर्म = राज्यारोहणरूपम्, अभिलषितम् = इच्छितं, तदेतत् = राज्याभिषेकलक्षणं, सम्पन्नं = निर्वृत्तं, भुवि = संसारे, सत्कृतभारवाही = पूजितस्य भारस्य बोढा, राजा = नृपः, अस्मि = भवामि, धर्मेण = धर्मपूर्वकेण, लोकपरिरक्षणं = प्रजाजनस्य संरक्षणं, मया अभ्युपेतं = स्वीकृतम् ।

(ख) भावार्थः – भो तातः ! भवान् देवलोकेऽपि मद्राज्याभिषेकजन्मानन्दं लभस्व । मत्तः यत् राज्यारोहणरूपं कार्यं भवता इच्छितं तत् राज्याभिषेकलक्षणं निवृत्तम् । पृथिव्यां समाहृतराज्यरूपभारं वहनकर्त्ता भारवाही नृपः भवामि । निश्चयेन मया धर्मपूर्वकं जनानां परिपालनम् अङ्गीकृतम् ।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् वसन्ततिलकाछन्दः अस्ति ।

भरतः –

अधिगतनृपशब्दं धार्यमाणातपत्रं
विकसितकृतमौलिं तीर्थतोयाभिषिक्तम् ।
गुरुमधिगतलीलं वन्द्यमानं जनौघै-
र्नवशशिनमिवार्यं पश्यतो मे न तृप्तिः ॥ १२ ॥

प्रसङ्गः – राज्याभिषेकपश्चात् राजपदे सुशोभितं रामं दृष्ट्वा भरतः तृप्तिं न प्राप्नोति पुनः पुनः रामं द्रष्टुमिच्छति इत्यत्र महाकविना भासेन वर्णितम् ।

अन्वयः – अधिगतनृपशब्दः धार्यमाणातपत्रं विकसितकृतमौलितीर्थतोयाभिषिक्तं गुरुम् अधिगतलीलं जनौघैः वन्द्यमानं नवशशिनम् इव आर्यं पश्यतः मे न तृप्तिः ।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – अधिगतनृपशब्दः = अधिगतः स्वायत्तीकृतः, नृपः = राजशब्दवाच्यता, येन तं, धार्यमाणातपत्रं = धार्यमाणमातपत्रं, छत्रं यस्मिन् तं, समालम्बितराजधार्यश्वेतातपत्रं, विकसितकृतमौलिम् = उन्नमितमूर्द्धानं, तीर्थतोयाभिषिक्तं = तीर्थाहृतजलेनाभिषिक्तं, गुरुं = पूज्यम्, अधिगतलीलम् = आसादितश्रीकं, जनौघैः = लोकसमूहैः, वन्द्यमानं = प्रणम्यमानं, नवशशिनं = नवचन्द्रं, इव = यथा, आर्यं = रामं, पश्यतः, मे = मम भरतस्य, न तृप्तिः = नहि सन्तुष्टिः भवति ।

(ख) भावार्थः – महाराजः इति उपाधिना विभूषितं राजछत्रं धार्यमाणं, तेजोमय मुकुटधारितं तीर्थजलैः

कृताभिषेकं पूज्यम् आसादितश्रीकं लोकसमूहैः प्रणम्यमानं नवचन्द्रवत् रामम् अवलोकयतः मम भरतस्य सन्तुष्टिः न भवति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् मालिनी छन्दः अस्ति। अत्र उपमाऽलंकारः अस्ति।

शत्रुघ्नः –

एतदार्याभिषेकेण कुलं मे नष्टकल्मषम्।
पुनः प्रकाशतां याति सोमस्येवोदये जगत्॥ १३॥

प्रसङ्गः – अभिषिक्तं रामं दृष्ट्वा शत्रुघ्नः प्रसन्नो भूत्वा यद् वदति तदत्र वर्णितमस्ति।

अन्वयः – आर्यस्य अभिषेकेण नष्टकल्मषं मे कुलं सोमस्य उदये जगत् इव पुनः प्रकाशतां याति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – आर्यस्य, अभिषेकेण = राज्यारोहणेन, नष्टं = विनष्टं, कल्मषं = कलंको यस्य तदेवं, मे = मम, कुलं = वंशः, सोमस्य = चन्द्रस्य, उदये = उदयकाले, जगत् = संसार, इव = यथा, पुनः = भूयः, प्रकाशतां = दीप्तिशालितां, याति = प्राप्नोति।

(ख) भावार्थः – ज्येष्ठभ्रातुः रामस्य राज्यारोहणेन अपगतः कलङ्कः, तादृशः मम वंशः तथैव दीप्तिशालितां प्राप्नोति यथा चन्द्रस्य उदयकाले संसारः पुनः प्रकाशितः भवति।

विशेषः – श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति। अत्र उपमाऽलङ्कारः अस्ति।

लक्ष्मणः – दिष्ट्या भवान् वर्धते।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः – जयतु महाराजः। एषः खलु तत्रभवान् विभीषणो विज्ञापयति, सुग्रीवनीलमैन्दजाम्बवद्धनूमत्प्रमुखाश्चानुगच्छन्तो विज्ञापयन्ति – दिष्ट्या भगवान् वर्धते इति।

रामः – सहायानां प्रसादाद् वर्धत इति कथ्यताम्।

काञ्चुकीयः – यदाज्ञापयति महाराजः।

कैकेयी – धण्णा खु ह्मि। इदं अब्भुदअं अओज्झाअं पेक्खिदुं इच्छामि। [धन्या खल्वस्मि। इममभ्युदयमयोध्यायां प्रेक्षितुमिच्छामि।]

रामः – द्रक्ष्यति भवती। (विलोक्य) अये प्रभाभिर्वनमिदमखिलं सूर्यवत् प्रतिभाति। (विभाव्य), आः ज्ञातम्। सम्प्राप्तं पुष्पकं दिवि रावणस्य विमानम्। कृतसमयमिदं स्मृतमात्रमुपगच्छतीति। तत् सर्वैरारुह्यताम्।

(सर्वे आरोहन्ति)

रामः –

अद्यैव यास्यामि पुरीमयोध्यां
सम्बन्धिमित्रैरनुगम्यमानः।

लक्ष्मणः –

अद्यैव पश्यन्तु च नागरास्त्वां
चन्द्रं सनक्षत्रमिवोदयस्थम्॥ १४॥

प्रसङ्गः – यदा कैकेयी वदति यत् तत् राज्याभिषेकम् अहम् अयोध्यायामपि द्रष्टुमिच्छति तदा रामलक्ष्मणौ

द्वौ अपि कैकेयीं प्रति यद् वदतः तदत्र वर्णितं महाकविना भासेन।

अन्वयः - अद्यैव सम्बन्धिमित्रैः अनुगम्यमानः अयोध्यां पुरीं यास्यामि। अद्यैव च नागराः उदयस्थं सनक्षत्रं चन्द्रम् इव त्वां पश्यन्तु।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - अद्यैव = इदानीमेव, सम्बन्धिमित्रैः = सम्बन्धिभिः, बान्धवैः, मित्रैः, सुहृद्भिः, अनुगम्यमानः = अनुस्रियमाणः, अहम् = अयोध्यापुरीं यास्यामि = गमिष्यामि। अद्यैव = इदानीमेव च, नागराः = अयोध्यावासिनो जनाः, उदयस्थम् = उदयाचले स्थितं, सनक्षत्रं = नक्षत्रमण्डलसहितं, चन्द्रमिव = शशिनमिव, त्वां = श्रीरामचन्द्रं, पश्यन्तु = अवलोकयन्तु।

(ख) भावार्थः - अस्मिन्नेव दिने अहं रामः सम्बन्धिभिः भरतप्रभृतिभिः मित्रैः सुग्रीवविभीषणादिभिश्च अनुस्रियमाणः अयोध्यानगरीं गमिष्यामि। अग्रे लक्ष्मणः वदति यत् इदानीमेव च अयोध्यानिवासिनः जनाः उदयाचलशिखरारूढं पक्षे अभ्युदयप्रवणं नक्षत्रगणपरिवृत्तं पक्षे सुहृद्बन्धुवृत्तं शशिनमिव श्रीरामचन्द्रम् अवलोकयन्तु।

विशेषः - श्लोकेऽस्मिन् इन्द्रवज्रा छन्दः अस्ति। अत्र उपमालङ्कारः विद्यते।

(भरतवाक्यम्)

यथा रामश्च जानक्या बन्धुभिश्च समागतः।
तथा लक्ष्म्या समायुक्तो राजा भूमिं प्रशास्तु नः ॥ १५ ॥

प्रसङ्गः - नाटकस्य अन्ते भरतवाक्ये राजा चिरकालपर्यन्तं पृथिवीं पालयेत् इति अस्मिन् श्लोके वर्णितं महाकविना भासेन।

अन्वयः - यथा रामः जानक्या च बन्धुभिः च समागतः तथा लक्ष्म्या समायुक्तः नः राजा भूमिं प्रशास्तु।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - यथा = येन प्रकारेण, रामः = राघवः, जानक्या = सीतया, च, बन्धुभिः = भरतादिभिश्च, समागतः = सम्मिलितः, तथा = तेन प्रकारेणैव, लक्ष्म्या = राज्यलक्ष्म्या, समायुक्तः = सम्पन्नः, नः = अस्माकं राजा, भूमिं = राज्यं पृथिवीं वा, प्रशास्तु = परिपालयतु।

(ख) भावार्थः - येन प्रकारेण राघवः सीतया बान्धवैः च सह सम्मिलितोऽभूत्। तेनैव प्रकारेण राजलक्ष्म्या सम्पन्नः अस्माकं नृपः पृथ्वीं परिपालयतु।

विशेषः - श्लोकेऽस्मिन् अनुष्टुप् छन्दः अस्ति।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति सप्तमोऽङ्कः

॥ प्रतिमानाटकं समाप्तम् ॥

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकाप्रश्नाः -

अधोलिखितां प्रश्नानां शुद्धोत्तरक्रमः कोष्ठकेषु लेखनीयः -

१. प्रतिमानाटकस्य रचयिता कः ?

(क) कालिदासः (ख) श्रीहर्षः

(ग) भवभूतिः (घ) भासः ( )

२. कैकेयी पुत्रभरतस्य कृते किम् इच्छति ?

(क) चतुदर्शवर्षाणां वनगमनम् (ख) राजभवनम्

(ग) राज्याभिषेकम् (घ) मातुलगृहगमनम् ( )

३. सुमन्त्रः कः आसीत् ?

(क) सेवकः (ख) सचिवः

(ग) ब्रह्मचारी (घ) राजा ( )

४. भरतः रामेण सह मेलितुं कुत्र गतवान् ?

(क) दण्डकारण्यम् (ख) नैमिषारण्यम्

(ग) त्रिकूटपर्वतम् (घ) सुमेरुपर्वतम् ( )

५. कैकेयी रामस्य कृते कति वर्षाणां वनवासम् इष्टवती ?

(क) चतुर्दशवर्षाणाम् (ख) चतुर्विंशतिः वर्षाणाम्

(ग) षोडशवर्षाणाम् (घ) चतुर्दशदिनानाम् ( )

अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

१. महाराजदशरथस्य कति राज्ञ्यः आसन् ?

२. प्रतिमागृहे केषां प्रतिमाः स्थापिताः आसन् ?

३. रावणस्य कथनानुसारं काञ्चनमृगः कुत्र निवसति स्म ?

४. रामः अरण्ये कस्य श्राद्धकर्म कर्तुमिच्छति स्म ?

५. सीतायाः रक्षणकाले रावणेन सह युद्धं कुर्वन् कः वीरगतिं प्राप्तवान् ?

लघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः -

१. महाकविभासस्य नाटकानां नामानि लेखनीयानि।

२. "प्रतिमानाटकस्य" नामकरणस्य किं प्रयोजनम् ?

३. दशरथस्य चरित्रचित्रणं करणीयम्।

४. पंचमाङ्कस्य कथासारः संस्कृतेन स्वशब्दैः लेखनीयः।

५. कैकेय्याः चरित्रचित्रणं करणीयम्।

निबन्धात्मकाः प्रश्नाः -

१. अधोलिखितानां सूक्तीनां सप्रसङ्गं भावार्थाः संस्कृतेन लेखनीयाः -

(क) न व्याघ्रं मृगशिशवः प्रधर्षयन्ति।

(ख) अनुचरति शशाङ्कं राहुदोषेऽपि ताराः।

(ग) स्व पुत्रः कुरुते पितुर्यदि क्व कस्तत्र भो विस्मयः।

(घ) हस्तस्पर्शे हि मातर्णींमजलस्य जलाञ्जलिः।

(ङ) विधिरनतिक्रमणीयः।

२. **अधोलिखितानां पद्यानां संप्रसङ्गं संस्कृतव्याख्याः कार्याः -**

(क) शुल्के विपणितं .... राज्यापहारिणाम्॥

(ख) नागेन्द्राः .... पश्यन्त्यमी॥

(ग) वल्कलैर्हतराज्यश्रीः .... उदाहृतम्॥

(घ) तीर्थोदकेन मुनिभिः .... मिवारविन्दम्॥

(ङ) कृत्वा स्ववीर्यसदृशं .... इवावसन्नः।

३. **अधोलिखितानां श्लोकानां सप्रसङ्गं भावार्थाः संस्कृतभाषया लेखनीयाः -**

(क) वेलामिमां .... समुद्रं सह रावणेन॥

(ख) आपृच्छ पुत्रकृतकान् .... वनैरुपरज्जितेषु॥

(ग) अपि सगुण .... तावद् यथावत्॥

(घ) पितुर्मे नौरसः .... प्रकृतीनां न रोचते॥

(ङ) यदि न सहसे .... यतश्छलिता वयम्॥

४. महाकविभासस्य व्यक्तित्वं कृतित्वञ्च वर्णयत।

५. प्रतिमानाटकस्य सार्थकता संस्कृतेन लेखनीया।

परिशिष्टम्

कठिनशब्दानां सरलार्थः

प्रथमोऽङ्कः

आकर्ण्य	=	श्रुत्वा।
विज्ञातम्	=	अवगतम्।
सन्निहितः	=	एकत्रितं सञ्जातम्।
अभिषेकसम्भारा	=	अभिषेक सामग्री।
त्वरताम्	=	शीघ्रता कर्त्तव्या।
वल्कलम्	=	वृक्षत्वक्।
अत्याहितम्	=	अनर्थम्।
निर्यातय	=	प्रत्यार्पणं कुरु।
प्रहृषितानि	=	आनन्दितानि।
तनूरुहाणि	=	शरीररोमावल्यः।
आदर्शः	=	दर्पणः।
प्रतीष्य	=	ज्ञात्वा।
भर्तृदारकः	=	राजपुत्रः।
उत्सङ्गे	=	क्रोडे / प्राञ्चले।
अवमुच्य	=	अवतार्य।
पटहः	=	'नगाड़ा' इति वाद्ययन्त्रम्।
अवघटितः	=	ध्वनिं कृत्वा।
उद्‌घातः	=	विघ्नम्।
उदकम्	=	जलम्।
अलीकम्	=	असत्यम्।
भणति	=	वदति।
तर्कयसि	=	चिन्तयसि।
पारयति	=	शक्नोति।
निर्वण्य	=	सम्यक् अवलोक्य।
वारयसि	=	अवरुद्धं करोषि।
तूर्णम्	=	शीघ्रम्।
परित्रायताम्	=	रक्षतु।
उदर्केण मुणेन	=	सुपरिणामेण।
उपहतासु	=	कुत्सितेषु।
आर्जवम्	=	सरलस्वभावः।

निक्षेप्तुम्	=	आरोपयितुम्।
निवृत्तः	=	स्थगितः।
परिवादः	=	निन्दा।
अभिधीयताम्	=	कथ्यताम्।
मोहमुपगतः	=	मूर्च्छितः जातः।
पुरतः	=	समक्षम्।
विलोक्य	=	दृष्ट्वा।
आयासः	=	क्षुब्धः।
जनयति	=	उत्पादयति।
अपण्डितः	=	मूर्खः।
रोषः	=	क्रोधः।
प्रस्थितः	=	प्रस्थानं कृतम्।
सवाष्पम्	=	अश्रुसहितम्।
अविज्ञाय	=	न ज्ञात्वा।
अप्रभुत्वम्	=	अधीरता।
गृह्णातु	=	स्वीकरोतु।
व्यवसितम्	=	निश्चितम्।
वस्तव्यम्	=	निवासः कर्त्तव्यः।
प्रासादः	=	राजभवनम्।
वार्यताम्	=	दूरं क्रियताम्।
विज्ञापयति	=	निवेदयति।
आच्छिद्य	=	चोरयित्वा।
परिधत्ते	=	धारयति।
प्रसीदतु	=	प्रसन्नः भवतु।
दयताम्	=	दयां कुरु।
संतप्यते	=	दुःखितो भवति।
गृहीत्वा	=	स्वीकृत्य।
पौरैः	=	नागरिकैः।
उत्सार्यताम्	=	अपसारयतु।
अपनयति	=	दूरं करोति।
यास्यामि	=	गच्छामि।
अवगुण्ठनम्	=	मुखाच्छादकवस्त्रम्।

द्वितीयोऽङ्कः

प्रविश्य	=	प्रवेशं कृत्वा
उपावर्तयितुम्	=	प्रत्यागन्तुम्।
उन्मत्तः	=	विक्षिप्तः।
प्रलपन्	=	विलापं कुर्वन्।
शयानः	=	शयनं कुर्वन्।
सर्वतः	=	सर्वस्मात् स्थानात्।
आरभ्य	=	आरम्भं कृत्वा।
संलक्ष्यते	=	दृश्यते।
कुतः	=	कस्मात्?
परिक्रम्य	=	परिभ्रम्य।
अवलोक्य	=	दृष्ट्वा।
समुद्भवम्	=	उत्पन्नम्।
निगृह्य	=	गृहीत्वा।
निष्क्रान्तः	=	निर्गतः।
पितरि	=	जनके।
विमुक्तस्नेहमपि	=	त्यक्तस्नेहमपि।
प्रयच्छत	=	दीयताम्।
प्रतिवचनम्	=	प्रत्युत्तरम्।
क्वासि	=	कुत्रासि?
ऊर्ध्वम्	=	उपरि।
कृतान्तहतकः	=	दुष्टयमराजः।
सन्तप्य	=	दुःखितं कृत्वा।
सरुदितम्	=	रोदनेन सहितम्।
प्रेक्षितव्याः	=	द्रष्टव्याः।
सहसा	=	अकस्मात्।
अवलम्बेते	=	अवलम्बनं कुरुतः।
गात्राणि	=	शरीराङ्गानि।
परामृशतः	=	मर्षणं कुरुतः।
समाश्वसिहि	=	धैर्यं धीयतां / धार्यताम्।
अभिहितम्	=	कथितम्।
भाषिष्ठाः	=	वदन्तु।
परिखिद्यते	=	कष्टते।
आलपति	=	वार्तालापं करोति।
स्पृष्टः	=	स्पर्शः।

प्रतिभाति	=	प्रतीयते।
परिष्वजध्वम्	=	आलिङ्गनं कुरुत:।
आचम्य	=	आचमनं कृत्वा / प्रक्षाल्य।
परामृष्ट:	=	पतित:।

तृतीयोऽङ्क:

सम्मार्जनम्	=	स्वच्छता।
स्वपिति	=	शयनं करोति।
इदानीम्	=	अधुना।
उपगम्य	=	समीपमागत्य।
ताडयित्वा	=	ताडनं कृत्वा।
बुद्ध्वा	=	आगृय।
हनिष्यामि	=	मारयिष्यामि।
एहि	=	आगच्छ।
मोक्ष्यामि	=	त्यक्षामि।
ज्ञातुम्	=	अवगन्तुम्।
प्रतिमागेहम्	=	प्रतिमागृहम्।
द्रष्टुम्	=	अवलोकयितुम्।
भर्त्ता	=	स्वामी।
प्रकीर्णा:	=	विस्तृता:।
बालूका:	=	सिकता:।
विश्वस्त:	=	विश्वासयोग्य:।
आमात्य:	=	मन्त्री।
सूत:	=	सारथि:।
व्याधि:	=	रोग:।
परिताप:	=	सन्ताप:।
भिषज:	=	वैद्या:।
भुङ्क्ते	=	खादति।
निरशन:	=	विना भोजनम्।
स्फुरति	=	स्फुरणं / कम्पनं करोति।
वाहय	=	चालय।
निरूप्य	=	निरुद्ध्य।
सम्प्रति	=	इदानीम्।
विनाशमुदर्के	=	मृत्युसमाचार:।
प्रवेक्ष्यति	=	प्रवेशं करिष्यति।
निवेद्यते	=	निवेदनं क्रियते।

आहुः	=	उक्तवन्तः।
प्रतिपन्नायाम्	=	आगतायाम्।
बाढम्	=	पर्याप्तम्।
स्थाप्यताम्	=	स्थापयतु।
प्रतिषेधयामि	=	निषेधं करोमि।
अभिधीयताम्	=	कथ्यताम्।
प्रवर्तयित्वा	=	कर्त्ता / प्रवर्त्तकः।
पर्याकुलः	=	व्याकुलः।
स्थाप्यन्ते	=	स्थापिताः क्रियन्ते।
आपृच्छे	=	पृच्छामि।
उपरतः	=	मृतः।
इतः	=	अत्र।
व्याहरति	=	व्यवहारं करोति।
अनपराद्धः	=	निरपराधः।
प्रयतिष्यते	=	प्रयत्नं करिष्यामि।
वन्दसे	=	वन्दनां करोषि।
शुल्कलुब्धा	=	शुल्ककारणम्।
विसृज्य	=	त्यक्त्वा।

चतुर्थोऽङ्कः

कौतुहलेन	=	जिज्ञासाकारणात्।
राज्यलुब्धया	=	राज्यलोभेन।
भट्टिनी	=	स्वामिनी।
अवतीर्य	=	अवतरणं कृत्वा।
ब्रूयाम्	=	कथयामि।
परेण	=	अन्येन।
क्लेदयति	=	आर्द्रयति।
दृश्यताम्	=	अवलोकयतु।
कश्चित्	=	कोऽपि।
स्वस्ति	=	कल्याणम्।
अनुगृहीतः	=	कृतार्थः।
अपेत्य	=	समीपं गत्वा।
अनुवर्तयितुम्	=	प्रत्युत्तरयितुम्।
चक्षुः	=	नेत्रद्वयम्।
सत्कृत्य	=	सत्कारं कृत्वा।
बेलाम्	=	समयम्।

प्रकाशम्	=	प्रकटम्।
जयतु	=	जय: भवतु।
रुदन्तम्	=	रोदनं कुर्वन्तम्।
रोदयति	=	रोदनं करोति।
आप:	=	जलम्।
गृहीत्वा	=	स्वीकृत्य।
विशीर्यते	=	कुरुते।
शुश्रूषयितव्य:	=	सेवा कर्त्तव्या।
सुष्ठु	=	सम्यक्।
खलु	=	निश्चयेन।
इह	=	अत्र
प्रसीदतु	=	प्रसन्न: भवतु।
अभिहितम्	=	उक्तम्।
व्रणे	=	क्षतस्थाने।
प्रहर्त्तुम्	=	प्रहारं कर्त्तुम्।
मन्त्रयते	=	चिन्त्यते।
प्रतिग्रहीतुम्	=	पुन: स्वीकर्तुम्।
अनुष्ठास्यामि	=	अनुष्ठानं करिष्यामि।
आरुह्यताम्	=	आरोहणं करोतु।

पञ्चमोऽङ्क:

समुदाचार:	=	पूजनम्।
अनुक्रोशयिष्यामि	=	सिञ्चनं करिष्यामि।
अविघ्नम्	=	बाधारहितम्।
अदूरगता	=	समीपस्था।
मुखराग:	=	मुखालेपनम्।
निवपनक्रिया	=	पिण्डदानम्।
श्रद्धया	=	विधिपूर्वकम्।
परिव्राजक:	=	संन्यासी।
आत्मगतम्	=	मनसि।
पाद्यम्	=	चरणप्रच्छालनजलम्।
परिहृत्य	=	परित्यज्य।
लङ्घयामि	=	उल्लङ्घनं करोमि।
वाचानुवृत्ति:	=	प्रेमयुक्तसम्भाषणम्।
साङ्गोपाङ्गम्	=	अङ्गसहितम्।
अधीये	=	अध्ययनं कृतम्।

अतिक्रम्य	=	अतिक्रमणं कृत्वा।
स्पृहा	=	उत्कण्ठा।
विरुढेषु	=	तृणेषु।
दर्भाः	=	कुशाः।
हिमवति	=	हिमालये।
अम्बुपायिनः	=	जलपायिनः।
अवलेपः	=	अहंकारः।
विद्युत्सम्पातः	=	तडित्कान्तिः।
काञ्चनपार्श्वः	=	काञ्चनपार्श्वनामकमृगः।
वृद्धिः	=	प्रभावः।
दिष्ट्या	=	सौभाग्येन।
उपावर्तमानम्	=	प्रत्यागतम्।
प्रत्युद्गच्छेति	=	आगमनस्वागताय।
सन्दिष्टः	=	प्रेषितः।
उपसर्पति	=	समीपे गच्छति।
अनवेक्ष्य	=	उपेक्षां कृत्वा।
आरोपयति	=	स्थापयति (धनुषि बाणम्)।
उत्पद्यते	=	उत्पन्नः भवति।
प्रतिष्ठते	=	प्रस्थानं करोति।
परित्रायस्व	=	रक्षतु।
शप्तः	=	शापग्रस्तः।

षष्ठोऽङ्कः

परित्रायन्ताम्	=	रक्ष्यताम्।
क्रव्यादीश्वरस्य	=	पक्षिराजस्य।
असिना	=	खड्गेन।
दक्षिणांसदेशे	=	दक्षिणस्कन्धे।
आगम्यताम्	=	आगच्छतु।
प्रथमः कल्पः	=	प्रथमं कार्यम्।
भर्ता	=	स्वामी।
आयासः	=	दुःखम्।
नियोगात्	=	आज्ञया।
अन्तरा	=	मध्ये।
वनौकसाम्	=	वनवासिजनानाम्।
तिर्यग्योनयः	=	पशुपक्षिणः।
ऐश्वर्यभ्रंशतुल्यता	=	राज्यभ्रष्टाः।

चतुश्शालम्	=	अन्त:पुरम्।
प्रतिहारे	=	द्वारे।
प्रेक्षितुम्	=	द्रष्टुम्।
शब्दापयितव्या	=	आहूतव्या।
आचक्ष्व	=	कथय।
सरसि	=	सरोवरे।
हिंसित:	=	मारित:।
मन्युना	=	क्रोधेन।
मर्षयितव्यम्	=	क्षमा कर्त्तव्या।
कृत्स्नम्	=	सम्पूर्णम्।
उद्योजयामि	=	सिद्धं करोमि।

सप्तमोऽङ्कः

चिरायते	=	विलम्बं करोति।
पुत्रकृतका:	=	पुत्रसदृशा:।
वेपते	=	कम्पते।
अतिक्रान्त:	=	व्यतीत:।
एष्टव्ये काले	=	योग्यसमये।
अवसितप्रतिज्ञम्	=	प्रतिज्ञां पूर्णां कृत्वा।
आलिङ्गति	=	आलिङ्गनं करोति।
परिष्वजस्व	=	आलिङ्गनं कुरु।
गाढम्	=	प्रगाढम्।
प्रतिगृह्यताम्	=	स्वीक्रियताम्।
पुरस्कृत्य	=	उद्दिश्य।
आशीर्भि:	=	आशीर्वचनै:।
विभाष्य	=	चिन्तयित्वा।